

1/2018

ВОЈНОИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

ВОЈНО- ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

YU ISSN-0042-8442
УДК 355.48 (497.1) (051)

MILITARY HISTORICAL REVIEW
ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

1/2018

ВОЈНО- ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

MILITARY HISTORICAL REVIEW
ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

ИЗДАВАЧ: ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА – ОДЕЉЕЊЕ
ЗА ВОЈНУ ИСТОРИЈУ МИНИСТАРСТВА ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

РЕДАКЦИЈСКИ ОДБОР: др Милан Терзић, научни саветник, Архив Југославије; потпуковник др Далибор Денда, научни сарадник ИСИ, уредник; потпуковник др Миљан Милкић, научни сарадник ИСИ; др Димитар Тасић, научни сарадник, Центар за студије рата, Универзитет у Даблину; пуковник др Винфрид Хајнеман, Центар за војну историју и друштвене науке Бундесвера, Потсдам; доц. др Ервин А. Шмидл, Институт за стратегију и безбедносну политику, Беч; др Андреј Л. Шемјакин, научни саветник, Институт за славистику РАН, Москва; др Харолд Е. Раф, главни историчар, UNC/CFC/USFK, Висбаден; проф. др Милан Ристовић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; проф. др Љубодраг Димић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; др Миле Бјелајац, научни саветник Института за новију историју Србије; др Драган Богетић, научни саветник Института за савремену историју; проф. др Александар Животић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; др Милић Милићевић, научни сарадник Историјског института.

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК: потпуковник др ДАЛИБОР ДЕНДА
СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ: др ТАТЈАНА МИЛОШЕВИЋ

Часопис излази два пута годишње. Година издања LXVIII. Рукописи се шаљу на адресу електронске поште vig@mod.gov.rs.

Институт за стратегијска истраживања – Одељење за војну историју, Незнаног јунака бр. 38, 11105 Београд. Телефони редакције 20-63-476 и 20-63-553; војни тел. 29-0476 и 29-0553. Рукописи се не враћају. Годишња претплата 1.000 динара. Цена броја 600 динара.

Задња страна корица: Српска артиљерија у Крагујевцу 1864, Фото-збирка Војног музеја

ВОЈНО-
ИСТОРИЈСКИ
ГЛАСНИК

MILITARY HISTORICAL REVIEW
ВОЕНО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

PUBLISHER: STRATEGIC RESEARCH INSTITUTE – DEPARTMENT FOR
MILITARY HISTORY MINISTRY OF DEFENCE OF REPUBLIC OF SERBIA

EDITORIAL BOARD: Dr. Milan Terzić, Principal Research Fellow, Archive of Yugoslavia; Lieutenant colonel Dr. Dalibor Denda, Research Associate, SRI, Editor-in-Chief; Lieutenant colonel Dr. Miljan Milkić, Research Associate, SRI; Dr. Dmitar Tasić, Research Associate, Centre for War Studies, University College Dublin; Colonel Dr. Winfried Heinneman, ZMSBw, Potsdam; Hofrat Assist. Prof. Dr. Erwin A. Schmidl, Institute for Strategy and Security Policy, Vienna; Dr. Andrey L. Shemyakin, Principal Research Fellow, Institute of Slavonic Studies of RAS, Moscow; Lieutenant colonel Dr. Harold E. Raugh, Jr., Command Historian, UNC/CFC/USFK, Visbaden; Prof. Dr. Milan Ristović, Faculty of Philosophy Belgrade, History Department; Prof. Dr. Ljubodrag Dimić, Faculty of Philosophy Belgrade, History Department; Dr. Mile Bjelajac, Principal Research Fellow, Institute for Recent History of Serbia; Dr. Dragan Bogetić, Principal Research Fellow, Institute for Contemporary History; Associate Professor Dr. Aleksandar Životić, Faculty of Philosophy Belgrade, History Department; Dr. Milić Milićević, Research Associate, Institute of History.

EDITOR-IN-CHIEF: Lieutenant colonel Dr. DALIBOR DENDA
EDITORIAL SECRETARY: Dr. TATJANA MILOŠEVIĆ

Journal is published in two volumes per year. Year LXVIII. Contributions should be send to E-mail vig@mod.gov.rs.

Strategic Research Institute – Department for Military History, Neznanog junaka br. 38, 11105 Belgrade, Serbia. Telephones +381 11 20-63-553 and +381 11 20-63-476. Manuscripts will not be returned.

Annual subscription fee 1000 RSD. Price per volume 600 RSD.

Rear cover: Serbian artillery in Kragujevac 1864, Photo Ceollection of the Military Museum

ВОЈНОИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК MILITARY HISTORICAL REVIEW

САДРЖАЈ CONTENTS

1/2018.

ЧЛАНЦИ ARTICLES

<i>Др Урош Татић</i> СТАВ ФРАНЦУСКЕ ПОВОДОМ БОМБАРДОВАЊА БЕОГРАДА 1862. ГОДИНЕ	9
<i>Dr. Uroš Tatić</i> THE ATTITUDE OF FRANCE TO THE BOMBING OF BELGRADE IN 1862	
<i>Мр Братислав Теиновић</i> СНАБДИЈЕВАЊЕ УСТАНИКА У БОСНИ 1875–1878.....	47
<i>Msc. Bratislav Teinović</i> SUPPLY OF TROOPS IN 1875-1878 BOSNIAN UPRISING	
<i>Милош М. Дамјановић</i> НАЈМЛАЂИ УЧЕСНИК БАЛКАНСКИХ РАТОВА – ПОДВИЗИ ДОБРОВОЉЦА И ЧЕТНИКА ГАВРИЛА КИЋЕВИЋА	71
<i>Miloš M. Damjanović</i> THE YOUNGEST PARTAKER IN THE BALKAN WARS –FEATS OF THE VOLUNTEER IN WAR AND CHETNIK GAVRILO KIĆEVIĆ	
<i>Ма Борис Томанић</i> ПРВИ ШУМАДИЈСКИ ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕД ОД ОСНИВАЊА ОДРЕДА ДО СЛОМА УСТАНКА У СРБИЈИ (ЈУН–ДЕЦЕМБАР 1941).....	94

MA *Boris Tomanić*

THE FIRST ŠUMADIAN PARTISAN DETACHMENT FROM THE
ESTABLISHMENT OF THE DETACHMENT TO THE BREAKDOWN OF THE
UPRISING IN SERBIA (JUN-DECEMBER 1941)

Др Весна Ђикановић

ЈУГОСЛОВЕНСКА ВОЈНА МИСИЈА У КАНАДИ (1941–1943) –
– ИСКУСТВО ЈЕДНОГ НЕУСПЕХА 125

Dr. *Vesna Đikanović*

YUGOSLAV MILITARY MISSION IN CANADA (1941-1943).
ONE UNSUCCESSFUL ENDEAVOUR

Др Игор Н. Селиванов

МОСКВА – ХАНОЈ – БЕОГРАД: ОСОБЕНОСТИ ИЗГРАДЊЕ ОДНОСА
У УСЛОВИМА САЗРЕВАЊА ДРУГОГ РАСКОЛА СВЕТСКОГ
СОЦИЈАЛИСТИЧКОГ СИСТЕМА (1957–1964) 160

Dr. *Igor N. Selivanov*

MOSCOW – HANOI – BELGRADE: THE PECULIARITIES OF THE CREATING
RELATIONSHIP UNDER THE SCOUND SPLIT OF THE GLOBAL
SOCIALIST SYSTEM (1957–1964)

ТЕОРИЈА ИСТОРИЈЕ И МЕТОДОЛОГИЈА **THE THEORY OF HISTORY AND METHODOLOGY**

Др Игор Н. Гребенкин

ФАЗЕ У РАЗВОЈУ РУСКЕ ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКЕ МИСЛИ И
ИСТОРИОГРАФИЈЕ О БАЛКАНСКИМ РАТОВИМА
1912–1913. ГОДИНЕ 185

Dr. *Igor N. Grebenkin*

THE FASES IN THE DEVELOPMENT OF THE RUSSIAN SOCIAL-POLITICAL
ATTITUDES AND THE HISTORIOGRAPHY ON BALKAN WARS 1912-1913

ДОКУМЕНТА DOCUMENTS

- Др Александар Животић
ГЕНЕРАЛ СВЕТОМИР ЦВИЈОВИЋ О БОЈУ КОД СМЕДЕРЕВА 1914:
ПРИЛОГ РАЗУМЕВАЊУ ЈЕДНЕ ИСТОРИОГРАФСKE ПОЛЕМИКЕ И
ПОКУШАЈА СТВАРАЊА НАЦИОНАЛНОГ МИТА201
Dr. Aleksandar Životić
GENERAL SVETOMIR CVIJOVIĆ ABOUT BATTLE NEAR SMEDEREVO
1914: CONTRIBUTION TO UNDERSTANDING ONE HISTORICAL
POLEMIC AND ATTEMPTS TO CREATE A NATIONAL MYTH

ПРИКАЗИ REVIEWS

- Niccolò Capponi, *I berretti di Bonnie Dundee – per la libertà della Scozia (1689-1690)*, Porto Seguro editore, Firenze 2016, 205 pagine
(др Ђуро Паолети).....231
- The Great War in 1915* (ed. by Dalibor Denda and Mario Christian Ortner),
Institute for Strategic Research and Austrian Military Museum, Belgrade,
Vienna, 2017, pp. 364 (др Тамјана Милошевић).....236
- Милош Тимотијевић, *Драгиша Васић (1885–1945) и српска национална
идеја*, Службени гласник, Београд 2016, 566 стр.
(др Наташа Милићевић)244
- Ciro Paoletti, *Dalla non belligeranza alla guerra parallela. L'ingresso
dell'Italia nella Seconda Guerra Mondiale per paura dei Tedeschi,
1938/1940*, Associazione Culturale "Commissione Italiana di Storia
Militare (CSIM)", Roma 2014, 180 pagine (Фабрицио Руди).....249
- Милутин Живковић, *НДХ у Србији. Усташки режим у Прибоју,
Пријеполу, Новој Вароши и Сјеници (април–септембар 1941),
Друштво историчара Србије „Стојан Новаковић”, Београд 2018, 359 стр.
(др Наташа Милићевић).....262*

НЕКРОЛОЗИ IN MEMORIAM

- Пуковник у пензији Митар Ђуришић (др Велимир Иветић).....271
- Проф. др Ђорђе Станковић (др Андреј Л. Шемјакин).....272

Пуковник у пензији др Петар Опачић (др <i>Велимир Иветић</i>).....	278
Др Андреј Л. Шемјакин (потпуковник др <i>Далибор Денда</i>)	280

ИНФОРМАЦИЈЕ INFORMATION

18. ГОДИШЊА КОНФЕРЕНЦИЈА ЕВРОАТЛАНТСКЕ РАДНЕ ГРУПЕ ЗА СТУДИЈЕ КОНФЛИКТА, БЕОГРАД, 16–20. АПРИЛ 2018 (потпуковник др <i>Далибор Денда</i>)	285
МЕЂУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА «100 ЛЕТ ТОМУ НАЗАД: ЗАВЕРШЕНИЕ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ В СТАРОМ СВЕТЕ», РЈАЗАЊ (РУСКА ФЕДЕРАЦИЈА), 23-27. МАЈ 2018 (потпуковник др <i>Миљан Милкић</i>).....	287
МЕЂУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА „ГОДИНЕ КОЈЕ СУ ПРОМЕНИЛЕ СВЕТ. ПРВИ СВЕТСКИ РАТ У ИСТОРИЈИ И ИСТОРИОГРАФИЈИ”, АНДРИЋГРАД – ВИШЕГРАД (РЕПУБЛИКА СРПСКА, БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА), 23–27. МАЈ 2018 (потпуковник др <i>Далибор Денда</i>)	289

Чланци и студије

Оригиналан научни рад
Примљен: 17. јануара 2018.
Прихваћен: 2. јул 2018.

УДК 94(497.11)"1862"
327(497.11:44)"1862"
COBISS.SR-ID 275159052

Др Урош Татић, научни сарадник
ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ
БЕОГРАД
e-mail: urostatic@yahoo.com

СТАВ ФРАНЦУСКЕ ПОВОДОМ БОМБАРДОВАЊА БЕОГРАДА 1862. ГОДИНЕ*

АПСТРАКТ: Након турског бомбардовања Београда 17. јуна 1862. године француски конзул Ежен Тасте се показао као најактивнији и умногоме допринео да се смире страсти између Срба и Турака. Предлог да српско-турски спор буде решен на конференцији представника великих сила дао је француски министар спољних послова Тувнел, а Кнежевина је обезбедила подршку Париза и Петрограда. На конференцији одржаној у цариградском предграђу Канлици од јула до септембра 1862. француски амбасадор Лионел Мутје је својом речитошћу и помирљивошћу онемогућио Порту да Србији наметне тешке и понижавајуће услове.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Бомбардовање Београда, Мутје, Тасте, Тувнел, Булвер, кнез Михаило, Француска, Србија, Порта, Правитељство.

Тема бомбардовања Београда у нашој историографији садржана је у бројним историографским јединицама, али француско-српски односи за време овог важног догађаја нису разматрани са становишта односа између Француске, Русије, Аустрије и Велике Британије, што је и циљ овог рада.¹ Ова тема је истовремено и дипломатска и војна.

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Европа и Срби (1804–1918): Подстицаји и искушења европске модерне*. Евиденциони број 177031.

¹ Љиљана Алексић, *Став Француске према Србији за време друге владе кнеза Милоша и Михаила (1858–1868)* (Београд: Научно дело, 1957); Гргур Јакшић, Војислав

Почетком шездесетих година ставови великих сила о Источном питању били су подељени. На једној страни биле су туркофилске силе Велика Британија и Аустрија, а на другој Русија и Француска. Владе у Лондону и Бечу заступале су одржање интегритета Турске, сузбијале руски утицај и националноослободилачке покрете на Балкану. Поред тога, Аустрија је осујећивала све што би довело до стварања велике словенске, односно српске државе на њеним јужним границама. С друге стране, Русију и Француску повезивала је нетрпељивост према Аустрији. Главни циљ Русије био је уклањање одредбе Париског конгреса (1856) о демилитаризацији Црног мора. Званични Петроград је у Хабзбуршкој монархији видео највећу претњу својим интересима на Балкану. Не одричући се традиционалне улоге заштитника хришћана на Истоку, Русија је пружала подршку ослободилачким покретима балканских народа сталним подривањем Турског царства. Политика Француске према Турској била је променљива. У овом периоду став званичног Париза о Источном питању дефинисао је углавном француско-руски споразум из Штутгарта 1857. године. Пријатељство Француске и Русије почивало је на сагласности гледишта по питањима од значаја за Европу. За Француску је Источно питање било непосредно подређено решавању питања уједињења Италије и Немачке. Начело народности било је главно начело спољне политике званичног Париза. Међутим, примена овог принципа на Балкану зависила је од подршке коју је Русија пружала политици Француске према Италији и Немачкој. Француска се начелно залагала за одржање интегритета Турске, али је у случају њеног распада желела да хришћански народи Балкана формирају своје националне државе.

Почетком 1862. године била су приметна кретања турских трупа на границама Србије. Порта и аустријски амбасадор у Цариграду барон Антон фон Прокеш-Остен правдали су те мере неопходном предострожношћу због устројства народне војске.² У исто време када је почела отворено да говори о офанзиви против Црне Горе

Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила. Први балкански савез* (Београд: Историјски институт, 1963); Života Đorđević, *Čukur-česma 1862. Studija o odlasku Turaka iz Srbije* (Београд: Nolit, 1983); Љубодраг П. Ристић, *Велика Британија и Србија (1856–1862)* (Београд: Балканолошки институт, 2008); Данко Леовац, *Србија и Русија за време друге владавине кнеза Михаила (1860–1868)* (Београд: Службени гласник, 2015).

² Г. Јакшић, В. Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила. Први балкански савез* (Београд: Историјски институт, 1963), 107.

као „жаришту нереда”, Порта је ширила вести о упадима чета из Србије на територију суседне кнежевине. Правитељство је сматрало да Црна Гора неће одолевати турским нападима дуже од месец дана, а да ће затим уследити напад на Србију, која је била обавештена о појачањима која су стизала турским гарнизонима по тврђавама у земљи. Из извештаја председника владе и министра иностраних дела Илије Гарашанина француски конзул Ежен Тасти (Eugène Tasti) сазнао је да је Дунавом, у априлу 1862. године, у Београдску тврђаву стигла велика количина артиљеријске муниције и хране. Британски конзул Лонгворт саопштио је Тастију да је донета одлука да ће у случају покрета Срба против Турске, гарнизон из тврђаве покушати да их задржи рушењем престонице.³

Присуство Турака у Србији било је већ деценијама главни разлог српско-турских сукоба. Од укупно 12.644 Турака, градско становништво је чинило 9.712 људи, а тврђавска посада 2.932 човека. Број сукоба у Београду растао је од средине маја, а најчешће су се догађали у околини тврђава Соко и Ужице. Порта није изашла у сусрет захтеву владе Кнежевине да пошаље комесара који би заједно са српским представником образовао мешовиту комисију за иселење муслимана. У турском кварту Београда живело је око три хиљаде муслимана, махом трговаца, који су снабдевали тврђаву намирницама. Они су спадали под надлежност турског правосуђа и полиције. Код кривичних дела у којима су супротстављене стране били Срби и Турци, примењиван је двоструки судски поступак. Узајамна нетрпељивост између двеју власти, подржавана верским фанатизмом, отежавала је правилно вршење правде. Срби су били посебно незадовољни због присуства турских стража на четири варошке капије које су се налазиле у српском делу Београда. У једном од својих извештаја министру спољних послова Едуару Тувнелу (Antoine Edouard Thouvenel), конзул Тасти је закључио да ситуација у Београду није нимало охрабрујућа.⁴

Учестали сукоби у Београду између Срба и Турака довели су 15. јуна до убиства српског дечака на Чукур-чесми. После борбе која се поводом тога развила по вароши, Гарашанин је успео да са београдским мухафизом Ашир-пашом постигне споразум којим је га-

³ Archives du Ministère des Affaires Etrangères - Paris (AMAE), Turquie 353, No 60, Мутје Тувнелу, Пера, 22. априла 1862. и Turquie-Belgrade 14, No 79, Тасти Тувнелу, Београд, 3. маја 1862.

⁴ Исто, Turquie-Belgrade 14, No 80, Тасти Тувнелу, Београд, 26. маја 1862.

рантовано несметано повлачење стража у тврђаву и безбедност Турака који остану ван тврђава. Споразум су, поред њих двојице, потписали и конзули гарантних сила.

Међутим, 17. јуна ујутро, после кратког пушкарања, Турци су без претходног упозорења започели бомбардовање вароши. Оно је трајало четири и по сата. Уочи бомбардовања конзули су се окупљали у згради полиције, одакле је требало да, заједно с Гарашанином, крену на састанак који је заказао Ашир-паша. Огорчени због повреде споразума потписаног претходног дана, донели су одлуку да не оду на састанак. Конзули који нису желели да буду позвани на одговорност због бомбардовања, упутили су заједничку протестну ноту београдском мухафизу.⁵ Они су свалили на пашу одговорност за „повреду јавног права“ и изјавили да ће сачекати упутства својих влада. У напетој ситуацији изазваној бомбардовањем најтеже се сналазио српски министар војни, француски официр Иполит Монден (Hippolyte Florentin Mondain). Њега су Срби, и не по први пут, окривили за неактивност и нечињење.⁶ У пола дванаест ноћу француски амбасадор у Цариграду маркиз Лионел Мутје (Moustier, Marie François René Lionel, marquis de) примио је вести о догађајима у Београду, као и хитно писмо српског посланика Јована Ристића у коме га је молио да интервенише што брже. Упркос малим изгледима да писмо стигне великом везиру у тако касне сате, Мутје је покушао. Велики везир Фуад-паша примио је његовог изасланика и одговорио да је Порта, немајући других вести осим оних из телеграма конзула, јавила Ашир-паши да прекине сваки акт непријатељства.

Вест о бомбардовању Београда изазвала је велико узбуђење и у Цариграду и код влада гарантних сила. У телеграму од 18. јуна министар Едуар Тувнел дао је налог Мутјеу да подсети турску владу на одредбе члана 29. Париског уговора, којим је забрањена оружана интервенција у Србији без претходног споразума гарантних сила. Министар је позвао амбасадора да било сам, било у сагласности са својим колегама, утиче на Порту да одмах нареди обуставу ватре. Брза интервенција турске владе је била утолико нужнија што је, према речима конзула Тастија, држање Ашир-паше било супротно

⁵ Исто, телеграм, Тасти Тувнелу, Београд, 18. јуна 1862.

⁶ Ж. Ђорђевић, *Џукур-џесма 1862. Студија о одласку Турака из Србије* (Београд: Нолит, 1983), 91.

свим правилима опрезности и међународног права и лишено сваког обзира према београдском конзуларном кору.⁷

Отправник послова аустријског Генералног конзулата вице-конзул Васић био је једини члан конзуларног тела који је одбио да стави потпис на заједничку ноту упућену заповеднику Београдске тврђаве. Васићево држање побудило је сумње код његових колега и код српске владе.⁸ Таста је имао информацију да је аустријски вице-конзул још претходног дана знао да ће Турци бомбардовати варош и да је упозорио своје сународнике да се склоне.

Изгледа да је аустријска влада, као и 1858. године после свргавања с власти кнеза Александра Карађорђевића, разматрала могућност слања својих трупа у Београд још пре бомбардовања. Мутје је 18. јуна јавио из Цариграда да је Али-паша поручио Ристићу да ће варош бити бомбардована и у случају да се Срби упусте у пљачку турских кућа.⁹ Влада у Бечу је већ тада дошла на помисао да окупацијом Београда оконча српско-турски сукоб.

Стиче се утисак да у случају избијања српско-турског рата француска влада не би била против интервенције аустријске војске, али то никако није подразумевало окупацију Београда. Тувнел је одлучно негирао наводе британског амбасадора у Цариграду Хенрија Булвера да је учествовао у оваквом предлогу. Министар је у писму Мутјеу образложио своју намеру следећим речима: „У разговору с принцем Метернихом ја сам само рекао да ако би аустријски командант Земун, на своју одговорност, донео племениту одлуку да спречи да из тврђаве буде бомбардован град, ја то не бих лоше схватио”. Међутим, када је сазнао за предлог британског министра спољних послова лорда Џона Расела да амбасаде четири силе у Бечу и аустријска влада пошаљу у Земун изасланике који ће наредити трупама Дунавске монархије улазак у Београд и успостављање примирја, Тувнел је то одмах одбио.¹⁰ Он није прихватио Раселово објашњење да се ради само о привременој окупацији и да би једини задатак аустријске војске био да се постави између двеју страна ради

⁷ АМАЕ, Turquie 354, No 50, Тувнел Мутјеу, Париз, 20. јуна 1862.

⁸ Г. Јакшић, В. Вучковић, *н. д.*, 112.

⁹ АМАЕ, Turquie-Belgrade 14, No 85, Таста Тувнелу, Београд, 23. јуна 1862. и Turquie 354, No 96, Мутје Тувнелу, Терапија, 18. јуна 1862.

¹⁰ Љ. П. Ристић, *Велика Британија и Србија (1856–1862)* (Београд: Балканолошки институт, 2008), 233.

обустављања непријатељства.¹¹ На Тувнела је свакако утицао и негативан став који је према овом предлогу имао руски министар спољних послова кнез Александар Михайлович Горчаков. Расел се одлучио на овај корак из страха да ће Петроград искористити бомбардовање, охрабрујући Србе да отпочну рат за независност. Иако је садржај заједничког телеграма дипломатских представника у Београду указивао на одговорност Турске, Горчаков је сматрао да треба покренути истрагу. Поред тога, руски министар је саветовао силама да затраже од Порте забрану даљег бомбардовања и разматрање оправданих жалби Правитељства. С тим циљем турска влада би послала у Београд свог комесара. Француски министар је телеграфисао Мутјеу да царска влада, ослањајући се на члан 29. Париског уговора, неће ни у ком случају пристати на интервенцију у Србији без претходног споразума између сила окупљених на конференцији. Аустрија, која је прихватила предлог британског министра под условом да га усвоје све гарантне силе, сазнала је 20. јуна да Русија и Француска одбацују предлог. Суочена са одлучним отпором, влада у Лондону се повукла и прихватила Тувнелову идеју о конгресу.¹² Пре сазивања конференције требало је сачекати резултате истраге о догађајима у Београду, у којој су учествовали и конзули. Министар је сматрао да је то неопходно за утврђивање истине јер су досадашњи извештаји београдског паше и страних представника били противречни. Мутје је јављао да је Порта, пошто је сазнала да у Београду није причињена велика штета, порицала да је извршила бомбардовање. Она је, такође, демантовала смену заповедника Београдске тврђаве, која је била званично објављена.¹³

Све силе усвојиле су Тувнелов предлог да резултати истраге о бомбардовању Београда буду поднети на оцену конференцији представника гарантних сила у Цариграду, уз учешће Портиног делегата. Крајем јуна турска влада још увек није одговорила на понуду званичног Париза.

¹¹ АМАЕ, Turquie 354, No 56, Тувнел Мутјеу, Париз, 4. јула 1862 и No 50, Тувнел Мутјеу, Париз, 20. јуна 1862.

¹² Исто, телеграм, Тувнел Мутјеу, Париз, 23. јуна 1862. и телеграм, Мутје Тувнелу, Пера, 27. јуна 1862.

¹³ АМАЕ, Turquie 354, телеграм, Тувнел Мутјеу, Париз, 22. јуна 1862. и No 100, Мутје Тувнелу, Терапија, 24. јуна 1862 ; Turquie-Belgrade 14, телеграфска депеша, Тувнел Тастију, Париз, 22. јуна 1862.

Од свих дипломатских представника у Београду, француски конзул се показао као најактивнији и умногоме је допринео смирењу страсти између Срба и Турака. Тасти је био састављач заједничке протестне ноте у којој је осуђено бомбардовање и поступак турског паше који је прекршио споразум о миру са српском владом и конзулима потписан претходног дана. Француски представник је, такође, дао предлог да се конзули поставе између непријатељских страна у циљу спречавања нових сукоба.¹⁴ Конзули су се ради контроле сукобљених страна 19. јуна поделили у три групе: француски се настанио у тврђави, британски и руски су разапели шатор између тврђаве и српских барикада, док су аустријски и пруски остали у вароши. Тасти је оштро критиковао рад специјалног изасланика Ахмед Вефик-ефендије. По његовом мишљењу турски изасланик је водио личну истрагу. Тасти није крио своју наклоност према Србима, због чега га је аустријски вицеконзул назвао главним саветником Правитељства. Тувнел је позвао конзула да, у сагласности са својим колегама и турским комесаром, учини све што је потребно да би били спречени нови сукоби између Срба и Турака пре сазивања конференције. Притом, Тасти се користио великим утицајем који је имао на српску владу.¹⁵

Кнез и влада желели су да искористе бомбардовање као повод за потпуно исељење Турака из Србије. Они су се надали да ће овај догађај уверити све велике силе у оправданост српског захтева. Међутим, за разлику од кнеза Михаила, који је, у случају потребе, био спреман на употребу силе, сви српски министри осим Николе Христића били су искључиво за употребу дипломатских средстава у опхођењу с Портом. Такав став Гарашанин је заснивао на чињеници да Кнежевина ужива подршку Француске и Русије, на чије је заузимање рачунао и на предстојећој конференцији. Главни разлог за усвајање умереног држања налазио је у недовољној војној спремности.¹⁶ Упркос томе, министру војном Мондену и његовој команди, састављеној од официра, подређене су после бомбардовања све власти у Београду.¹⁷

¹⁴ Исто, *Turquie* 354, телеграм, Тувнел Мутјеу, Париз, 28. јуна 1862. и *Turquie-Belgrade* 14, No 85, Тасти Тувнелу, Београд, 23. јуна 1862.

¹⁵ Исто, *Turquie* 354, No 53, Тувнел Мутјеу, Париз, 27. јуна 1862; *Turquie-Belgrade* 14, No 87, Тасти Тувнелу, Београд, 27. јуна 1862 и No 89, Тасти Тувнелу, Београд, 2. јула 1862.

¹⁶ Г. Јакшић, В. Вучковић, *н. д.*, 115–116.

¹⁷ Живота Ђорђевић, *Српска народна војска 1861–1864* (Београд: Народна књига, 1984), 59.

Из жеље да постигне непосредни споразум са српском владом, Порта је оклевала да дâ пристанак на француски предлог о сазивању конференције. Она је хтела да избегне да се гарантне силе, већином наклонене Србији, умешају у спор и наметну јој међународну обавезу коју ће морати да поштује.¹⁸ Прилику за одуговлачење Порти су пружили и представници сила у Цариграду који нису могли да се сагласе о форми у којој ће јој бити упућен позив за сазив конференције. Велика Британија и Аустрија унапред су осудиле Кнежевину. Ове силе сматрале су да конференција треба да расправља о кривици Србије, за разлику од Француске и Русије које су заступале становиште да мора да се сагледа целокупан ток догађаја у Београду.¹⁹

Мутје је покушао да приволи турске министре да што пре прихвате предлог владе у Паризу. У разговору с министром спољних послова Али-пашом и великим везиром Фуад-пашом, амбасадор је рекао да суверенитет Порте над Србијом није доведен у питање. Турска влада би требало да постигне пријатељски споразум с Правитељством и да повери одбрану тврђава у Србији војним снагама Кнежевине. На тај начин би био уклоњен главни узрок неповерења и сукоба, а у очима данас непријатељски настројеног становништва за то би била заслужна Порта. У сагласности са добронамерним и поверљивим саветима које је дао турским министрима француски амбасадор ће иступати и на конференцији, не у жељи да захтева од владе у Цариграду веће уступке у корист Србије, већ само да утврди и истакне важност оних уступака које би она самоиницијативно учинила. Иако су ценили искреност његових савета, велики везир и министар спољних послова су врло јасно ставили на знање Мутјеу да их не могу следити ако је њима обухваћено повлачење гарнизона из Београда.²⁰

Кнез Михаило је 25. јуна на захтев Вефик-ефендије потписао декларацију да Кнежевина неће кршити суверена права Турске, а да ће спорна питања бити предата у надлежност европске дипломатије. Влада у Београду је сматрала да извештаји конзула иду

¹⁸ Леополд Ранке, *Србија и Турска у XIX веку* (Београд: Д. Димитријевић, 1892), 476.

¹⁹ Јован Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*, I–III (Београд: Штампарија Краљевине Србије, 1887–1901); II, 116; Љ. Алексић, *н. д.*, 57–58.

²⁰ АМАЕ, Turquie 354, телеграм и No 111, Мутје Тувнелу, Цариград, 8. и 9. јула 1862.

њој у прилог. Међутим, када је сазнало да Порта одбија да повуче војску из тврђава, Правитељство је пожурило да српско гледиште изнесе пре сазивања конференције. Кнез је 28. јуна упутио писма Наполеону III, Александру II и лорду Раселу, у којим их је замолио за помоћ.²¹

Писмо француском владару послато је по начелнику Министарства иностраних дела Милоју Лешјанину. Обраћајући се за помоћ Наполеону, Михаило је указао цару на насиље којем је изложен српски народ. У тренутку када је Правитељство улагало највеће напоре да одржи ред и мир, Турска је извршила бомбардовање без преседана у историји. То зло је Србе задесило у време општег мира, када су сматрали да су по слову уговора и под гаранцијом великих сила потпуно безбедни. Михаило је упутио писмо и министру спољних послова Тувнелу, коме је Лешјанин требало да изложи положај Србије и да затражи од њега подршку и савет. Бомбардовање Београда довело је кнеза у још неповољнији положај у односу на онај који је и пре бомбардовања био врло тежак. Због симпатија и благонаклоности већ показане према Србији, Михаило није сумњао у заштиту званичног Париза.

Илија Гарашанин је у мемоару упућеном Порти и гарантним силама и у писму конзулима изложио ток догађаја у Београду и виђење српске владе.²² Представницима гарантних сила кнез и Правитељство су упутили захтев за исељење Турака из свих градова у Србији. Међутим, они то нису учинили на јасан начин, већ у увијеној форми, да не би отежали пријатељским силама Француској и Русији иступање у корист српских захтева на цариградској конференцији.²³ Обавештене о садржају мемоара, ове силе су затражиле да се његова предаја одложи до тренутка који оне буду сматрале повољним.

Порта је попустила под притиском Велике Британије, која је у три наврата од ње захтевала да што пре сазове конференцију и да упути позив свим гарантним силама. Али-паша је задржао за

²¹ Ј. Ристић, *н. д.*, II, 113–114; Г. Јакшић, В. Вучковић, *н. д.*, 117.

²² АМАЕ, *Turquie-Belgrade* 14, прилог 1 уз Тастијев извештај No 88, кнез Михаило Наполеону III, Београд, 28. јуна 1862; прилог 2 уз Тастијев извештај No 88, кнез Михаило Тувнелу, Београд, 28. јуна 1862. и прилог уз Тастијев телеграм, Гарашанин Тастију, Београд, 30. јуна 1862.

²³ *реписка између кнеза Михаила Обреновића III и српскога заступника у Цариграду Јов. Ристића 1861–1867* (Београд: Штампарија С. Хоровића, 1897), 63.

Турску слободу акције у случају да Срби, до краја заседања конференције, почине ма какав акт агресије.²⁴

А. Француско-руски споразум о заједничком иступању на конференцији у Цариграду (Канлици)

Када је 25. јуна између сила постигнута сагласност о сазиву конференције, Русија и Француска договориле су се да одмах размотре питања која би могла бити поднета на решавање. Иницијатива за споразум двеју Србији наклоњених сила припала је Русији. Она је послала у изванредну мисију у Париз посланика у Берлину Андреја Будберга, који је нешто касније на месту руског амбасадора у Француској заменио грофа Павела Димитријевича Кисељева.

У упутствима датим Будбергу стајало је да ће спољну политику Русије још неколико година одређивати њене унутрашње прилике и да ће се она због тога клонити нових жртава које би могли да јој наметну спољнополитички задаци. Имајући то у виду, влада у Петрограду се изјашњавала за одржање целокупности Османског царства. Русија је желела да спречи турске нападе на Србију и да помогне развитак Кнежевине, нарочито војни. Очекивала је да ће је Француска у томе подржати. Русија је била спремна да потпомогне већу стабилност поретка у Србији, што је подразумевало признање права наследства у породици Обреновића.²⁵

Из разговора с Тувнелом Будберг је стекао утисак да француска и руска влада имају слично гледиште по српском питању. Он је предложио француском министру закључење тајног протокола, којим се две силе обавезују да ће заједнички иступати на конференцији у Цариграду, сазваној у циљу решавања српско-турског сукоба. Тувнел је био задовољан нацртом протокола, а Наполеон и Александар су убрзо дали сагласност за потписивање двојици званичника. Француска је била уздржана једино по питању наоружавања српске војске. Она је захтевала да у нацрт буде унета исправка у погледу ограничења српских снага на број потребан за одржање реда и безбедности. *Тајни протокол (Prototocole secret du 8 juillet 1862)* потписан је 8. јула 1862. године, уочи Тувнеловог одласка у Лондон на разговоре с лордом Раселом. Наглашено је да мир на Истоку и

²⁴ АМАЕ, Turquie 354, телеграм, Мутје Тувнелу, Цариград, 18. јула 1862.

²⁵ Г. Јакшић, В. Вучковић, *н. д.*, 119–120.

безбедност Османског царства највише угрожавају догађаји који су се недавно одиграли у Србији, због чега су се Француска и Русија споразумеле о општем ставу који ће заузети на предстојећој конференцији (параграф I). Две владе признају да постојање турске тврђаве у Београду представља за Кнежевину опасност и стални разлог за узнемиреност и да би окончање таквог стања било пожељно. Оне су сматрале да тврђава не пружа Порти никакву стварну снагу, већ јој ствара озбиљне потешкоће (параграф II). Русија и Француска се обавезују да ће једна другу енергично подржавати у следећим тачкама: 1) спољна утврђења београдске тврђаве која залазе у унутрашњост вароши ће бити одмах срушена; 2) сва турска стражарска места у вароши ће бити укинута и не могу бити поново успостављена; 3) турска утврђења у унутрашњости Србије ће бити срушена, а гарнизони повучени; 4) питање о боравку Турака у Србији ће бити решено без штете по њих, тако што ће сви Турци настањени на територији Кнежевине бити подвргнути српској јурисдикцији; Са своје стране кнез ће се заузети да им буде зајамчена пуна заштита закона који су на снази у Србији; 5) у замену за ове уступке, Михаилу не може бити наметнута забрана развијања војних снага у мери у којој то сматра потребним за одржање реда и безбедности у земљи. С обзиром на заједнички став, руска и француска влада обећавају једна другој да ће заједнички иступати на конференцији у Цариграду на такав начин да ове тачке преовладају у одлукама које буду донете.²⁶

Преписи тајног споразума били су достављени француском и руском амбасадору у Цариграду, маркизу Мутјеу и кнезу Лобанову, да би ускладили своје држање на конференцији. Тувнел је написао Мутјеу да су се он и барон Будберг сложили у томе да је пожељно да конференција усвоји све тачке наведене у споразуму. Међутим, пошто није требало очекивати такав исход, опрезност је налагала француском и руском амбасадору да се не залажу с истом упорношћу за усвајање свих предлога у корист Србије. Ово становиште у потпуности је делио и кнез Горчаков, који је послао иста упутства кнезу Лобанову. Тувнел је сматрао да је сигурно да ће Порта пружити јак, чак несавладив отпор, сваком покушају да њен гарнизон напусти Београдску тврђаву. Било је неполитички и некорисно суви-

²⁶ AMAE, Russie 228, Protocole secret du 8 juillet 1862; Mémoires et documents, Turquie vol. 1-136; vol. 131, 1838-1876, II. Serbie, Entente franco-russe au sujet de la Serbie, 1862.

ше се залагати по овом питању, јер би тиме могло бити онемогућено усвајање осталих тачака споразума. Француски министар се надао да ће се велика већина представника сила око њих сложити. У разговору који је водио с Тувнелом у Лондону, лорд Расел је изразио спремност да прихвати предлоге о укидању турских стража изван Београдске тврђаве, потреби напуштања оронулих тврђава у унутрашњости и увођењу српске јурисдикције над муслиманима.²⁷ Међутим британски министар је говорио о српској влади с великим неповерењем. Он је подржавао Порту у одлуци да не напусти Београдску тврђаву и сваљивао на Србију одговорност за бомбардовање.

Б. Мисија Милоја Лешјанина у Паризу

Влада у Београду се трудила да задобије подршку наклоњених сила и радила на стварању савеза балканских народа. Русија није била спремна за рат и од ње се могла очекивати само дипломатска подршка, док је Француска показивала највише разумевања за српске тежње. Повољан исход кризе зависио је од француско-руске сарадње и од савеза с балканским хришћанима. Поред тога што је требало да испита могућност за сарадњу с Грчком и околним словенским народима, за Србију је било најважније да сазна шта може да очекује од Француске.²⁸

Гарашанин је почетком јула послао у Париз начелника Министарства иностраних дела Милоја Лешјанина, који је носио кнежева писма за Наполеона III и Тувнела. У време Лешјаниновог доласка у француску престоницу Тувнел је још увек боравио у Лондону, где се састао с лордом Раселом. Министар је од Расела сазнао које уступке Србија може очекивати од Порте, а од Мутјеа је добио телеграм да је она коначно пристала на сазивање конференције.

Лешјанин је имао задатак да обавести француску владу о положају Србије после турског бомбардовања, као и да сазна какав је став она заузела по овом питању. Министар је љубазно примио Лешјанина, који је стекао уверење да ће се званични Париз не само заузети за решавање српског питања, него ће и убудуће пружати подршку Кнежевини у вођењу спољне политике. Изасланик је изјавио да је Порта бомбардовањем Београда повредила Париски уго-

²⁷ Исто, Turquie 354, Тувнел Мутјеу, Париз, 18. јула 1862.

²⁸ Г. Јакшић, В. Вучковић, *н. д.*, 121–122.

вор, не обазирати се на мишљење сила. Он је истакао немогућност будућег заједничког живота Срба и Турака у градовима Кнежевине. За народ у Кнежевини је од највеће важности да се Турци иселе из Београда.²⁹ Било је важно сазнати какво ће бити држање Француске ако Правитељство не буде задовољно решењем конференције у Канлици и да ли ће велике силе које буду заступале српске интересе сматрати као обавезу спровођење одлука конференције.³⁰ Улазак Кнежевине у рат с Турском зависи пре свега од подршке сила које су јој наклоњене, а нарочито од Француске. Срби желе да се увере да ће у предстојећем рату као противника имати само Турску и да неће бити нападнути од Аустрије, која је према њима непријатељски расположена. Хабзбуршка монархија види велику опасност у јачању словенске државе у њеном суседству, јер би она постала центар који привлачи аустријске Словене.³¹ Држање Порте према Кнежевини је такво да ће између њих неизбежно доћи до сукоба, чему служи као доказ гомилање турских трупа дуж српске границе. Срби не траже да им силе чију наклоност уживају пошаљу у помоћ војску, али траже да им пруже моралну подршку и да дипломатским путем спрече интервенцију сила непријатељски расположених према Србији. Они су сматрали да ће бити заштићени ако им Француска и Русија пруже уверење да ће у Турској, као што је то било раније у Италији, бити поштован принцип немешања.³²

Тувнел је рекао Лешјанину да ће успех конференције умногоме зависити од умерености и разборитости Правитељства. Француски министар је сматрао да је могуће постићи да у Београду више не буде капија и шанчева, да у тој вароши постоји само српска управа, да се Турци иселе из Кнежевине и да Срби добију градове у унутрашњости, али да ће бити великих тешкоћа око уступања Београда. Тувнел је о томе дуго разговарао с британским министрима. У другим питањима они су се сложили с Тувнелом, али су по питању Београда били непопустљиви, сматрајући да би уступање града Србима било велико понижење за Порту. Министар је сматрао да Срби не треба да се боје напада Аустрије јер то неће дозволити Русија и Француска. Поред тога, Дунавска монархија је због унутрашњопо-

²⁹ АС, ИГ, 1279, Милоје Лешјанин Илији Гарашанину, Париз, 9. и 30. јула, 8, 25. и 29. августа 1862.

³⁰ Драгослав Страњакловић, *Илија Гарашанин* (Крагујевац: Јефимија, 2005), 248.

³¹ АС, ИГ 1279, Милоје Лешјанин Илији Гарашанину, Париз, 9. јула 1862.

³² *Исто*, Милоје Лешјанин Илији Гарашанину, Париз, 30. јула 1862.

литичких прилика спречена да било кога напада, а Турска није спремна да одобри њену интервенцију у Кнежевини. Ипак, Француска не може саветовати Србији да сада предузме неку акцију. Тувнел је сматрао да положај Кнежевине није толико лош да треба да ризикује све што је до сада стекла. Званични Париз је саветовао Србији да прихвати одлуке конференције. Европски заплети, односи између Француске и Велике Британије, које она не може без посебних разлога да квари, као и експедиција у Мексику, спречавају владу у Паризу да покреће Источно питање и да пружи Кнежевини другу помоћ осим моралне. Русија је, са своје стране, толико заузета унутрашњим проблемима да не може пружити Србији војну помоћ.

У разговору с Лешјанином 30. јула Тувнел је рекао да је Порта одлучила да не преда Београд Србима и да се тај циљ може постићи само ратом. Међутим, сукоб би сигурно прерастао у европски рат, а то не желе ни Француска, ни Русија. Париз и Петроград не могу учинити за Србе оно што би хтели, јер против себе имају Велику Британију и Аустрију које подржавају Порту. Владе у Лондону и Бечу подупиру званични Цариград у оптужбама против Срба јер деле мишљење Турске да се они спремају за рат. Ако Кнежевина, упркос свему, жели да уђе у рат са Портом, Русија треба да учини за њу оно што је Француска учинила за Италију.

Српски изасланик је писао Гарашанину да не зна какав споразум постоји између ових двеју сила, али је извесно да Француска препушта Русији иницијативу на Истоку и да ће се залагати само у вези с питањима о којима је претходно с њом постигла сагласност. Све што Срби буду предузели супротно одлукама Конференције и саветима званичног Париза, они ће учинити на свој ризик.³³

Из разговора са Тувнелом и службеницима француског министарства спољних послова Лешјанин је закључио да Срби не треба да се упуштају у рат с Турском пре него што изврше опсежне припреме и у договору с хришћанским народима покрену општи устанак на Балкану. Лешјанин је сматрао да ће општи устанак хришћана у Турској омогућити да у исто време преовлада начело немешања европских сила у њена унутрашња питања.³⁴

³³ АС, ИГ 1279, Милоје Лешјанин Илији Гарашанину, Париз, 9. и 30. јула, 8. и 28. августа 1862.

³⁴ Исто, Милоје Лешјанин Илији Гарашанину, Париз, 29. августа 1862.

Министар Тувнел је 21. јула путем циркулара обавестио гарантне силе о ставу француске владе на будућој конференцији. Документ у ком је званични Париз изнео своје гледиште у погледу српско-турског спора упућен је дипломатским представницима у Лондону, Петрограду, Бечу, Берлину и Торину. По мишљењу француског министра право Порте да држи гарнизон у Београду није доведено у питање, нити је оспорено у било ком виду. Ако одредба Париског уговора којом је то потврђено треба да буде измењена, неопходан је пристанак сизерена, а гарантне силе могу да врше притисак на одлуке Турске једино путем упозорења и добронамерних савета. У случају да Porta напусти тврђаве, вазални положај Србије према њој био би сличан оном какав имају Дунавска кнежевина и Египат. У тим областима Турска нема право на држање гарнизона, а њен суверенитет ни у чему није нарушен због непостојања утврђења која би, као у Кнежевини, била само повод за сукоб. На основу личног искуства, министар је сматрао да Срби неће злоупотребити овакве уступке. Само их незадовољство може натерати на подстицање нереда који би избили у другим провинцијама Турске. За Тувнела је испуњење српских захтева био најбољи начин да Porta избегне стварне опасности у том погледу. Овакво размишљање министра проистекло је из искрене жеље владе у Паризу да односи Срба према Порти буду утемељени на основама покорности пуне поверења. У том духу састављена су и упутства за маркиза Мутјеа, француског представника на конференцији у Цариграду. Тувнел је позвао пуномоћнике гарантних сила да пруже подршку идејама за које сматра да ће омогућити дуготрајан споразум између Турске и Србије.³⁵

В. Конференција у Канлици

Конференција представника гарантних сила поводом српско-турског сукоба у Београду отпочела је 22. јула 1862. године у летњиковцу великог везира Фуад-паше, у цариградском предграђу Канлици. На једној страни били су пуномоћници Француске и Русије који су заступали српске интересе, а на другој Велике Британије и Аустрије који су подржавали турско гледиште. Подршку Мутјеу и Лобанову пружали су мало активни представници Пруске и Итали-

³⁵ АМАЕ, *Documents diplomatiques 1862*, Paris 1863, 67-69, Тувнел представницима у Лондону, Петрограду, Бечу, Берлину и Торину, Париз, 21. јула 1862.

је, барон Карл фон Вертерн и маркиз Камило Карачиоло. Конференција је протекла у дипломатском надмудривању између француског амбасадора Лионела Мутјеа и британског амбасадора Хенрија Булвера, које је било одраз борбе за претежан утицај у Цариграду и за превласт у оквиру француско-британских односа у другим питањима, осим Источног.³⁶

Али-паша је поновио оптужбу против „претећег држања” Срба и, у складу с текстом ноте о сазиву Конференције, задржао за Порту право да поступи по свом нахођењу у случају напада. Због изјаве турског министра избила је расправа о легалности таквог поступка. Мутје је, сходно чл. 29 Париског уговора, оспорио Порти право оружане интервенције без претходног одобрења гарантних сила. Кнез Лобанов се сложио с овим мишљењем, док су Булвер и аустријски амбасадор Прокеш благо подржавали Али-пашу, избегавајући притом да се изјасне о начелу.³⁷

Булвер је предложио посланицима свој нацрт ноте коју је у виду телеграма требало послати конзулима у Београду. Они су имали задатак да укажу кнезу да је од највеће важности да у току трајања Конференције не буде почињен ниједан акт непријатељства којим би били погоршани односи између Срба и Турака. Изменивши неколико израза у документу којима је указивано неповерење према српској влади, француски амбасадор је учинио да његова садржина буде знатно блажа. Пуномоћници гарантних сила усвојили су Мутјеову редакцију ноте и она је послата конзулима у Београд.³⁸

Иступање француског амбасадора у корист Србије није имало карактер непријатељства према Турској. Он се трудио да прикаже да његови ставови почивају на начелима правде, при чему су примедбе које је давао Порти увек биле у њеном интересу. Мутје је страховао да би турска влада објавом рата Србији себе довела у озбиљну неприлику. Истицање наклоности према Османском царству омогућило је француском амбасадору да води расправе у пријатељском тону са Булвером и Прокешом. Кнез Лобанов је отворено бранио српске интересе. Пруски представник је кривио Турску за бомбардовање Београда, али се на Конференцији није упуштао у

³⁶ Љ. Алексић, *н. д.*, 61.

³⁷ Г. Јакшић, В. Вучковић, *н. д.*, 140.

³⁸ АМАЕ, Turquie 354, No 123, Мутје Тувнелу, Терапија, 23. јула 1862.

расправу. Италијански представник је добио упутство од владе да се придружи представнику који се највише буде заузимао за Србију.

Булвер је од Расела добио исцрпна упутства какав став треба да заступа. У првом делу излагања британски амбасадор је изнео оптужбе против Срба, који су током протекле две године улазећи у непријатељства с Турском и задирући у њена права изазвали бомбардовање. Он је у врло нејасној форми наговестио потребу да Пор-та, давањем неких уступака, покуша да умири духове и успостави боље односе са Кнежевином. Британски амбасадор је детаљно изложио оно што је у његовим упутствима само наговештено: да „уступци које би Пор-та могла учинити, никако не укључују напуштање београдске тврђаве, не само у интересу Турске, већ и у интересу читавог европског система, за чију безбедност ово место има кључан положај”. Барон Прокеш је изјавио да су његова упутства истоветна упутствима британског амбасадора, иако између њих није било претходног договора.

Мутје је истакао да је искрено помирење између Србије и Турске главни циљ Конференције и да би за Порту и Европу било јако важно да се по страни оставе све оптужбе и сви мање битни разлози. Гајећи уверење да влада у Цариграду неће пропустити да уведе ниједну од мера која би допринела овом циљу, било је важно да јој се у томе препусти иницијатива.

Фуад-паша је изјавио да је Пор-та спремна да учини све што ће довести до измирења између Срба и Турака, али је одмах ставио до знања да не пристаје на напуштање тврђава. Француски амбасадор је сматрао да је положај Порте са правне тачке гледишта био изузетно јак јер се бранила словом уговора. Због тога је пуномоћницима гарантних сила наклоњених Кнежевини остајало само да покушају да је убеде.

Конзулима у Београду је дат налог да изразе поверење у кнеза да неће учинити ништа што би погоршало ситуацију у Београду и у Србији. У исто време представници сила у Цариграду желели су да обавесте Михаила да су од Порте добили најпозитивнија уверавања да ће поштовати безбедност Кнежевине.³⁹

На другој седници Конференције Али-паша је прочитао извештај специјалног комесара Ахмед Вефик-ефендије, у коме је одговорност за догађаје приписана Србима. Булвер и Прокеш су подржа-

³⁹ Исто, прилог 1 уз извештај No 123, Мутје Тувнелу, Терапија, 23. јула 1862.

ли турско становиште. По мишљењу француског амбасадора, извештај турског комесара бацао је сасвим нову светлост на догађаје у Београду и био је у потпуној супротности с чињеницама које су изнели конзули. Мутје је искрено жалио што је турска влада, уместо да то учини уз учешће обеју страна и у присуству конзула, спровела тајну и једнострану истрагу, чији резултати не могу имати вредност. Британски амбасадор је предложио да Срби буду позвани на поштовање уговора и да од њих буде затражено рушење барикада, прекид незаконитог наоружавања и напуштање бесправно заузетих положаја. Турска је требало да исели муслиманско становништво и напусти стражарска места код варошких капија, док би заузврат добила одобрење да прошири тврђавски рејон рушењем турске махале и појединих српских кућа. Такође, Булвер је дао предлог да буде смањен број припадника турске посаде и српских оружаних снага. Давање уступака од Порте било би условљено претходним извршењем одлука Конференције од стране Кнежевине. Мутје је одбио да прихвати предлог о увођењу било каквих превентивних мера против Срба, јер би то, у извесној мери, претстављало признање оптужби садржаних у извештају Ахмед Вефик-ефендије и у мемоару који је прочитао Али-паша. Што се тиче Портиних уступака, Мутје није желео да прихвати предлог британског амбасадора. Позивајући се на оно што је рекао на првој седници Конференције, сматрао је да уступци треба да буду што шири и што потпунији.

После многих измена усвојен је нацрт ноте у коме је садржан Булверов предлог. Мутје није одбио да га узме у разматрање, али под условом да уступци који су захтевани од Срба зависе од оних које ће учинити Порта и да чине недељиву целину. Пошто је увидео да је Мутјеов отпор несаломив, Булвер је прихватио услове и двојица амбасадора су отворили расправу о уступцима које је требало саветовати влади у Цариграду. Анализирајући план Београда, Мутје и Булвер су се сложили да Турци без тешкоћа могу да напусте полу-срушене бедеме, који, у ужем смислу, одвајају варош од предграђа.

Француски амбасадор је покренуо питање о повлачењу турске војске из тврђава у унутрашњости Србије и очекивао да ће у томе наићи на подршку Булвера и Прокеша. Булвер се није противио да Порти буде скренута пажња колико би за њу било од користи да сруши две или три тврђаве. Међутим, турски министри нису желели да одобре напуштање ниједне од тврђава. Када је поново указао да би Порта мудро поступила ако би повукла своју посаду из Бео-

градске тврђаве, Мутје је био суочен не само с отпором владе у Цариграду већ и својих колега из Аустрије и Велике Британије. Ипак, он је захтевао да турска влада, задржавајући средства потребна за очување безбедности, учини све да докаже Србима да тврђава неће бити намењена поковању земље, већ само њеној одбрани од спољних непријатеља. Порта би могла да пружи Кнежевини јемства или реорганизацијом одбране тврђаве или изјавом да неће бити новог бомбардовања, чиме би умирила духове.

Прокеш је оштро критиковао Мутјеов предлог о реорганизацији одбране јер је то подразумевало разоружање Београдске тврђаве према вароши. У погледу бомбардовања аустријски посланик је сматрао да је оно оправдано као одбрамбена мера и протествовао против тврдње да би, како у прошлости, тако и у будућности, могло да представља повреду члана 29. Париског уговора. Након овако одлучне одбране турских интереса, француски амбасадор је покренуо питање да ли Београдска тврђава, коју је Булвер назвао звучним именом „кључ европског система”, заиста представља неку вредност или не. У случају да нема никакву одбрамбену вредност, требало је да буде жртвована и напуштена, а у супротном морала је бити у стању да се брани од изненађења без употребе средстава као што је бомбардовање.

Изгледало је да су представници гарантних сила на другом састанку Конференције постигли споразум о потреби окончања турске јурисдикције и о исељењу муслимана из Србије. Турски министри обећали су да ће ова питања поднети на решавање султану и министарском савету.⁴⁰

На основу извештаја из Цариграда, Тувнел је закључио да је од почетка рада Конференције Мутје употребљавао веома помирљив тон, указујући у исто време на интересе и Порте и Србије. Министар је позвао амбасадора да истраје колико год је могуће у том пријатељском и благонаклоном ставу, сматрајући да је то најбољи начин да својим идејама и саветима утиче на одлуке Конференције. Из разговора који су у Лондону водили француски амбасадор гроф Шарл Жозеф де Флао (Auguste-Charles Joseph de Flahaut de La Billarderie, comte de Flahaut) и лорд Расел, Тувнел је сазнао да ће Мутје моћи да постигне споразум с Булвером по свим питањима, изузев у погледу одржања турске посаде у Београдској тврђави.⁴¹ Ограниче-

⁴⁰ Исто, No 125, Мутје Тувнелу, Терапија, 28. јула 1862.

⁴¹ Исто, Тувнел Мутјеу, Париз, 25. јула 1862.

ње бројне снаге посаде и разоружање артиљеријских положаја окренутих према вароши биле су најкорисније мере за смањење опасности од присуства турског гарнизона у Београду. Тувнел је написао амбасадору да не инсистира, али да захтева од Порте да пружи одређена јемства којима ће умирити Србе у погледу новог бомбардовања и одвратити кнеза од размишљања о рату или абдикацији. Министар је истакао неопходност испуњења свих осталих српских захтева.⁴²

У међувремену Тувнел је покушао да обнови преговоре с владама великих сила о српском питању. Он је дао налог амбасадору у Лондону грофу Флаоу да убеди лорда Расела у искрене намере званичног Париза и у његову спремност на попуштање. Влада у Тиљеријама је желела само један споразум који ће, остављајући Београдску тврђаву у рукама Турака, ипак бити прихватљив за Србију. Тувнел је сматрао да би једино у случају рата с Аустријом, што је било мало вероватно, Турској поред београдске биле од користи и две тврђаве на Дунаву. Међутим, британска влада је била узнемирена због вести о постојању француско-руског споразума о заједничком иступању на Конференцији у Канлици, а њено неповерење према силама временом је постајало све веће. Због тога је Тувнелов покушај у Лондону доживео неуспех.

Својом непопустљивошћу британска влада је утицала и на Аустрију да заузме круће држање. Француски амбасадор у Бечу војвода Аженор од Грамона (Antoine X Alfred Agénor duc de Gramont) изнео је Тувнелу уверење да би Дунавска монархија у српском питању пружила подршку званичном Паризу да није било Велике Британије.⁴³

У разговору с Булвером, Мутје је рекао да му је дат налог да инсистира на рушењу мањих турских тврђава у Србији и да захтева да Порта пружи јемства да убудуће неће прибегавати бомбардовању. У случају да ови услови не буду испуњени, француски амбасадор није смео да потпише ниједан документ. Његов одлучан став натерао је Булвера да пристане да пред турским министрима поново покрене питање тврђава.

Мутјеови преговори с аустријским амбасадором бароном Прокешом ишли су много теже. Прокеш је истакао да му није дозвоље-

⁴² Исто, телеграм, Тувнел Мутјеу, Париз, 27. јула 1862.

⁴³ L. Thouvenel, *Le Secret de l'Empereur. Correspondance confidentielle et inédite échangée entre M. Thouvenel, le duc de Gramont et le général comte de Flahaut 1860-1863*, 2 vol., (Paris: Calman Lévy, 1889); II, 357-360.

но да да̂ пристанак на рушење свих мањих тврђава, да постоје две или три које су од стратешког значаја за Турску и да је изненађен непромишљеношћу с којом се француска влада односи према том питању. Мутје је истакао да иступа у сагласности с оним што су се договориле владе у Паризу и Лондону и позвао Прокеша да се о свему саветује са званичним Бечом. Такође, француски и аустријски амбасадор су водили расправу поводом изјаве којом би се Порта обавезала да неће поново примењивати бомбардовање. Иако је Прокеш сматрао да та мера представља саставни део законитог права Турске на одбрану, Мутје је успео да га наведе да у том погледу буде мање искључив.⁴⁴

На трећем састанку конференције Булвер је поднео предлог протокола чијим текстом Мутје није био задовољан. По одређеним тачкама одмах је постигнута сагласност: обострана обавеза постепеног укидања ратне приправности, стварање рејона безбедности око Београдске тврђаве, исељење муслимана. После дуге и жестоке расправе Мутје је из документа уклонио све оптужбе против Срба, свако оправдање за употребу бомбардовања у прошлости и будућности и сваку одредбу којом би био ограничен број српских војних снага. Турска влада је претеривала у погледу проширења рејона Београдске тврђаве и утврђења према вароши. Поред тога, она је пристала да сруши две мале тврђаве, али је хтела да сачува три друге, на обалама Саве и Дунава. Мутје је добио налог да не потписује ни један акт којим се Турска не обавезује да напусти свих пет тврђава. Он је потврдио обећање кнезу Лобанову, чија су упутства била сагласна његовим, да ће задржати досадашњи став. Свој извештај Тувнелу француски амбасадор је завршио следећим речима: „Бојим се, међутим, да смо достигли крајњу границу могућих уступака које треба да изнудимо, и које би чак било мудро тражити, ако би о том питању просуђивали само с тачке гледишта Цариграда”.⁴⁵

Посланици су имали различите ставове о томе како би требало осигурати безбедност Београдске тврђаве. Мутјеово држање било је од почетка седнице крајње помирљиво и он се сложио да у циљу поновног успостављања границе рејона буде порушено неколико српских и муслиманских кућа. Међутим, тумачење барона Прокеша да рејон одбране треба да буде још шири и његов предлог да од-

⁴⁴ АМАЕ, Turquie 354, No 126 и No 127, Мутје Тувнелу, Терапија, 29. јула 1862.

⁴⁵ *Исто*, Turquie 355, телеграм, Мутје Тувнелу, Цариград, 1. августа 1862.

ређивање границе буде поверено војној комисији састављеној од турских и страних стручњака изазвали су неповерење код француског амбасадора. По Мутјеовим речима, више него икад избиле су на видело супротности у схватању два система одбране: један је устројен тако да тврђавски топови буду уперени искључиво према граници, док је другим предвиђено да буду управљени према вароши. По Булверовом плану, рејон тврђаве био би проширен на тај начин што би поред турске и јеврејске била порушена и четврт насељена искључиво српским становништвом. Мутје је рекао да питање на тај начин добија сасвим другачији значај и није пристајао на рушење великог броја српских кућа.

Расправа међу представницима нарочито се заоштрила када је изнет на разматрање члан 6. предлога о праву бомбардовања у случају стварног напада на тврђаву. Булвер је захтевао да се то право призна заповеднику тврђаве, под условом да о томе обавести конзуле најмање дванаест сати пре отварања ватре. На тај начин британски амбасадор је желео да оправда претходно бомбардовање и да осигура Порти признање овог права у будућности. Са своје стране, Мутје је јасно разликовао неочекиване нападе на варош тврђавске артиљерије, одбацујући под редовним условима напад усмерен против ње и намерно бомбардовање, уперено против породица и имовине агресора или њихових сународника, с циљем да се изврши диверзија. Француски амбасадор је на крају успео да наметне усвајање измењене редакције члана 6, из које је изостављено да Порти буде признато право на бомбардовање.

Чланом 7. свог нацрта протокола британски амбасадор је имао за циљ да ограничи бројну снагу српске народне војске на 12.000 људи. Булвер је веровао, исто као и Прокеш, да су Срби прекршили дух и слово Устава из 1838. године, који је стављен под гаранцију европских сила. У тексту Устава је писало да српска војска служи само за одржање унутрашњег реда и да је на Савету да одреди њену бројност. Мутје је изјавио да нема упутства ни да решава ни да улази у расправу по том питању, чиме је осујетио намеру британског и аустријског представника да буде ограничен број припадника српске војске.

Расправа у вези с чланом 8. који се односио на тврђаве била је веома жива и дуга. Порта је пристала да се одрекне две мање тврђаве у унутрашњости, али је јасно истакла да ни по коју цену неће срушити оне на обалама Саве и Дунава, које обележавају границу Цар-

ства и употпуњавају његов одбрамбени систем. Поред тога што су Булвер и Прокеш подржавали турске министре, овај последњи се у име своје владе изричито супротставио рушењу. Пошто је поновио све разлоге изнете против очувања Београдске тврђаве, Мутје је указао на то колико они који одбијају да дају Србима то велико задовољење, до ког им је изнад свега стало, треба да се покажу попусливи по другим питањима. Након што је у потпуности извршио добијена упутства, француски амбасадор је требало да сачува свој лични положај у овој незахвалној и тешкој борби. Пошто се у преговорима стигло до крајње тачке, Мутје је изјавио турским министрима да му је само преостало да о томе обавести владу у Паризу.

Мутје и Лобанов нису пристајали на решење спора ако Турска не напусти свих пет тврђава. Поред тога, руски посланик је одбијао да потпише акт у коме не би стајало и обећање Порте да неће бомбардовати Београд и да неће предузимати никакву војну акцију против Србије.⁴⁶ У случају да обезбеде подршку пруског и италијанског посланика, Мутје и Лобанов су имали упутства својих влада да на том питању прекину рад Конференције.⁴⁷ Булвер је уочио да француски и руски представник раде договорно на постизању што бољих услова за Србију, избегавајући притом заоштравање сукоба. Због тога је веровао да ће они одустати од неприхватљивих захтева пред одлучним отпором Турске.⁴⁸

Од почетка преговора Мутје је наилазио на пуну подршку пруског посланика. Подршка барона Вертерна била је необично важна за Мутјеа, јер је приликом гласања обезбеђена превага француском становишту. Међутим, 1. августа увече Вертерн је изјавио Мутјеу да му је обећао безусловну подршку, јер је очекивао да ће Турци у свему тврдоглаво пружати отпор. Премда је Порта учинила велике уступке, пруски посланик је сматрао да њена жеља да сачува три тврђаве није довољан разлог да потпише предложени споразум о прекиду конференције. Он је рекао да у упутствима не налази овлашћење да учини тако озбиљан корак и да одбије готово задовољавајући споразум.

Због става Пруске суштински је промењен положај Мутјеа и Лобанова. Уз њих више није била већина посланика. Пошто су

⁴⁶ Д. Леовац, *Србија и Русија за време друге владавине кнеза Михаила (1860–1868)* (Београд: Службени гласник, 2015), 93.

⁴⁷ АМАЕ, Turquie 355, No 132, Мутје Тувнелу, Терапија, 6. августа 1862.

⁴⁸ Г. Јакшић, В. Вучковић, *н. д.*, 145–146.

Француска и Русија већ успеле да изнуде од Порте највеће могуће уступке у корист Србије, Мутје је саветовао својој влади да попусти.

У међувремену Тувнелу је пренето саопштење британске владе да је приликом његовог разговора с Раселом дошло до неспоразума у погледу напуштања градова. Званични Лондон је давао Турској за право да задржи, поред београдске, и три тврђаве на Сави и Дунаву. Британски министар је сматрао да су Шабац, Фетислам и Смедерево неопходни за одбрану земље и позвао Булвера да се супротстави њиховом напуштању.⁴⁹ Због тога је Тувнел саветовао влади у Петрограду да се две силе задовоље добијеним уступцима и да усредсреде напоре на следеће: 1) да добију гаранције у погледу ограничења рејона Београдске тврђаве, ако већ у Цариграду не буде постигнут споразум да буде именована војна комисија која ће га одредити; 2) да затраже, у форми о којој ће одлучити Конференција, моралну гаранцију против новог бомбардовања. Поред тога, Француска никако није желела да допусти ширење рејона тврђаве према српском делу вароши, јер је то подразумевало рушење Саборне цркве, Богословије и Митрополитовог двора. Мутје је добио посебан налог да се одлучно супротстави овом решењу. Он је требало да предочи представницима туркофилски настројених сила да би решење наишло на несавладив отпор српског становништва, чију би оправданост оспорила влада сваке хришћанске земље. Поред тога, француски амбасадор је имао задатак да наведе Порту на разоружање дела тврђаве окренутог према вароши.⁵⁰ Русија је прихватила гледиште владе у Паризу. Поред непопустљивости Турске и Велике Британије, Француска и Русија су се сусреле са одлучним ставом пруске владе. Њиховим представницима у Цариграду била су послата упутства да се сагласе с мишљењем барона Вертерна да се не би нашли у мањини.⁵¹

Мутје је 4. августа затражио од Тастија да изврши притисак на кнеза и српску владу да прихвате дотадашње одлуке Конференције као да су коначне. Француски конзул био је разочаран развојем догађаја и уплашен због тешког задатка који му је поверен. Одлуке ко-

⁴⁹ АМАЕ, Turquie 355, телеграм, Мутје Тувнелу, Цариград, 2. августа 1862. и No 132, исти истом, Терапија, 6. августа 1862; телеграм, Мутје Тувнелу, Цариград, 7. августа 1862. и No 134, Мутје Тувнелу, Терапија, 12. августа.

⁵⁰ Исто, No 65, Тувнел Мутјеу, Париз, 8. августа 1862.

⁵¹ Исто, Тувнел Мутјеу, телеграм, Париз, 12. августа 1862. и No 66, Тувнел Мутјеу, Париз, 14. августа 1862; Г. Јакшић, В. Вучковић, *н. д.*, 146.

је је амбасадор приказао као готово коначне биле су далеко од онога што је обећано, а то је могло допринети отварању нових непријатељстава и проузроковати још веће тешкоће. Тасти је сматрао да ће највеће незадовољство у Београду изазвати питање ширења рејона тврђаве према српском делу вароши. Правитељство је требало да прихвати рушење Саборне цркве, Богословије и Митрополитовог двора. Тасти је указивао Тувнелу на неправичност оваквог решења. Са своје стране, француски конзул је убеђивао кнеза да прихвати одлуке Конференције покушавајући да докаже да му пријатељи Србије никада не би предлагали да пристане на споразум пре него што би били уверени да нису могли да добију повољније услове. Међутим, Михаило није попустио, остајући тврдоглаво при својој одлуци да абдицира. Кнез је обећао Тастију да неће доносити одлуку док решења Конференције не буду коначна и неопозива.⁵²

Поред осталог, Михаило је био разочаран у француску дипломатију, која га је напустила после јасних обећања. Тувнел је изразио наду да Конференција неће донети одлуку о рушењу дела српске вароши и обећао да ће се заузети да буде сачувана. Он је упозорио кнеза да би свака пренагљена одлука с његове стране била погрешна. У исто време министар је поручио Мондену да не учествује ни у каквој непријатељској делатности против Турске и да у случају рата иступи из српске службе.⁵³

У току новог разговора с Тастијем Михаило је био тако сталожен да конзул није морао на њега да врши додатни притисак. Тасти је успео да оспокоји кнеза, узнемиреног због намере сила наклоњених Турској да наметну решење о ширењу рејона Београдске тврђаве. Изгледало је да је Михаило спреман да очува мир ако се српска варош поштеди рушења.

На четвртом састанку Конференције, одржаном 4. августа, Мутје се енергично успротивио било каквој промени постојећег стања у Београду, јер би то раздражило Србе и довело до немих догађаја. Када је Фуад-паша покушао да придобије Мутјеа за рушење муслиманске и српске четврти, он је, под изговором да још увек није добио упутства из Париза, избегао да се изјасни о предлогу.⁵⁴

⁵² АМАЕ, Turquie-Belgrade 14, No 99, Тасти Тувнелу, Београд, 6. августа 1862.

⁵³ *Исто*, телеграм, Тувнел Тастију, Париз, 10. августа 1862. и No 101, Тасти Тувнелу, Београд, 14. августа 1862.

⁵⁴ *Исто*, Turquie 355, No 133, Мутје Тувнелу, Терапија, 6. августа 1862.

Привидно остајући при ранијем ставу, Мутје је пред представницима сила учесница Конференције прикривао бојазан да ће остати у мањини и да ће такво његово држање допринети слабљењу угледа Француске у Цариграду. Паузу између четвртог и петог састанка конференције он је покушао да искористи да наведе Булвера на попуштање. Британски амбасадор је изјавио да не може потписати ниједан споразум којим није гарантована безбедност Београдске тврђаве према вароши, што је подразумевало ојачање њене одбране. Његов главни задатак био је да онемогући даље заједничко иступање Француске и Русије. Булвер је вршио притисак на Мутјеа да се изјасни да ли прихвата његов предлог, да би у случају одбијања Порти било омогућено да се спреми за рат.⁵⁵

Задржавши помирљив тон, Мутје је нарочито истакао потребу да Србима буду дата морална и материјална јемства против новог бомбардовања. Морална би била добијена јасном изјавом Порте да намерава да се придржава одредби члана 29. Париског уговора, док би материјална јемства биле следеће мере: 1) рушење спољних утврђења Београдске тврђаве непотребних за одбрану, а која могу бити сматрана само као претња по варош; 2) смањење наоружања тврђаве окренутог према вароши; 3) да Порта пружи уверење да неће држати гарнизон чија је бројна снага већа од оне која је потребна за одбрану тврђаве.

С друге стране, ако одбрана тврђаве заиста има недостатке, било би праведно признати Порти право на увођење мера за побољшање и осигурање безбедности. Та средства, међутим, не треба да буду тражена у ширењу зидина утврђења. Пресељење једног дела муслиманског становништва могло би бити искоришћено за одређивање границе рејона Београдске тврђаве. То би за тврђаву представљало неспорно побољшање, у чему Срби не би видели нов разлог за неповерење.

Француски амбасадор је сматрао да ни у ком случају не треба рушити Саборну цркву, Митрополитов двор, Богословију, ни било коју значајну верску установу, као ни трговачке улице у којима су концентрисани градски живот, богатство и саобраћај. Тренутне размирице такође имају корен у непрекидним сукобима између локалног становништва и муслимана насељених око зидина тврђаве. У вези с тим, пожељно је укинути све физичке поделе: зидине, капи-

⁵⁵ Исто, прилог уз извештај No 134, Булвер Мутјеу, Скадар, 8. август 1862.

је, шанце који одвајају првобитну варош од њених предграђа. Нарочито је важно влади Кнежевине дати апсолутно право вршења судске власти над свим лицима која живе ван бедема тврђаве и тако јој омогућити да коначно осигура јавни ред. То неће бити довољно, међутим, што су мањи изгледи да Србима буде дат велики морални одушак напуштањем Београдске тврђаве, то је битније да им по питањима од мањег значаја буду пружени докази о поверењу Порте. Стога би било за жаљење ако би турска влада истрајала у намери да сачува мање тврђаве, на које Срби гледају као сведочанство о разлици између Србије и Дунавских кнежевина, над којима има исто сизерено право, а показује према њима много већу наклоност.⁵⁶

Мутјеово излагање је веома изненадило и збунило Булвера и турске министре, који су очекивали да ће он са мањим изменама прихватити предлог британског амбасадора. Међутим, испоставило се да је Булверов предлог, који је Французу представљен као умерен, био неупоредиво неповољнији по Србе него што је то изгледало. План се састојао у рушењу не само турске четврти која је обухватала трошне куће од дрвета, чији су становници потпадали под турску јурисдикцију, већ и јеврејске, коју су чиниле лепе куће, за чије житеље су биле надлежне српске судске власти. Поред тога Булвер и турски министри су изнели захтев за рушење отменог дела српске четврти, што су желели да прикрију изјавивши да се ради о кућама без значаја. Желећи да се увери у истинитост те тврдње, Мутје је открио да то подразумева рушење главних трговачких улица и најлепших грађевина Београда: Богословије, Митрополитовог двора и дела Саборне цркве. Након што их је прошла љутња изазвана Мутјеовим излагањем, Булвер и Прокеш су повукли предлоге по свим питањима и изразили жељу да се споразумеју с њим. Они су замолили француског амбасадора да сачини предлог споразума који би представљао компромис између интереса Порте и ограничења прописаних садржином Тувнелових упутстава.⁵⁷ Предлог кнеза Лобанова да Турској буде одузето право слања бродова Дунавом, што је практично значило разоружање тврђава, представници Велике Британије и Аустрије су оценили као покушај да се осујети мирно

⁵⁶ Исто, прилог No 4 уз извештај No 134, Мутјеово излагање, Терапија, 10. августа 1862.

⁵⁷ Исто, No 138, Мутје Тувнелу, Терапија, 20. августа 1862.

решење спора. Владе ових сила тражиле су начин да постигну споразум с Француском и тиме је одвоје од Русије.

Булвер и Прокеш су замолили Мутјеа да унесе у свој предлог неке од амандмана које је предложила Порта. Сутрадан, после мањих измена француског амбасадора, Прокеш је закључио да предлог представља задовољавајућу основу за споразум. Текст предлога Мутје је уручио и Али-паши, који је попустио тек када је схватио да не може поступити другачије.⁵⁸

Саветујући се с Тувнелом о наредним корацима, Мутје је написао да је до сада обазриво радио да Турска и њени савезници прихвате пет тачака садржаних у упутствима француске владе. Он је нарочито инсистирао на ограничењу рејона тврђаве и гаранцијама против новог бомбардовања. Сматрао је да ће уз извесне уступке у форми, у свом предлогу споразума успети у намери да га Конференција усвоји. Мутје је нарочито настојао да спречи ограничење броја припадника српске војске, јер је за то добио врло јасна упутства. Он је учинио уступак Прокешу да одлука о томе да ли ће бити уведена општа војна обавеза или стајаћа војска од 12.000 људи, како је предлагао Булвер, буде донета у непосредним преговорима Београда и Цариграда. Ограничење турског гарнизона који обезбеђује Београдску тврђаву је било у најтешњој вези са овим питањем. Сматрајући да Порта и туркофилске силе неће пристати на рушење мањих тврђава, Мутје је предложио Тувнелу да на наредном састанку Конференције не покреће расправу по овом питању. Амбасадор је био убеђен да Порта, заокупљена идејом да Русија жели да олакша Србима евентуални напад, неће пристати на веће уступке од оних који су тражени у предлогу. Он је изразио забринутост што турска влада не жели да разговара о давању никакве материјалне нити моралне гаранције Србима да неће бити поново бомбардовани. У намери да га умири, Тувнел је пренео Мутјеу појединости свог разговора с аустријским амбасадором у Паризу принцом Метернихом, који је изразио наду да ће и по том питању бити постигнут споразум.⁵⁹

Булвер је замерио француском амбасадору што је на сваком месту уступке Турске ставио испред уступака које је требало да учине Срби и што је српској страни наклоњен и у најситнијим питањима. Мутје није прихватао овакво тумачење. Подсетивши укратко

⁵⁸ Исто, No 144, Мутје Тувнелу, Терапија, 26. августа 1862.

⁵⁹ АМАЕ, Turquie 355, телеграм, Мутје Тувнелу, Пера, 31. августа 1862.

на све што се десило од почетка Конференције, он је рекао да не сматра споразум као погодбу приликом које је требало водити рачуна о равнотежи између две стране и где ће сизерена сила због хијерархије бити стављена на прво место. Британски представник је понудио да у свом предлогу исправи све што Мутје жели, додајући да ће у потпуности повући уводни део у коме је имао за циљ да упозна Конференцију с разлозима због којих је унео измене у предлог француског амбасадора. Булверов предлог се сада добрим делом заснивао на Мутјеовом и садржао је многе уступке којима су се Порта и представници туркофилских сила дотле одупирали. Предлог споразума је садржао дванаест тачака. Остала су нерешена питања о учешћу српског представника у раду комисије за одређивање границе рејона Београдске тврђаве и о претходном српско-турском договору о рушењу српских кућа. Британски представник је и даље инсистирао да ширење рејона према српској вароши не зависи само од добре воље кнеза Михаила. Булвер се трудио да Конференција окриви Србе за пљачку за време и после бомбардовања и наметне им плаћање одштете. Више него да прибаве материјалну накнаду Турској, Порта и њени пријатељи су желели да изазову саблазан у јавности. Мутје је захтевао такву редакцију овог члана (чл. 3) у којој не би били истакнути догађаји чији је циљ да избришу сећања Срба и које они тумаче на другачији начин од Порте.⁶⁰

За разлику од турских министара, који из страха од султана нису били спремни да дају додатне уступке Србима, представници гарантних сила нагињали су компромису. Влада у Тиљеријама је нарочито била задовољна резултатима постигнутим на последњем састанку и Мутјеовим иступањем. Она је прелазила преко неуспеха у покушајима да буду постигнути првобитни захтеви, нарочито када је било у питању рушење мањих тврђава. Од почетка рада Конференције француски амбасадор је иступао с пуно вештине и обзира према турским интересима. Показујући добронамерност према Порти, он је указивао на опасност од увођења принудних мера и настојао да Турска пружи моралне гаранције којима би умирила српску јавност и одобровољила владу Кнежевине. Због моралног и племенитог држања било је тешко нападати Мутјеа, а представници

⁶⁰ *Исто*, телеграм, Мутје Тувнелу, Пера, 3. септембра 1862. и No 148, Мутје Тувнелу, Терапија, 3. септембра 1862.

туркофилских сила су одавали признање његовом начину изражавања и опхођења према Порти.

Влада у Тиљеријама је желела брз завршетак рада Конференције у Канлици. Главни разлог за то представљао је притисак који је на њу вршио званични Лондон. Министар Расел је у току августа сазнао да су Француска и Русија потписале тајни протокол о заједничком иступању на Конференцији. Поред тога, турски амбасадор у Паризу Халил-бег је у извештајима Али-паши написао да засигурно зна да је по српском питању потписан протокол између ове две силе. У два наврата, други пут почетком септембра, Расел је, преко британског амбасадора у Паризу лорда Каулија, покушао од Тувнела да добије обавештења о том важном документу. Нашавши се у веома неугодном положају, француски министар је пожurio да му дâ сва објашњења и у исто време овластио амбасадора у Лондону грофа Флаоа да умири гласине које се шире у том погледу. Међутим, он се није показао као довољно вешт: не демантујући постојање споразума, одговорио је британском амбасадору да Француска није преузела ниједну обавезу која је у супротности са Париским уговором. Министар је сматрао да ће објашњење бити довољно да одагна сумње званичног Лондона. Међутим, Каули је добио налог да поново испита Тувнела о постојању протокола, а британска влада је затражила одговор и од самог Наполеона III. Расел је сматрао да је потписивањем тајног споразума с Русијом Француска прекршила савезничке обавезе преузете према Великој Британији у време Кримског рата. Наполеон је поручио да није везан за Русију никаквим споразумом о Источном питању, чиме је додатно продубио Раселову сумњу. Признање да је потписан тајни француско-руски протокол британски министар је добио у Петрограду, од вицеканцелара Горчакова. У замену за подршку Француске Србији, Русија је признала Виктора Емануела за краља Италије. Циркуларом од 18. августа Горчаков је известио руска представништва у иностранству да су успостављени дипломатски односи између Русије и Италије.⁶¹

⁶¹ Исто, No 73, Тувнел Мутјеу, Париз, 5. септембра 1862; Г. Јакшић, В. Вучковић, *н. д.*, 151.

Г. Протокол Конференције у Канлици и његово прихватање од Србије

Сазнање владе у Лондону да су Француска и Русија потписале тајни протокол о заједничком иступању на Конференцији у Канлици битно је утицало на промену Тувнеловог става у српској кризи. Званичном Паризу је у спољној политици била неопходна сарадња с Великом Британијом на дуге стазе. У овом тренутку то су пре свега захтевали француски интереси у Мексику.⁶² Тувнелова последња упутства Мутјеу указују на жељу да Конференција буде што пре окончана и да Порта и Србија усвоје текст споразума. С друге стране, узевши у обзир постојеће околности, амбасадор је био задовољан резултатима које је постигао.

На последњем састанку конференције, одржаном 4. септембра, представници гарантних сила и Турске постигли су сагласност о предлогу протокола. Осим усаглашавања по одређеним питањима, било је потребно добити султанову сагласност за предлог који је садржао дванаест чланова. Питање о ограничењу броја припадника српске војске биће решено у непосредним преговорима Београда и Цариграда, истовремено са оним о смањењу турских гарнизона. Муслимани ће добити накнаду за губитак њихове покретне имовине, али реч „пљачка” неће бити споменута у документу. Мутје је захтевао одштету за све без изузетка: да Порта накнади штету Србима, а Срби муслиманима. Порта је то одлучно одбила, не желећи да плати никакву накнаду због бомбардовања. Француски амбасадор је сматрао да би његово инсистирање довело до тога да сва питања у вези с бомбардовањем буду поново стављена на дневни ред. По питању рушења појединих кућа у српској четврти, Порта ће морати да се споразуме непосредно са српском владом и власницима. Мутје није успео да издејсвује да један српски официр учествује у раду мешовите комисије за одређивање рејона Београдске тврђаве. Турски министри су деловали уплашено, не знајући какав ће утисак код султана изазвати одредбе протокола. Речи француског амбасадора сведоче да је за Србију учинио највише што је могао: „Није све онако како су Срби од почетка желели, али мислим да је то можда више од њихових тренутних очекивања. У сваком случају, сматрао сам да је скоро немогуће добити толико од Порте”. На састанку одржаном

⁶² Г. Јакшић, В. Вучковић, *н. д.*, 151–152.

у француској амбасади 8. септембра, свих шест представника гарантних сила потписали су Мутјеов предлог. Булвер га је сутрадан ујутро однео Порти, чији је пристанак изгледао осигуран. Мутје је сматрао да је предлог састављен у тону којим је Турској у потпуности сачувано достојанство сизерене силе и омогућено да има улогу у складу са тим положајем. С друге стране, споразум је замишљен тако да Србији буде осигуран дотадашњи положај, потврђена њена права и омогућено да подсети сизерену силу на обзире које има права да очекује од ње. Мутје је био мишљења да ће се Михаилова влада, ако без пристрасности и мудро буде размотрила текст споразума, уверити да је, иако није добила оно што је тражила, положај Кнежевине бољи него што је био.⁶³

Министар Тувнел је делио Мутјеово мишљење да Србија треба да буде задовољна текстом Протокола. Укратко, споразум ће допринети да ситуација у Кнежевини буде осетно побољшана. Министар је сматрао да постигнути резултати представљају знатно више од онога што је Гарашанин тражио за Србију 1861. године, приликом своје мисије у Цариграду. Тувнел је истакао улогу владе у Паризу, која је учествовала у преговорима и допринела закључењу споразума. Иако жеље Правитељства нису задовољене по сваком питању, Француска је очекивала да оно неће потцењивати стечене користи и да ће знати да их искористи.⁶⁴

Кнежевина је од Конференције у Канлици очекивала много више. Најважнији захтев српске владе, одлазак турских гарнизона из тврђава у Шапцу, Београду, Смедереву и Кладову, није био испуњен. Протоколом је предвиђено да снабдевање тврђава буде обављано искључиво речним путем, чиме је отклоњен важан повод за српско-турске сукобе. Наредено је само рушење тврђава Соко и Ужице. Српска јавност сматрала је одлуку о исељењу муслимана насељених ван тврђава само као потврду раније добијених повластица. Добијено јемство против новог бомбардовања унето је у садржај Портиних упутстава заповеднику тврђаве, који је приложен Протоколу. Упутства су представљала саставни део Протокола и обавезу према гарантним силама.⁶⁵

⁶³ АМАЕ, Turquie 355, телеграм, Мутје Тувнелу, Цариград, 5. септембра 1862; No 152, исти истом, Терапија, 9. септембра 1862.

⁶⁴ Исто, Turquie-Belgrade 14, No 9, Тувнел Тастију, Париз, 19. септембра 1862.

⁶⁵ Г. Јакшић, В. Вучковић, *н. д.*, 152.

Влада у Паризу је поставила пред конзула Тастија веома тежак задатак. Он је требало да утиче на кнеза Михаила да прихвати одредбе Протокола Конференције у Канлици. Када је 10. септембра примио Протокол од руског конзула Влангалија, кнез је био веома разочаран. Прочитавши документ, он је поново поменуо оне српске захтеве који нису услишени и није веровао да ће Турци испунити преузете обавезе. Сматрао је да су одредбама Протокола нанете озбиљне штете интересима земље и да ће будућност показати шта је Србија заправо добила. Постојала су два озбиљна разлога за незадовољство: 1) бомбардовање Београда било је оправдано и у неку руку награђено проширењем рејона тврђаве; 2) с обзиром на претходну одлуку, накнаду је требало да плаћају само Срби, пошто су Турци направили штету само палбом из топова. На седници Савета на којој је расправљано да ли Протокол треба усвојити није донета одлука. Током читаве друге половине септембра кнез није одговорио Порти да ли прихвата Протокол Конференције у Канлици. У томе нису помогла ни настојања његових министара, ни страних представника.⁶⁶

Тасти је уложио велике напоре да приволи кнеза на попуштање. Гарашанин, председник Савета Јован Мариновић и други „разумни људи“ учинили су све да убеди Михаила да земља не поседује војна и материјална средства за рат, која би му омогућила да задржи такав став. Кнежево огорчење достигло је највишу тачку када је у Београд стигла вест о доласку британског амбасадора Хенрија Булвера. Он је негодовао што се на њега врши притисак да прихвати одлуке Конференције. Кнез је сматрао да је увредљиво да у Србију долази амбасадор велике силе, који је у највећој мери допринео њеном „понижењу“. Тасти је покушао да разувери Михаила, рекавши да оно што прихвати и потврди Француска не може бити понижење за оне који су под њеном заштитом. Уместо да погоршава ситуацију, кнез је требало да буде задовољан што Порта својим ставом приморава оне који је подржавају да апелују на здрав разум њених противника. Тиме је Тасти желео да ода признање Михаилу на његовом држању и да му укаже да је Булвер заправо дошао у намери да одобривољи њега и француског конзула. Он је замолио кнеза да не квари свој добар положај, приморавајући пријатеље који су везани потписом да оставе отворен пут онима који желе зло Србији.

⁶⁶ Исто, No 103, Тасти Тувнелу, Београд, 22. септембра 1862.

У случају да Михаило не прихвати Протокол, Француска ће морати да ускрати подршку Кнежевини. Михаилова борба са самим собом била је тешка, а француски конзул га је напустио тек када је био уверен да ће прихватити Протокол и да није повредио кнежеву осетљивост.⁶⁷

Током читавог трајања српско-турског спора због бомбардовања Београда Француска је одлучно подржавала захтеве Србије. Чврст став Турске и њој наклоњених сила, пре свега Велике Британије, као и спољнополитичке околности везане за експедицију у Мексико, приморали су званични Париз на попуштање. На то је у великој мери утицала и чињеница да је влада у Лондону сазнала за постојање тајног француско-руског протокола о заједничком иступању на Конференцији у Канлици. Имајући у виду слабост Русије и њену неспремност за рат, Француска је учинила за Србију највише што је могла. Својом предузимљивошћу, речитошћу и помирљивошћу маркиз Мутје је успео пре свега да онемогући Порту да Кнежевини наметне тешке и понижавајуће услове: ширење рејона Београдске тврђаве и рушење дела вароши који је обухватао значајне грађевине и главне трговачке улице. Француски амбасадор је допринео одлуци Конференције да буду срушени опкопи, зидови и утврђења који су одвајали нову и стару београдску варош, као и четири капије: Савску, Варош капију, Стамбол капију и Видин капију. Желећи да спречи нове српско-турске сукобе, Мутје је био заслужан и за следећу одредбу, садржану у члану 1. Протокола Конференције у Канлици: „Да би се уклонила могућност сукоба, произлазећи из измешаности у истом месту народа муслиманског и српског, влада отоманска ће пренети у потпуну сопственост Правитељства српског, под условом да оно накнади за то имаоце, све земље и куће припадајуће данас муслиманима у предграђу београдском”.⁶⁸ Што је најважније, захваљујући француском амбасадору Србија је добила гаранцију против новог бомбардовања. Бомбардовање Београда је било турски одговор на стварање српске народне војске, којим је Porta желела да застраши Кнежевину и принуди је да је распусти или ограничи.⁶⁹ Мутје није дозволио да на Конференцији буде доне-

⁶⁷ Исто, No 104, Тасти Тувнелу, Београд, 7. октобра 1862.

⁶⁸ Богдан Поповић, *Дипломатска историја Србије* (Београд: Завод за уџбенике, 2010), 310–317.

⁶⁹ Слободан Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила* (Београд: БИГЗ, 1990), 446.

та одлука о смањењу броја припадника српске војске, већ је питање њене организације требало да буде решено у директним преговорима између Србије и Турске.

На држање Француске у току кризе око бомбардовања утицала је и политика народности Наполеона III, која се огледала у пружању подршке балканским народима. Закупљена интервенцијом у Мексику, којом је путем стварања Католичког царства требало пружити неку врсту накнаде француским католицима незадовољним царевом политиком у Италији, влада у Паризу је желела брзо решење сукоба у Османском царству. Због слабости своје савезнице Русије, а у сагласности с одредбама *Тајног протокола од 8. јула 1862. године* о заједничком иступању на Конференцији у Канлици, Француска се озбиљније ангажовала у српском питању. Она је била спремна да испуни обавезе по питању политике на Истоку, које је 1857. године преузео Наполеон III на састанку с Александром II у Штутгарту. Став владе у Тиљеријама био је у сагласности и с текстом ноте којом су стављени под заштиту руски интереси на Истоку, а коју је Тувнел предао Горчакову 25. септембра 1860. године⁷⁰ Стајући на страну Србије, Француска је показивала лојалност према Русији због њеног држања у италијанском питању. Својим залагањем она је спречила да заслуга за побољшање положаја Кнежевине припадне искључиво влади у Петрограду. С друге стране, Француска је желела одржање Османског царства. У том циљу, било је потребно да између Порте и Србије, центра око ког су се окупљали и очекивали помоћ сви балкански народи, буде закључен споразум којим би били спречени нови и тежи сукоби. Приликом отварања Конференције у Канлици Тувнел је скренуо пажњу владама гарантних сила да је положај Турака у Кнежевини у супротности с одредбама Хатишерифа из 1830. године. Он је саветовао Порти да Србији додели државноправни положај који су имале Дунавске кнежевине и Египат.⁷¹ Министар је сматрао да би само таквим вазалним односом, који је искључивао мешање српског и турског становништва, било спречено избијање нових непријатељстава.⁷² Подржавањем српских захтева у кризи око бомбардовања, Француска је додатно

⁷⁰ François Charles-Roux, *Alexandre II, Gortchakoff et Napoléon III* (Paris: Plon, 1913), 299.

⁷¹ Васиљ Поповић, *Политика Француске и Аустрије на Балкану у време Наполеона III* (Београд–Земун: издање СКА, 1925), 117.

⁷² Љ. Алексић, *н. д.*, 73–74.

ојачала утицај на кнеза Михаила и владу Илије Гарашанина. Званични Париз је стрепео да би неповољнији завршетак српско-турског спора довео до Михаилове абдикације и доласка на власт човека блиског двору у Бечу.

У писму од 3. октобра кнез је обавестио Фуад-пашу да прихвата одредбе Протокола, али се оградио у погледу тачака којима није био задовољан. Након што су српске власти уклониле барикаде, београдски паша је предао Михаилу ферман. Кнез није позвао конзуле на свечаност поводом предаје фермана, чиме је на јасан начин силама ставио до знања да није задовољан одлукама Конференције.⁷³ С друге стране, за заштиту ранијих права Србије и добијање нових уступака, кнез Михаило је могао да захвали Француској.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

Необјављени извори:

Archives du Ministère des Affaires Etrangères – Paris (АМАЕ), подфондови Turquie и Turquie-Belgrade, подфонд Russie.

Archives du Ministère des Affaires Etrangères – Paris (АМАЕ), збирка докумената Mémoires et documents, Turquie vol. 1-136; vol. 131, 1838-1876.

Објављени извори

Преписка између кнеза Михаила Обреновића III и српскога заступника у Цариграду Јов. Ристића 1861–1867. Београд: Штампарија С. Хоровића, 1897.

Archives du Ministère des Affaires Etrangères – Paris (АМАЕ), Documents diplomatiques 1862, Paris 1863.

Литература:

Алексић, Љиљана. *Став Француске према Србији за време друге владе кнеза Милоша и Михаила (1858–1868).* Београд: Научно дело, 1957.

Ђорђевић, Живота. *Српска народна војска 1861–1864.* Београд: Народна књига, 1984.

Ђорђевић, Живота, *Џукур-џесма 1862. Studija o odlasku Turaka iz Srbije.* Београд: Nolit, 1983.

Јакшић, Гргур, Вучковић, Војислав. *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила. Први балкански савез.* Београд: Историјски институт, 1963.

⁷³ АМАЕ, Turquie-Belgrade 14, No 104, Тасте Тувнелу, Београд, 7. октобра 1862. и No 105, исти истом, 12. октобра 1862.

Јовановић, Слободан. *Друга влада Милоша и Михаила*. Београд: БИГЗ, 1990.

Леовац, Данко. *Србија и Русија за време друге владавине кнеза Михаила (1860–1868)*. Београд: Службени гласник, 2015.

Поповић, Богдан. *Дипломатска историја Србије*. Београд: Завод за уџбенике, 2010.

Поповић, Васиљ. *Политика Француске и Аустрије на Балкану у време Наполеона III*. Београд–Земун: издање СКА, 1925.

Ристић П, Љубодраг. *Велика Британија и Србија (1856–1862)*. Београд: Балканолошки институт, 2008.

Ранке, Леополд. *Србија и Турска у XIX веку*. Београд: Д. Димитријевић, 1892.

Ристић, Јован. *Спољашњи одношаји Србије новијега времена, I–III (Београд: Штампарија Краљевине Србије, 1887–1901)*.

Ристић, Љубодраг П. *Велика Британија и Србија (1856–1862)*. Београд: Балканолошки институт, 2008.

Страњаковић, Драгослав. *Илија Гарашанин*. Крагујевац: Јефимија, 2005.

Thouvenel, Louis. *Le Secret de l'Empereur. Correspondance confidentielle et inédite échangée entre M. Thovenel, le duc de Gramont et le général comte de Flahaut 1860-1863, 2 vol.* Paris: Calman Lévy, 1889.

Charles-Roux, François. *Alexandre II, Gortchakoff et Napoléon III*. Paris: Plon, 1913.

Dr. Uroš Tatić, Research Associate

INSTITUTE OF HISTORY, BELGRADE

THE ATTITUDE OF FRANCE TO THE BOMBING OF BELGRADE IN 1862

(Summary)

After the Turkish bombing of Belgrade on 17th June 1862, the French Consul Eugene Tastu appeared to be the most active and he contributed greatly in settling down the matters between the Turks and Serbs. He wrote joint protest note of the consuls, where they judged the violent act of Turkish Pasha and the Belgrade Fortress Garnisone. The Prince and the Serbian Government wanted to use this event as a cause for expulsion of Turks from Serbia. The suggestion to settle the conflict between Turks and Serbs in the Conference of Great Powers was made by the French Minister of Foreign Affairs, Edouard Thouvenel, and the Principality enabled the support of Paris and St. Petersburg. In the Conference held in the Constantinople suburb Kanlidza from June to September of 1862, the French Ambassador Lionel Moustier successfully defended Serbian attitude. With his eloquency and

pacifying attitude, he disabled Turkish Government in imposing difficult and demeaning conditions to the Principality: spreading the area of Belgrade Fortress and demolishing the part of the city of significant buildings and trading streets. Thanks to the French Ambassador, Serbia got the guarantee that they would not be bombed again. The demolition of Fortress of Uzice and Sokol and the expulsion of the Muslims from Serbia was predicted by the Protocol of Kanlidza from 8th September 1862 in accordance with the clauses of Hatti-sherif from 1830 and 1833, including Belgrade. Still, under the pressure of the powers which supported Turkey, such as Great Britain, as well as foreign political affairs connected to the expedition in Mexico, France had to give up the support to the main Serbian demand for Turkish garnisones in Belgrade, Sabac, Smederevo and Kladovo to leave the Principality. The Government in Paris insisted on the precise application of the clauses of the Protocole of Kanlidza Conference. In the first half of 1863 during the work of Military Committee in Belgrade, which was in charge of setting the limits of Belgrade Fortress Area, the French representative Joseph d'Andlau managed to get the support of other commissaire for his solutions, having made the compromise between the needs to defend the Fortress and the needs of the Serbian population.

KEYWORDS: bombing of Belgrade, Moustier, Tastu, Thouvenel, Bulwer, Prince Mihailo, France, Serbia, Porte, Praviteljstvo.

Оригиналан научни рад
Примљен: 10. мај 2018.
Прихваћен: 2. јул 2018.

УДК 355.48(497.6)"1875/1878"
355.415.2(497.6)"1875/1878"
COBISS.SR-ID 275159564

Мр Братислав Теиновић

МУЗЕЈ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ,

БАЊА ЛУКА

e-mail: b.teinovic@hotmail.com

СНАБДИЈЕВАЊЕ УСТАНИКА У БОСНИ 1875–1878.

АПСТРАКТ: У раду се освјетљава такозвани позадински аспект устанка у Босни 1875–1878. Понуђен је одговор на егзистенцијална питања из устаничке свакодневице, тј. на устаничко снабдијевање, односно одијевање и исхрану. Устаници нису били униформисани, носили су народна одјела и хранили су се као обични сељаци.

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: одјећа, исхрана, снабдијевање, устаници, Босна 1875–1878.

Војна организација устаника у Босни 1875–1878. подразумијевала је такозвано позадинско уређење. Устаници нису имали уједначену одјећу, јер нису били јединствено организована војска и у условима када се турска војска униформисала, устаничка герила, изузев неколицине иностраних добровољаца и српских официра, била је углавном одјевена у обичну народну ношњу. Исхрана устаничких чета била је на најнижем нивоу и представљала је један од највећих узрока устаничке деморализације.

Одјећа и обућа

Устаници нису носили униформе, као ни једнообразну одјећу. У југозападној Босни од одјеће устаници су највише носили кожухе,

карактеристичне за те крајеве, за које је вођа Голуб Бабић обичавао рећи да су „кожушине”.¹ Нешто квалитетнију одјећу добијали су устаници од Обровачког одбора. Један од вођа устаника из југозападне Босне поп Илија Билбија захваљивао се почетком јануара 1876. овом одбору „на посланим хаљинама”. Бабић се жалио једном од помагача устанка Милошу Кнежевићу у Обровцу како „најгоре стој[и] за преобуку”, тражећи да му се пошаљу четири кошуље. Помагач устаника из Плавног поп Петар Петрановић такође је новембра 1875. истицао како устаници „нарочито оскудијевају у опанцима, капама и чакширама”.² Близак сарадник Петра Мркоњића у сјеверозападној Босни словеначки добровољац Александер Томан свједочи о недостатку униформи.³ Мркоњићево одијело састојало се од: „астраханске шубаре, француске војничке блузе без ознака”. Он је лично опремао своју војску. Набавио је „више од 300 плишаних капа, да устаници не носе фесове и да се разликују од Турака”.⁴ Прву одјећу и обућу (кошуље, хлаче, опанци, капути, ћебад) за устанике је добио. Главна веза за набавку „стар[их] [х]аљин[а] и панталон[а]” у Новом Саду био је његов пријатељ Владимир Љотић. Снабдијевање је било конспиративно и за одјевне предмете су кориштене шифре. За опанке то је био број 611, за капуте 430, за кајише 431, за панталоне 651.⁵ Иван Шарц, такође словеначки добровољац у Мркоњићевој чети, био је крзнар и лично је добровољцима из Словеније направио „прве југословенске капе сличне црногорским само што за разлику од њих те капице нису на врху имале црногорски знак 'Н' (кнез Никола I Петровић – Б. Т.), већ грб са мјесецом и звијездом (грб Илирије – Б. Т.)”.⁶ Једна друга добровољачка чета, под Јованом Панићем, која је прешла Дрину и упала у Семберију, имала је у свом саставу припаднике разних националности. Међу-

¹ Ђорђе Микић, прир., Стојан Бијелић, *Казивање паметара о прошлости Бање Луке и Крајине* (Бања Лука: Баштина, 1996), 255.

² Hajrudin Ćurić, прир., Arhivska zbirka Vladimira Desnice, prilozi radu Obrovačkog odbora i ustanku u Bosni 1875–1878 (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Grada, knj. XVII, одјелjenje друштвених наука, knj. 13, 1971), 37, 43.

³ Aleksander Toman, „S Petrom Karadjordjevićem v Bosni”, *Domovina*, 20. 5. 1921, 3.

⁴ Viktor Merlak, „Petar Mrkonjić (poveljnik slovenskih ustašev v Bosni–današnji jugoslovanski kralj)”, *Slovenski narod*, 18. 1. 1919, 1.

⁵ Милан Стевчић и Милорад Радевић, прир., Петар Мркоњић (Петар А. Карађорђевић), *Дневни записци једног усташа о босанско-херцеговачком устанку 1875–1876. године* (Београд: Историјски институт, Мешовита грађа [miscellanea], књ. 7, Грађа, књ. 18, 1979), 41, 107–109, 115; Aleksander Toman, *n. r.*, 3.

⁶ Viktor Merlak, *n. r.*, 20. 1. 1919, 1.

собно су се разликовали тако што су једни носили шешире, други шубаре, трећи качкете, а четврти фесове.⁷

Устаници из сјеверне Босне, које је поп Васо Пелагић лично могао да упозна, били су већином голи и боси, па чак и током зиме. Како је Пелагић тврдио, носили су „издрте хаљине” или само кошуљу, гаће и кратко гуњче. Попови који су учествовали у устанку, према Пелагићевом свједочењу носили су грађанска одијела и били су без крстова и мантија.⁸ Сјевернобосански устаници су на почетку устанка, како свједочи министар генерал Ранко Алимпић, тражили од српске владе „помоћи материјалне и одела”.⁹ Може се слободно констатовати да је већина устаника била обично одјевена. Обилазећи устаничке крајеве у јесен 1875. енглески путописац Артур Еванс је за неке Деспотовићеве војнике навео да су обучени као црногорски војници.¹⁰ Наиме, он је могао да види устанике обучене у босанску народну ношњу и евентуално неке Херцеговце залутале у устанак, чија се ношња у некој већој мјери и не разликује од ношње коју је Еванс назвао црногорском. Устаничке вође су испочетка носиле хајдучку ношњу. Вођа устаника из околине Босанске Градишке Петар Петровић Пеција носио је фермен, копоран, црвени фес са свиленим кићанкама, кошуљу од бијелог платна и џамадан плаве боје. Преко џамадана носио је сребрнасте токе и црвени гуњ, опшивен свиленим гајтаном. На појасу је имао свилени опасач са повијеним широким бенсилахом од коже, за који је затицао мале пушке, ножеве и ћемере. Уз чакшире од сукна носио је тозлуке, а на ногама дуге чарапе и опанке.¹¹ Поп Алекса Поповић забиљежио је да је Пеција носио свилени фермен, чакшире зване „стамболије” и ћурак са личином.¹² Иста одјећа се у већини случајева носила без пресвлачења током читавог трајања устанка.¹³

⁷ Прота Игњат Васић, *Дневник*, књ. I (Шабац: Либерална штампарија, 1889), 70.

⁸ Васо Пелагић, *Историја босанско-херцеговачке буне* (Сарајево: Свјетлост, 1953), 145, 153.

⁹ Милева [Алимпић], *Живот и рад генерала Ранка Алимпића у свези са догађајима из најновије српске историје* (Београд: Српска краљевска државна штампарија, 1892), 512.

¹⁰ Artur Dž. Evans, *Ilirska pisma* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1967), 41.

¹¹ Петар С. Иванчевић, „Петар (Пеција) Поповић, српски јунак и ратоборац”, *Јавор*, XIX, бр. 4, (1892), 60; Бранко Чубриловић, *Хајдук Пеција 1826–1875* (Сарајево: Народна просвјета, 1954), 14–15.

¹² Алекса З. Поповић, „Један детаљ из живота Петра Пеције Поповића, из летописа српске парохије добрљинске”, *Vrbaske novine*, 27. 8. 1933, 2.

¹³ Босанац, „Рањеник, прича из Босне”, *Босанска вила*, II, бр. 20, (1887), 306.

Устаник Нико Врањић из Бабићеве Црнопоточке чете је, по сјећању Пере Креце, почетком устанка носио „добар фермен од чохе”.¹⁴ И сам Бабић је током устанка носио народну ношњу. Наводно, одијело у коме се фотографисао после устанка прво је носио војвода Павошевић у устанку 1715, а потом Бабић у устанку 1875–1878. године. Чувано је у православној цркви у Доњем Тишковцу, да би га, изгледа, током Другог свјетског рата носио четник из југозападне Босне, неки Бранко Богуновић.¹⁵ И вођа ливањских католика фра Боно Шарић Дрежњак је током устанка носио народно одијело карактеристично за тај крај. У аустроугарском извјештају из Сиња о његовом хапшењу, из јуна 1877, пише како је овај устанички католички вођа ухваћен на граници између Хрватске и Босне у „српској народној ношњи”.¹⁶ Фра Дрежњак је у хумачком самостану крај Љубушког оставио устаничку капу и бисаге. Католик Мато Ловрић, такође ливањски устаник, носио је златом везене хаљине,¹⁷ које се нису крпиле концем него ликом.¹⁸ Осим народног одијела устаници су носили кошуље и кабанице. На годишњем вашару, који се одржавао у Приједору уочи самог почетка устанка, продавали су се београдски гуњеви и омиљене црвене кабанице. У то вријеме сваки добростојећи сељак у Босанској Крајини носио је ову кабаницу, поготово коњаник који је њоме могао заштити себе и коња.¹⁹ Устаник из југозападне Босне поп Никола Срдић носио је током устанка црвену кабаницу.²⁰ Слична кабаница чува се у Музеју Републике Српске у Бањалуци.²¹ Кабанице бољег квалитета за устанике је набављао трговац и велики донатор устаника Велимир Ломбардић из Трста.²²

¹⁴ Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, рукописна збирка, „Животопис, своје ручно Перо Крецо Војвода”, без пагинације, инв. бр. 820/1103–2/1950 (у даљем тексту: А БиХ, „Животопис, своје ручно Перо Крецо Војвода”).

¹⁵ Братислав Теиновић, „Музеологија и музеографија о устанку босанских Срба (1875–1878), прилог каталогу изложбе Српски устанак у Босни 1875–1878”, *Гласник Удружења музејских радника Републике Српске*, VI, бр. 6, (2008), 46–47.

¹⁶ Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875–78* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1973), 314.

¹⁷ Stipo Marković, „Uspomene don Stjepana Krešića iz Bosanskog ustanka 1875–1878. god”, *Godišnjak Arhiva i Društva arhivista BiH*, X–XI, (1970/71), 426, 457.

¹⁸ Босанац, н. р., 306.

¹⁹ Ђорђе Микић, н. д., 247.

²⁰ А БиХ, Животопис, своје ручно Перо Крецо Војвода.

²¹ Братислав Теиновић, *Српски устанак у Босни 1875–1878* (Бања Лука: Музеј Републике Српске, 2006), 50.

²² Marko Vego, „Pisma o Bosansko-hercegovačkom ustanku od 1875 do 1878 god.”, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., istorija i etnografija, IX, (1954), 50.

Неки устаници су, осим обичних сеоских капа, носили и шапке. Турски војници заплијенили су крајем марта 1878. од устаника из Вакуфа крај Босанске Градишке три такве шапке. Устаници су се током трајања борби, осим од заробљених турских војника, одјећом снабдијевали и од лојалних грађана Срба. Никола Гајић из Голеша код Бањалуке као лојални грађанин био је у јуну 1877. темељно покраден од локалног разбојника Јове Шкрбића и његове одметничке групе. Ова устаничка, или како су је турске власти третирали ешкијска (одметничка) група, поред бројних ствари, отела је Гајићу: седам копорана, једну кожно торбу, шест пари опанака, десет мушких кошуља, два јелека, седам пари чарапа, једне чакшире, двоје гаћа, осам торби, шест зубуна, четири пешкира (ручника), осам појаса и један капут.²³

Новосадска „Застава” објавила је у октобру 1875. потребе устаника у Босанској Крајини, гдје се први пут најјасније може сагледати начин њиховог одијевања. У најкраћем, као најнужније наводи се 1.000 комада добрих сукнених граничарских гуњева и исто толико чакшира, опанака и кожних торбака за муницију.²⁴ Из једног аустроугарског извјештаја из септембра 1877. види се да су устаници носили и неку врсту шињела, тј. „мантила” и огртаче.²⁵ Вјероватно је ријеч о аустро(угарским) граничарским капутима, који су се и у ранијим годинама добављали на такозваним раштелима, односно пограничним караулама са Војном границом. Устаничка кореспонденција открива да су устаници током цијеле године носили сељачке чакшире од дебелог сукна, док су се кошуље и „гаће” (хлаче – Б. Т.) за устанике шиле у хрватској Глини.²⁶ Већ је истакнуто да су обични устаници на ногама углавном носили опанке, које су иначе биле најчешћа обућа већине становника Босне.²⁷ Четовође и нижи официри носили су кожне чизме и ципеле, а које је помагач устанка у југозападној Босни Владимир Десница набављао код бечког фабриканта „D. Marloa”.²⁸ Ципеле за Крецину устаничку чету правио је у

²³ Музеј Козаре, Приједор, рукописна заоставштина Хасана Шкапура (грађа из Оријенталног института у Сарајеву) (у даљем тексту: МКП, РЗХШ–ОИС), инв. бр. 173/77, инв. бр. 93/78.

²⁴ Хамдија Капић, ур., „Застава” о Босни и Херцеговини 1874–1876, књ. III, (Сарајево: Свјетлост, 1954), 237.

²⁵ Milorad Ekmečić, *n. d.*, 248.

²⁶ Marko Vego, *n. r.*, 51–52.

²⁷ Босанац, *n. p.*, 306.

²⁸ Hajrudin Ćurić, *n. d.*, 54, 143.

Плавну католик из Ливна Иво Долић, док им је опанке слао Кнински одбор. Крецо је за своје устанике добио педесет пари опанака и од добротворке Енглескиње Аделајне Ирби.²⁹ Мркоњић је своју устаничку формацију на Ђорковачи такође опскрбио новим опанцима.³⁰ Понекад су опанци били ратни плијен.³¹ Хрватски одбор у Крижевцима сакупио је за устанике из сјеверних дијелова Босне, осим нешто одјеће, и обућу. Агент загребачког одбора, неки Палмер, донио је фебруара 1876. из Лондона за устанике и избјеглице на петрињском подручју 168 пари опанака.³²

Пуковник Деспотовић преузео је од Бабића војску голу и босу, писао је августа 1876. *Заставин* извјештач из Врлике. Када ју је разгледао грохотом се смијао, јер су војници били неуједначено одјевени. Од ношњи носили су: босанску, црногорску, херцеговачку, далматинску, турску и личку, а било их је одјевено и у аустроугарске граничарске униформе. Из тих разлога, али и због потребе да се устаници повежу у јединствени српски фронт против Турака, пуковник Деспотовић је, „наручивши хиљаду нових кабаница, гуњева, чакшира и опанака, одлучио да се устаничка војска обуче слично тадашњој српској народној војсци.“³³

Деспотовић је тршћанског трговца Андрију Кнежевића нешто касније молио за „чакшире од дебелог сукна које народ и војска носе и зими и љети“,³⁴ као и за „муштре од сукна каштеланскога модрога и нашкога од сваке врсте и дебелих панова модрих и других боја, само нек чоја буде“.³⁵ Његови официри, као и он сам, уз једноо-

²⁹ А БиХ, Жйвотопйс, своје ручно Перо Крецо Војвода.

³⁰ Milorad Ekmečić, *n. d.*, 182.

³¹ Милан Стевчић и Милорад Радевић, *н. д.*, 127.

³² Dragutin Pavličević, „Odbori za pomaganje i bosanski prebjezi u sjevernoj Hrvatskoj tijekom bosansko-hercegovačkog ustanka 1875–1878“, *Radovi*, br. 7, (1975), 225–226.

³³ Хамдија Капићић, ур., „Застава“ о 1876–1878, књ. IV (Сарајево: Свјетлост 1956), 130; Наредбом кнеза Милана из 1870. српска стална и народна војска добиле су ново одијело. Оно је садржавало чохане суроплаве: капе (граничарске, касније прозване шајкача), гуњеве или блузе, чакшире, панталоне и сукнене кабанице са дугим рукавима и капуљачом (огртач, мантил, јапунце, шињел). За обичне војнике под обућом су се и даље подразумевјевали опанци „онакови као што су у народу уобичајени“, а кожне високе чизме са мамузама дужила је коњица и официри (Desanka Nikolić, „Kako se oblačila narodna vojska u Srbiji u XIX veku [Prilog proučavanju vojnog odevanja u nas]“, *Vesnik*, br. 17, [1971], 158–166).

³⁴ Marko Vego, *n. r.*, 54.

³⁵ Hajrudin Ćurić, *n. d.*, 104.

бразне српске униформе носили су и сукнене шињеле.³⁶ Задарски трговац Симеон Талић, који је набављао одјећу за Деспотовићеве устанике, у једном писму из септембра 1876. широке кабанице назвао је „capotto alla Messikana”.³⁷

За анализу устаничког одијевања интересантан је и један податак турске обавјештајне службе из децембра 1876, који говори о томе да се за босанске устанике у Београдској тврђави израђује многа одјећа.³⁸ Истина је, да је у неким српским устаничким јединицама у Босни након српско-турског примирја марта 1877. забиљежено присуство повраћених добровољаца, и то у групама од 20 до 80 људи, обучених у српске униформе.³⁹ Оскудица у одијевању изазивала је фрустрације и конфликте међу устаницима, што је и слабило дисциплину читавих чета и деморалисало их за даљи рат против боље одјевених турских војних формација. У југозападној Босни је неравноправно дијељење „хаљина” често доводило до раскола.⁴⁰ Устанички вођа Триво Амелица љутио се што његовој чети нису биле подијељене најбоље „хаљине”, што је, уосталом, био разлог напуштања штаба пуковника Деспотовића јануара 1877. године.⁴¹ Такође, крајем устанка устаник Јосиф Ракић отворено је приговарао да убудуће неће четовати „без добрих хаљина”.⁴² Пуковник Деспотовић водио је рачуна о свом одијевању и личном изгледу. Новембра 1876. тражио је од Ломбардића да му се у Трсту набаве „панталоне од сировог плавог сукна, које се могу носити у великим чизмама, које би биле у доњем дијелу мало уже да би се могле увући, и шајкашку капу од модре чоје са три црвена порта, као и корбач од говеђе жиле франела, затим кабаницу од гумаластике, која се носи преко обичне кабанице и штити је од кише”.⁴³ Варцаранин Крецо затекао је Деспотовића у Штабу како спава обучен у руској униформи,⁴⁴ која је по свему судећи потицала из времена његовог службовања као нижег руског официра. Један турски извор могао би да доведе у не-

³⁶ Milorad Ekmečić, *n. d.*, 220.

³⁷ Hajrudin Ćurić, *n. d.*, 105.

³⁸ МКП, РЗХШ–ОИС, инв. бр. 208/76.

³⁹ Milorad Ekmečić, *n. d.*, 278.

⁴⁰ Владимир Красић, *Устанак у Босни 1875–1878, грађа за новију српску историју рата за ослобођење* (Нови Сад: Штампарија А. Пајевић, 1884), 209.

⁴¹ Hajrudin Ćurić, *n. d.*, 119.

⁴² А БиХ, Жйвотопйс, своје ручно Перо Крецо Војвода.

⁴³ Marko Vego, *n. r.*, 50–51, 53.

⁴⁴ А БиХ, Жйвотопйс, своје ручно Перо Крецо Војвода.

доумицу истраживање устаничког снабдијевања, јер тврди да је након борби вођених током јануара 1877. у селу Коровина крај Бањалуке један од убијених устаника носио њемачко одијело.⁴⁵ Са сигурношћу би се могло рећи да је униформа или одијело убијеног устаника било западне, односно аустроугарске провенијенције. Турска обавјештајна служба имала је јула 1877. информацију да се устаници у Брезовачи снабдијевају одјећом из Сиска.⁴⁶

Еванс се сјећа свог боравка у Главном штабу пуковника Деспотовића, када је овај „звезкао мамузама” на чизмама,⁴⁷ а аустроугарски погранични извори описују га као устаничког вођу у фраку и са неколико бираних капута.⁴⁸ И устаници у сјеверозападном дијелу Босне, око Велике Кладуше и Цазина, носили су кабанице које су набављали у оближњим пограничним хрватским мјестима. Тако је Мркоњићев послани Равур за 6 форинти у хрватској Глини купио војничку кабаницу и поклатио је своје вођи.⁴⁹ Устаници су плијенили одјећу и од поражених турских снага. Бабићева чета је освајањем Горњег и Доњег Унца, марта 1876, задобила већу количину покривача и кабаница, а Триво Амелица, поп Ђоко Каран, Вид Милановић и Симо Давидовић, након велике војне експедиције на Каменград код Санског Моста јуна 1877, отели су бројне аскерске (војничке) кабанице.⁵⁰ Устаници су се одјећом, као и осталим потрештинама, опскрбљивали и пљачком сељака. Тако се око 80 српских устаника снабдијело октобра 1876. врећама и покривачима у неким католичким селима у околини Дервенте.⁵¹

Спавало се обично гдје се током покрета јединица или борби стигло и затекло. Мркоњић и његови устаници спавали су на простиркама направљеним од бујади и лишћа, просутим по буковим жилама.⁵² Католичка устаничка чета из ливањског Пролога провела је читаву зиму 1875/76. у такозваним „шевернатим потлеушастим

⁴⁵ МКП, РЗХШ–ОИС, инв. бр. 159/77.

⁴⁶ Исто, инв. бр. карт. 2955.

⁴⁷ Artur Dž. Evans, *n. d.*, 38.

⁴⁸ Milorad Ekmečić, *n. d.*, 220.

⁴⁹ Милан Карановић, *Четовање Војводе Петра Мркоњића, краља Петра, по Босанској Крајини 1875–76, по причању његовог четника – посилног* (Сарајево: Штампарија Петра Н. Гаковића, 1921), 61.

⁵⁰ Владимир Красић, *н. д.*, 127, 148.

⁵¹ МКП, РЗХШ–ОИС, инв. бр. 4/76.

⁵² Милан Карановић, *н. д.*, 21–26.

колибицама”.⁵³ Колибе су првих дана устанка биле једини кровови над главама.⁵⁴ Проблем је представљао дим, којег је било у колибама толико, како каже Владимир Красић, да се и „поред здравих очију било слијепо”.⁵⁵ „Од дима, мало је који (устаник – Б. Т.) кога видио, у пола [су били] слијепи а црнили [су] се као угарци”. Од јаке ватре и дима устаници су се осјећали „као на ражњу”, док им је кожа „била ишпарата као ћилим од студени и врућине”.⁵⁶ Словенац Томан свједочи да су устаници са Ђорковаче већ у септембру 1875. имали шаторе који су их „зими штитили од хладноће, а љети бранили од кишаша”. Заспивали су уз „логорску ватру”.⁵⁷ Такође, Мркоњић је дао „одма[х] правити колибе за барут, муницију и [х]рану”. Тек на прољеће 1876. Мркоњићеви устаници израдили су прве бараке.⁵⁸ Устаници су за расвјету, осим зубља и смоласте боровине⁵⁹, користили воштане свијеће и фењере. Турци су крајем марта 1878. од устаника из Вакуфа крај Босанске Градишке, поред осталих ствари, заплијенили два фењера и 32 дкг воска.⁶⁰

Исхрана

Према једном извјештају британског конзула становништво Босне уочи устанка углавном се хранило „грубим хљебом, природним сиром, поврћем и врло ријетко месом и живином”.⁶¹ Исхрана устаничких чета није могла бити ништа боља. Оброк би се у већини случајева састојао у томе што би се чета, како каже Милорад Екмећић „пустила на испашу” да се на њиви најједе младог кукуруза,⁶² главне хране за све четири године рата. Кукуруз је био најчешћа храна било да је ријеч о печеном или мљевеном (брашнастом) за прављење хљеба. Заправо, током четири устаничке године највише

⁵³ Stipo Marković, n. r., 424.

⁵⁴ Босанац, n. p., 306.

⁵⁵ Владимир Красић, n. d., 193.

⁵⁶ Босанац, n. p., 306.

⁵⁷ Aleksander Toman, n. r., 3.

⁵⁸ Милан Стевчић и Милорад Радевић, n. d., 39, 80.

⁵⁹ Artur Dž. Evans, n. d., 47.

⁶⁰ МКП, РЗХШ–ОИС, инв. бр. 93/78.

⁶¹ William Forsyth, *The Slavonic Provinces south of the Danube, A Sketch of their History and Present State in Relations to the Ottoman Porte* (London: John Murray, 1876), 92.

⁶² Milorad Ekmečić, n. d., 244.

се јела сува кукурузна пура,⁶³ а и двопек је био један од најзаступљенијих прехранбених производа. Бабић је једном приликом тражио 1.000 комада мустри (калупа) за галете (двопек) од помагача устанка попа Петрановића из Плавна. Један од вођа устанка у југозападној Босни трговац Јово Ерцег-Скобла молио је марта 1876. Десницу за „башкот“ (итал. *biscotto* – бисквит, двопек) за устанике.⁶⁴

Од попа Петрановића и Деснице крајем 1876. Деспотовић је тражио „шест хиљада кварата кукуруза добрих”.⁶⁵ Касније, када је средином покрета завладала криза, на једног устаника долазило је само пола оке кукурузовог брашна. Дешавало се да из Книна пристигне четири товара црвавих колача, који су се због оскудице морали појести. У вријеме весеља, побједе или кад се славила слава пило се вино, а клала се стока и јањад. У неким устаничким областима неисхрањене чете су због недостатка основних животних намирница падале у неповратну депресију и тако доводиле читав устанак у кризу. За покрет јединица и ношење тежег и кабастијег наоружања била је неопходна боља исхрана. Неки Личанин је од Креце за један дан тражио од хране пет ока пуре, двије оке мяса и три врча вина како би имао снаге да на себи носи топ.⁶⁶ Глад је устаничка пошаст читаво вријеме устанка и није нимало необично што се „печен[а] овновин[а]” неким устаницима често јавља у сновима.⁶⁷ Храна је била углавном неслана, а соли је хронично недостајало чак и устаницима у југозападној Босни, без обзира на близину Далмације. Они су со углавном набављали „од једног Србина трговца у Србу”.⁶⁸

Од укупно 10.000 рубаља помоћи добијених почетком 1877. од Славјанофилског комитета из Петрограда, половина је одмах потрошена на куповину кукуруза.⁶⁹ Устаници су „спарене кукурузе у жрвњу ужрвнали па од тога брашна спремила би се различита јела: данас пуру, сутра мандру, прекосутра жганце, заксјутра пелентру”.⁷⁰ Мркоњић је „хљеб за чету добива[о] из Глине од пекара Ђоке Губе-

⁶³ Владимир Красић, *н. д.*, 193, 209.

⁶⁴ Hajrudin Ćurić, *н. д.*, 42, 54.

⁶⁵ *Isto*, 118.

⁶⁶ А БиХ, Жйвотопйс, своје ручно Перо Крецо Војвода,

⁶⁷ Босанац, *н. р.*, 306–307.

⁶⁸ П.[етар] У[зелац]-. „Сељак лечник. (Слика из босанског устанка)”, Застава, 3. 11. 1889, 1.

⁶⁹ Milorad Ekmečić, *н. д.*, 268.

⁷⁰ Босанац, *н. р.*, 306.

рине”,⁷¹ а добављао му га је неки Бијелић, глински трговац. Заправо, чети Мркоњића главна веза за хљеб и осталу храну био је поп Алекса Остојић. Он је заједно са братом Самуилом из оближњег Жировца био од највеће помоћи Ђорковачкој чети. Снабдијевање је било конспиративно и свака намирница имала је шифру: храна – 855, козе – 426, свиње – 718, со – 720, брашно – 134. Мркоњићеви устаници су се хљебом, осим из Глине и Жировца, снабдијевали и из: Јамнице,⁷² Огулина, Петриње и Сиска.⁷³ Турска војнообавјештајна служба имала је јула 1877. информацију да се устаници у Брезовачи снабдијевају печеним погачама из Сиска.⁷⁴ У Сиску је, осим хљеба, набављано и месо.⁷⁵ Испочетка је Мркоњићеве устанике од меса доста често сљедовала овчетина, козетина и говедина.⁷⁶ До меса су долазили и пљачком. Тако су једном приликом у нападу на кулу Хрустан-бега Халацића заплијенили „3 говеда и око 20 оваца”.⁷⁷ Током покрета јединице сваког од „Мркоњићеваца” сљедовало је „нешто хљеба и сира”.⁷⁸ Дешавало се да у појединим ситуацијама његови устаници вечерају „кржаве кобасице”, као што је то било у Шумарицама на Уни.⁷⁹ Ипак, главна устаничка храна заувјек је остао печени кукуруз.⁸⁰ И на Ђорковачи је крајем 1875. завладала оскудица у храни, када је „овчју печеницу замијенила куруза”,⁸¹ а почетком идуће године и тешка глад. Поред меса, недостајало је хљеба, који се у мају те године дијелио „једва један на човека”.⁸²

Један од учесника устанка у југозападној Босни се у својим сјећањима жалио на лоше сљедовање које је стизало из Книна. Наиме, хљеб који им је слат из Книна био је лошег квалитета или, што је горе, био је црвав или прокисео, због чега се нарочито гладовало.⁸³ И

⁷¹ Архив Србије, Београд, Министарство иностраних дела – Политичко одељење (1871–1918) [у даљем тексту: АС, МИД–ПО (1871–1918)]–I/217, Пов. No 1291, Б/2, Ђока Влајковић – Јовану Ристићу, непознато мјесто, без датума.

⁷² Милан Стевчић и Милорад Радевић, *н. д.*, 25–26, 42, 77, 105, 107, 109–110.

⁷³ Aleksander Toman, *н. р.*, 3.

⁷⁴ МКП, РЗХШ–ОИС, инв. бр. карт. 2955.

⁷⁵ Милан Стевчић и Милорад Радевић, *н. д.*, 63.

⁷⁶ Aleksander Toman, *н. р.*, 3.

⁷⁷ Viktor Merlak, *н. р.*, 20. 1. 1919, 1.

⁷⁸ Aleksander Toman, *н. р.*, 3.

⁷⁹ Viktor Merlak, *н. р.*, 18. 1. 1919, 1.

⁸⁰ Милан Стевчић и Милорад Радевић, *н. д.*, 49.

⁸¹ Aleksander Toman, *н. р.*, 27. 5. 1921, 2.

⁸² Милан Стевчић и Милорад Радевић, *н. д.*, 64, 77.

⁸³ Босанац, *н. р.*, 306–307.

Крецо се присјећа да је у Тишковац почетком устанка „крух долазио из Книна, али прекисео и слаб”.⁸⁴ И Обровачки одбор слао је јануара 1876. „устаницима крух”.⁸⁵ До жита и хљеба долазило се и плијењењем турских залиха. Устаничка чета из Босанског Новог, предвођена Цвјетком Станковићем и Мићом Шурланом, децембра 1875. је код Стрижне отела турској војсци „13 житних лађа”.⁸⁶ Устаници из Пастирева су након једне добијене битке крајем маја 1876. „добили пуно круха”.⁸⁷

Када би устаници некога угостили, пазило се да хране има разноврсне, квалитетне и да је има у изобиљу. Еванс, који је неко вријеме провео у устаничким логорима, свједочи да га је Крецо почастио изврсном чорбом и овчетином. Исти је код другог устаничког вође, Симе Краља, био на округлој дрвеној трпези послужен великом здјелом пуном кукуруза и комадима изрезане овчетине. Јело се прстима, док је домаћин свима редом у сребрене чаше сипао густо далматинско вино. Жене, које су за вријеме трајања вечере држале припаљено зубље од смоласте боровине, јеле су заједно са дјецом послије свих. Вечера се уобичајено завршавала народном пјесмом уз гусле. Еванс је описао гозбу и у Главном штабу пуковника Деспотовића, истакаваши како је „послије вечере, послужене на турској тепсији, слиједило заливање пробраним врстама далматинског вина”. Устанички вођа Павле Вукановић заклао је за Еванса јагње, а свога човјека послао да у Унцу упеца сјајну пастрмку.⁸⁸ Осим козјег млијека, права посланица била је „неслан[а] козлетин[а]”.⁸⁹

Поред главног јела, пуре, понегдје се кувао и јео пасуљ,⁹⁰ бијели, црни и шарени.⁹¹ У Тишковцу је почетком устанка било „доста граха, изобиља зејтина”, сјећа се Крецо.⁹² Деспотовић је тршћанског трговца Ломбардића молио да му пошаље бијели, жути или шарени пасуљ.⁹³ Он је за главног интенданта за храну поставио трговца Ер-

⁸⁴ А БиХ, Жйвотопйс, своје ручно Перо Крецо Војвода.

⁸⁵ Hajrudin Ćurić, *n. d.*, 44–45.

⁸⁶ *Primorac*, III, br. 111, 16. 12. 1875.

⁸⁷ *Isto*, IV, br. 71, 13. 6. 1876.

⁸⁸ Artur Dž. Evans, *n. d.*, 44, 47, 93.

⁸⁹ Босанац, *n. p.*, 305.

⁹⁰ Владимир Красић, *n. d.*, 209.

⁹¹ Босанац, *n. p.*, 306.

⁹² А БиХ, Жйвотопйс, своје ручно Перо Крецо Војвода.

⁹³ Marko Vego, *n. r.*, 53.

цега-Скоблу.⁹⁴ За њега је српски генерал Алимпић, који га је имао прилику лично упознати у Сплиту, навео да „он управља помоћу, коју усташи добијају”.⁹⁵ У „Прокламацији” из септембра 1876. тражио је Деспотовић од ливањских бегова Иسمет-паше Узунџића и Дервиш-паше Тескерџића, осим поковања, и да му предају много хране.⁹⁶ Рижу су устаници из југозападне Босне једном добили из Бенковца.⁹⁷ Једна група устаника у сјеверној Босни је новембра 1875. пљачком турске лађе код Добрљина заплијенила „20 товара пиринча (риже) и 60 центи шећера”.⁹⁸ Код Мркоњића су постојали „кувари за читаву чету и који су се старали да јело будне готово кад су ови на послу или у боју били” и набављачи хране. Међутим, и у његовој чети се често гладовало. Највећа несташница хране, како је напоменуто, забиљежена је у Мркоњићевој чети маја 1876, када је завладала „права револуција у логору због глади”. Разлог томе била је одлука бечке владе да затварањем своје границе са Турском дезавуише устанички покрет. Мркоњић је 17. маја 1876. писао неком анонимном пријатељу како у његовом устаничком „логору црква[ју] од глади”, као и да „Аустријанци ватају наш леб и брашно”, због чега је хтио „да се и са Швабом побије”. Жалио се да му „људи помреше од глади”, те да „леб и брашно вађају свуда сержани и цесарски војници”. Када устаника „ухвате да носи леб и брашно, кундацима га бију и терају као пса каквог”. Мркоњић наводи како је неки граничарски официр Угризовић из Жировца устанички „леб вађа, а Турцима брашно код Жировачке куле турске продаје, као со и све што је потребно”. Мркоњић је писао 26. маја исте године како у његов устанички логор „ни леб ни брашно не долази”, затим да су „у Жировцу ухватили нам сержани 1500 комада леба”. Он је спријечио „револуциј[у] у логору што јим (устаницима – Б. Т.) н[ије] дозвољава[о] да ударе на сержане и војнике (аустроугарске – Б. Т.) који су у Жировцу”, а који су „секвестрирали” хљеб и брашно за устанике. На Ђорковачи је глад узела таквог маха да су устаници „морали гулити коре од дрва и сок јести [и] тражи[т]и по њивама кукуруз, ако се који заборављен наводи”. Такође, Мркоњић 1. јуна 1876. понавља: „на жалост, тужно стање у логору, јер људи од чети-

⁹⁴ Stipo Marković, *n. r.*, 458.

⁹⁵ Милева [Алимпић], *н. д.*, 546.

⁹⁶ Stipo Marković, *n. r.*, 430.

⁹⁷ Hajrudin Ćurić, *n. d.*, 67.

⁹⁸ Primorac, III, br. 98, 16. 11. 1875.

ри дана не једу нити леба нити шта друго, осим кукуруза, који је презимовао на класу и који су Турци заборавили. То је сва [х]рана, доста мршава”.⁹⁹ Поп Пелагић свједочи да су неки устаници усљед неиздрживе глади били приморани да једу буково и глогово лишће, као и церову кору.¹⁰⁰ Током покрета устаничких чета у југозападној Босни, када се највише оскудијевало у храни, брали су се шумски плодови и гљиве цријемуше (медвјеђи лук – Б. Т.) по планини Цријемуши (код Босанског Грахова – Б. Т.).¹⁰¹ Босна је и тада била богата воћем и шумским плодовима, о чему свједочи путописац Еванс. Нарочито је по томе била позната долина Укрине у босанској Посавини. Еванс је првих устаничких мјесеци пролазио „кроз шуме шљивика” у овој области, док је поред сеоских ограда видио живице са обиљем купина и малина.¹⁰²

Други узрок хроничне несташнице хране и глади, поред аустроугарске блокаде границе, било је невријеме крајем 1876. у сјеверној Босни, гдје су „од непрекидне кише надошли Сава, Босна и Врбас и поплавили далеко унаоколо. Многа села потопљена су и многе општине у највећој су невољи. Саобраћај је прекинут, а и онако је хране слабо било”.¹⁰³ Сљедеће године Босну су погодиле велике суше, поготово на љето када „воде многе присушише”.¹⁰⁴ Пелагић истиче за неке сјевернобосанске устаничке чете да су некада у недостатку воде били приморани да жеђ гасе барутом или да пију уцрвану воду из стублина и копитњака.¹⁰⁵ За Мркоњића је воду са врела Ледењак под брдом Ђулумак у букари од кестенове коре лично доносио његов послани Равур.¹⁰⁶

У вријеме стабилизације ратишта и примирја у готово свим устаничким четама пила су се разна алкохолна пића. У југозападној Босни то су били ракија и вино, а у Мркоњићевом логору, осим ракије, пило се чак и пиво.¹⁰⁷ Ипак, поједине вође претјеривале су у пи-

⁹⁹ Милан Стевчић и Милорад Радевић, *н. д.*, 40, 82–83, 124, 125–126.

¹⁰⁰ Васо Пелагић, *н. д.*, 144–145.

¹⁰¹ Владимир Красић, *н. д.*, 209.

¹⁰² Artur Dž. Evans, *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune augusta i septembra 1875.* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1965), 130.

¹⁰³ *Српске новине*, XXXIV, бр. 288, 30. 12. 1876.

¹⁰⁴ Јако Baltić, *Godišnjak od događaja crkvenih, svjetskih i promine vremena u Bosni* (Sarajevo, Zagreb: Biblioteka Iz Bosne Srebrene, Sinopsis, 2003), 399.

¹⁰⁵ Васо Пелагић, *н. д.*, 144–145.

¹⁰⁶ Милан Карановић, *н. д.*, 27.

¹⁰⁷ *Исто*, 56, 60.

ћу. Мркоњић је током једног непланираног сусрета видео Пецију потпуно пијаног.¹⁰⁸ Штавише, страдању Пеције и Остоје Јањетовића Корманоша код Гаштице 10. септембра 1875. допринијело је, по неким, њихово пијанство.¹⁰⁹ Руски извори такође тврде да су Пеција и Корманош прије пораза на Гаштици пијанчили.¹¹⁰ Мркоњић је 22. фебруара 1876. писао Љотићу како су неки устаници „под Хубмајером (Мирослав – Б. Т.) само пијанчили и са чашама пуним викали и обећавали ослободити Босну”. Ништа бољи нису били ни Мркоњићеви устаници, који се „многи поопијају да забораве на глад”. Осим тога, „велику част муниције разнели су људи (Мркоњићеви устаници – Б. Т.) и прода[вали] немилице за ракију”.¹¹¹ За једног од устаничких вођа, Амелицу, Крецо вели да од свега „ракије нај воли”.¹¹² Ракија, како је напоменуто, била је омиљено пиће, посебно код устаника у југозападној Босни. Када је један њихов болничар за потребе дезинфекције рана тражио од далматинског Одбора за помагање устанка „сваки дан најмање по 20–25 ока комовице ракије без које он не може лечити”, то му нико није вјеровао.¹¹³

Крецо је главобољу лијечио врућим млијеком (вареником), али се у његовој чети највише пило црно далматинско вино, и то углавном за вечеру. Пило се и козје млијеко, кафа и врео чај, као и ракија, понекад и у неограниченим количинама. Пушио се „духан херцеговац”, који је Крецо за своје устанике куповао у Книну, или га је у чету довозио неки Далматинац.¹¹⁴ У временима предаха јужнобосански устаници су обичавали мудровати уз припаљену далматинску „полту”.¹¹⁵ Када није имао ватру да запали „цигару дувана” Крецо је то радио пушком.¹¹⁶ Пелагић је прозивао неке вође да су у вријеме док се гладовало трошили устанички новац за своје „извршне цигаре”.¹¹⁷ Словеначки добровољац Виктор Мерлак видео је први пут Мркоњића у Хрватској Костајници, када је овај „сједио у наслоња-

¹⁰⁸ Драгољуб Р. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић* (1) (Београд: БИГЗ, 1994), 122.

¹⁰⁹ Милан Карановић, *н. д.*, 11.

¹¹⁰ Ибрахим Тепић, *Босна и Херцеговина у руским изворима (1856–1878)* (Сарајево: Веселин Маслеша, 1988), 425.

¹¹¹ Милан Стевчић и Милорад Радевић, *н. д.*, 83, 89, 113.

¹¹² А БиХ, Животопис, своје ручно Перо Крецо Војвода.

¹¹³ П.[етар] У[зелац], *н. р.*, 1.

¹¹⁴ А БиХ, Животопис, своје ручно Перо Крецо Војвода.

¹¹⁵ Босанац, *н. р.*, 306.

¹¹⁶ А БиХ, Животопис, своје ручно Перо Крецо Војвода.

¹¹⁷ Васо Пелагић, *н. д.*, 146.

чу и пушио цигарету”.¹¹⁸ Мркоњићу је дуван продавао Нухан Диздаревић из Бужима,¹¹⁹ а шифра за тајну набавку дувана била је 266.¹²⁰

Бабић није трпио да се у логору тргује или доноси пиће. Ако би неко од устаника донио вино или ракију, овај би му пресудио казном од педесет штапова по задњици, а ако би се исто поновило осуђивао би их на вјешање.¹²¹ Деспотовић је по руском обичају пио чај. У његовом штабу било је довољно и хране и пића. Имао је обичај да госте части колачима и добром трпезом, а од пића добрим далматинским вином.¹²² Када се прослављало његово именовање за генерала, у Главном штабу наздрављало се вином из сребреног бокала.¹²³

Све до доласка Деспотовића из Србије за главног команданта били су веома чести случајеви крађа, као и нападања муслиманских села, са главним циљем да устаници „[х]ране задобију”.¹²⁴ Устанички вођа из сјеверне Босне Вид Билановић је у нападу на турски логор у Србцу 11. октобра 1875. задобио за своју војску, како свједочи, „много [х]ране”.¹²⁵ У Кључком срезу је до краја 1875. „запаљено седам муслиманских насеља са преко четири стотине кућа. Осим пљачкања стоке и остале живине, спаљено је и опљачкано на хиљаде ока разноврсних прехрамбених намирница. И државне прехрамбене залихе које су се налазиле ускладиштене унутар тих мјеста и насеља такође су дијелом спаљене, а дијелом опљачкане и однесене у велику планину Грмеч”.¹²⁶

Од бројних муслиманских велепосједника из Босанске Градишке отимана је стока и сточни производи (волови, коњи, краве, овце, масло и сир), као и жито (пшеница, зоб, јечам, просо, кукуруз, пасуљ и сирак).¹²⁷ Мартовским (1876) ослобађењем оба Унца, војвода Бабић је задобио 17 пуних амбара са различитим врстама жита, које

¹¹⁸Viktor Merlak, *n. r.*, 18. 1. 1919, 1.

¹¹⁹Милан Карановић, *н. д.*, 27.

¹²⁰Милан Стевчић и Милорад Радевић, *н. д.*, 106.

¹²¹Ђорђе Микић, *н. д.*, 255–256.

¹²²Milorad Ekmečić, *n. d.*, 220.

¹²³Ибрахим Тепић, *н. д.*, 459.

¹²⁴*Primorac*, IV, br. 60, 18. 5. 1876.

¹²⁵Музеј Републике Српске, Бања Лука – архивска грађа збирке османско-турског периода (1527–1878)–463/I–2 (manuscript), „Житие” Вида Билановића, србачког трговца (1840–1887), 13.

¹²⁶Исто–25/VIII–4, бр., Представка 11 мухтара и 47 угледних Муслимана из кључког среза (на арапском језику) – Порти, Кључ 20. 12. 1875 (1. 1. 1876.)

¹²⁷МКП, РЗХШ–ОИС, инв. бр. 362 (табела бр. XL), инв. бр. 363 (табела бр. XLI), инв. бр. 364 (табела бр. XLII), инв. бр. 365 (табела бр. XLIII), инв. бр. 366 (табела бр. XLIV), инв. бр. 367 (табела бр. XLV), инв. бр. 368 (табела бр. XLVI).

је предао главном снабдијевачу Петру Узелцу да их овај „запечатити”.¹²⁸ Том приликом је од турске војске отето и „19 волова, 40 кабаница и 26 врећа разне хране (цукра, каве, брашна)”.¹²⁹ Према једном другом извору, након освајања Унца устаници су били богатији за „12 волова, 23 коња, 14 вагана (ваган је мјера за жито) кукуруза и све посуђе војничко од бакра”.¹³⁰ Осим тога, конвој препун прехранбених намирница од „6 товара пшенице, 3 товара цукра и каве”, који је из Босанског Петровца ишао за турску војску у Унац, оплијенио је крајем истог мјесеца Миле Бабић.¹³¹ Чета Алексе Јакшића је априла исте године заплијенила на Пролошком пољу „200 комада тегљеће стоке и знатну количину хране, која је била праћена у Ливно”.¹³² Устаничка чета Миће Тркуље отела је у мају 1876. „од Турака 20 коња са храном, што се беше опремило у Грахово (Босанско – Б. Т.)”.¹³³ Овај напад се догодио у Омеровој драги, да би мало касније исти устаници „заплијенили још 60 других коња хране”.¹³⁴ Устаници су истог мјесеца запалили Бјелај близу Босанског Петровца, из кога су отели „200 комада говеда, 45 коња, 1100 оваца и коза и нешто пртљага”.¹³⁵ Након спаљивања два муслиманска села код Рисовца (покрај Босанског Петровца), почетком јуна исте године, устаници „зарибише до 2000 оваца, 400 говеда и 40 коња”.¹³⁶ Грмечка устаничка чета освојила је 9. јуна 1876. муслиманско село [Х]арапушу код Босанске Крупе и задобила „около 300 коња, 400 говеда, 600 глава ситне стоке [као и] сваковрснога жита и живежа више, него што могаше пони[ј]ети”. Устаници под командом Деспота Деспотовића и Марка Ђенадије су током истог мјесеца у сукобу са турском војском код Јеловца на Козари „задоби[ли] 35 глава говеда и 3 коња”.¹³⁷ Здруженим ударом устаника попа Карана, Милановића, попа Василија Вајана Ковачевића и Станка Бабића на Саницу, јула 1876, запаљена су три муслиманска села – [Х]рустово, Језерце и Доња Са-

¹²⁸Владимир Красић, *н. д.*, 127, 209.

¹²⁹*Primorac*, IV, br. 45, 13. 4. 1876.

¹³⁰Hajrudin Ćurić, *н. д.*, 58.

¹³¹*Primorac*, IV, br. 45, 13. 4. 1876.

¹³²*Српске новине*, XXXIV, бр. 86, 20. 4. 1876.

¹³³*Исто*, бр. 108, 18. 5. 1876.

¹³⁴*Primorac*, IV, br. 64, 27. 5. 1876.

¹³⁵Hajrudin Ćurić, *н. д.*, 75–76.

¹³⁶*Primorac*, IV, br. 71, 13. 6. 1876.

¹³⁷*Isto*, br. 73, 18. 6. 1876.

ница и отето „око 200 великог а 350 малог скота”.¹³⁸ Устаници под командом Симе Давидовића и Милановића су мало иза тога попалили бројна муслиманска села у околини Скуцаног Вакуфа и Каменграда,¹³⁹ након чега су били богатији за „1000 коња, 1600 рогате марве, 2000 оваца и множину других ствари”.¹⁴⁰ Пуковник Деспотовић је, уводећи строжу дисциплину у снабдјевању, све лично провјеравао у спремиштима, до најмањих ситница. Неке устаничке чете, као што је то био случај са Козарском, спречавале су проневијере увођењем унутрашњих закона. Тачком 2. закона о управи устаника на Козари строго је кажњавана пљачка или крађа, док је тачка 13. истог закона предвиђала да се сва роба опљачкана током рата износи на хрпу и равноправно дијели.¹⁴¹

Организована пљачка стоке и других прехранбених намирница била је дио званичне устаничке политике од првих дана устанка. Осим од босанских муслимана, стока се отимала и од српских и католичких сељака. Отимање стоке у босанско-градишком крају за потребе устанка започело је са покретањем првих ратних операција. Од српских и католичких сељака су отимани волови, краве, овце, козе, коњи, кобиле и свиње.¹⁴² Тако су од неког лојалног босанског Србина Стојана Торомана из Клековаца крај Босанске Дубице устаници јануара 1876. отели четири, а од Јове Ристића из Демироваца, такође код Босанске Дубице, пет грла крупне стоке, као и пет стијегова сијена са 18 запрежних кола. Истог мјесеца 16 устаника је од Марка Русмира из Агића крај Босанске Дубице отело 12 грла крупне стоке. У српском селу Влашковцу, у близини Босанске Дубице, устаници су маја 1876. украли двије кошане или 80 товара кукуруза. Устаници снаге 80 људи су јуна 1876. мирном српском становни-

¹³⁸*Isto*, V, br. 83, 13. 7. 1877.

¹³⁹*Isto*, IV, br. 87, 21. 7. 1876.

¹⁴⁰*Isto*, br. 90, 28. 7. 1876.

¹⁴¹Milorad Ekmečić, *n. d.*, 223, 242–243.

¹⁴²МКП, РЗХШ–ОИС, инв. бр. 334 (табела бр. XII), инв. бр. 335 (табела бр. XIII), инв. бр. 336 (табела бр. XIV), инв. бр. 337 (табела бр. XV), инв. бр. 338 (табела бр. XVI), инв. бр. 339 (табела бр. XVII), инв. бр. 340 (табела бр. XVIII), инв. бр. 341 (табела бр. XIX), инв. бр. 342 (табела бр. XX), инв. бр. 343 (табела бр. XXI), инв. бр. 344 (табела бр. XXII), инв. бр. 345 (табела бр. XXIII), инв. бр. 346 (табела бр. XXIV), инв. бр. 347 (табела бр. XXV), инв. бр. 348 (табела бр. XXVI), инв. бр. 349 (табела бр. XXVII), инв. бр. 350 (табела бр. XXVIII), инв. бр. 351 (табела бр. XXIX), инв. бр. 352 (табела бр. XXX), инв. бр. 353 (табела бр. XXXI), инв. бр. 354 (табела бр. XXXII), инв. бр. 355 (табела бр. XXXIII), инв. бр. 356 (табела бр. XXXIV), инв. бр. 357 (табела бр. XXXV), инв. бр. 358 (табела бр. XXXVI), инв. бр. 359 (табела бр. XXXVII), инв. бр. 360 (табела бр. XXXVIII), инв. бр. 361 (табела бр. XXXIX).

штву села Влашковић и Шиклођан код Босанске Дубице отели 11 волова. Наредног мјесеца у српском селу Јазавцу крај Босанске Градишке из четири куће отели су осам волова. У децембру 1876. године 20 устаника упало је у Пискавицу код Бањалуке и Марку Кабаку отели су четири вола, а стоку од Ане, Станка, Стојка и неке ствари од Николе Гарића, након чега су се повукли у устаничку базу на Козари. Стоку су истог мјесеца отели и Стевану и Јови Косовац у Бистрици код Бањалуке. У бањалучком предграђу Понир устаници су неком Теши отели сву покретну имовину. Устаничка дружина окупљена око Јове Шкрбића из Голеша отела је у јуну 1877. од неког Гајића, лојалног турским властима, двије оке меда и шест ока сувог меса.¹⁴³

На питање зашто католици нису помагали српске устанике, неки старац је одговорио: „Волили смо их док нам нијесу куће попалили и благо отјерали, а како ћеш их онда волити кад су те оставили без ичега”. Тако су католику из ливањског краја Јакову Римцу „отјерали усташе 70 коња и говеда”. Богатији босански католици из околине Ливна били су устаницима принуђени давати један дио приноса. Католичком кнезу у Оргузу код Ливна Стипану Репићу, иако је устаницима редовно помагао са шест дуката, слао им опанке, месо и ракију, на прољеће 1876. српски устаници су отели „103 козе”, а потом и „200 комада јаради и причади Пеливанових и Бике Дувњака из Чуклића”. Потом су „ту исту ноћ попалили 30 кућа у Оргузу и кућу Дервишаге Латифића, те кукурузану са 100 товара кукуруза у клипу и отјерали му 31 говече”. Трговцу и градоначелнику Ливна Иви Слипчевићу, његовој браћи и браћи Кутлешама устаници су отели „200 овнова г. 1876. и половину заклали, а половину отјерали. Још су им отели 4 коња од најамника Јандре Чичка”.¹⁴⁴ На другој страни Босне, у босанској Посавини, и у посљедњој фази устанка рачунало се на помоћ босанских католика. Њих је, како је истакнуто у једном извјештају са терена, требало плански придобијати како би устанике „могућом храном и живежом” помагали.¹⁴⁵

Када је Крецо стигао у Бабићев логор у Црним Потоцима, овај му је заповиједио пљачку говеда за устанике. Паљењем Бјелаја, Крецо, како пише, задобија доста блага, говеда и коња, а у Саници сит-

¹⁴³МКП, РЗХШ–ОИС, инв. бр. 52/76, инв. бр. 2849, инв. бр. 182/76, инв. бр. 388/76, инв. бр. 393/76, инв. бр. 459/76, инв. бр. 173/77.

¹⁴⁴Stipo Marković, *n. r.*, 448–449, 450–451, 452.

¹⁴⁵АС, МИД–ПО (1871–1918)–I/265, I/266, I/267, I/268, I/269, I/270, I/271, No. 11, Пов. No. 160, Б/2, Фрањо Завидовић – Јовану Ристићу, Маглај 12 (24) март 1878.

но благо, волове, коње и краве. По освајању чардака и имања богатих босанско-муслиманских бегова амбари богати прехранбеним намирницама су се печатили, прије свега да би се спријечила крађа. Крецо је после освајања чардака Хасан-бега Куленовића у Мраморима код Кулен-Вакуфа попечатио све амбаре са кукурузом, а кључеве и „тевтер“ (свеска – Б. Т.) са пописом заплијењене робе дао је да води устаник из његове чете Стево Торбица. Током устаничког покрета, осим стоке, јањаци и коза, хватала се и живина (пилићи, кокошке) и одмах пекла. Крецо је једном приликом у некој напуштеној кући наишао на велику кацу трулог киселог купуса, који се, на несрећу, није могао „од смрада јести“.¹⁴⁶ Осим трговине стоком, врло популарна међу устаницима била је трговина говеђим кожама. Крецо је у том смислу током устанка развио прави посао. Он је упадима у подручје Пливе (код Шипова – Б. Т.) током лета 1877. заплијенио око 2.000 грла стоке,¹⁴⁷ као и „довољно шенице, пиринча и. т. д.“¹⁴⁸ И сам Деспотовић имао је знатан приход озакоњењем препродаје стоке. Он је од сакупљене стоке током борби вођених око Босанског Петровца, Босанског Грахова и Гламоча 1876. остварио значајан новчани приход за војску, у износу од укупно 15.830 гулдена.¹⁴⁹ Након краха Црних Потока, августа 1877, генерал Деспотовић је правдао немоћ наставка оружаних акција чињеницом да су му аустроугарске пограничне власти након бијега, осим бројних других ствари, заплијениле и 500 грла стоке.¹⁵⁰ Осим тога, пријетила је оштра зима, током које устаници тешко да су се могли прехранити, будући да је још на јесен 1877. услед невремена „по целој јужној Босни храна [била] упропашћена“.¹⁵¹

ЗАКЉУЧАК

Будући да нису били јединствено организована војска, устаничке чете у Босни 1875–1878. биле су одјевене у обичну свакодневну ношњу. Тек понеки устаник носио је војну кабаницу, шињел и капут. Изузетак је пуковник Деспотовић, који је у Босну дошао као

¹⁴⁶А БиХ, Животопис, своје ручно Перо Крецо Војвода.

¹⁴⁷Milorad Ekmečić, *n. d.*, 248, 281.

¹⁴⁸Српске новине, XLV, бр. 136, 21. 6. 1877.

¹⁴⁹Ибрахим Тепић, *н. д.*, 469.

¹⁵⁰Milorad Ekmečić, *n. d.*, 290.

¹⁵¹Српске новине, XLV, бр. 225, 14. 10. 1877.

већ униформисани руски и српски официр. Исхрана устаничких чета била је такође слаба и зависила је од помоћи одбора са аустроугарске територије. Главна храна био је некавалитетан кукуруз. До мяса и квалитетнијих прехранбених производа устаници су долазили пљачком становништва свих вјера. Када је бечки двор почетком 1876. одлучио да затвори границу са Босном, то је изазвало велику глад међу устаницима.

БИБЛИОГРАФИЈА:

а) Необјављени извори

Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, рукописна збирка

Архив Србије, Београд, Министарство иностраних дела – Политичко одељење (1871–1918)

Музеј Козаре, Приједор, рукописна заоставштина Хасана Шкапура (грађа из Оријенталног института у Сарајеву)

Музеј Републике Српске, Бања Лука – архивска грађа збирке османско-турског периода (1527–1878)

б) Објављени извори

[Алимпих], Милева. *Живот и рад генерала Ранка Алимпиха у свези са догађајима из најновије српске историје*. Београд: Српска краљевска државна штампарија, 1892.

Baltić, Jako. *Godišnjak od događaja crkvenih, svietskih i promine vremena u Bosni*. Sarajevo, Zagreb: Biblioteka Iz Bosne Srebrene, Sinopsis, 2003.

Прота Васић, Игњат. *Дневник*, књ. I. Шабац: Либерална штампарија, 1889.

Vego, Marko. „Pisma o Bosansko-hercegovačkom ustanku od 1875 do 1878 god.” *Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s., istorija i etnografija*, IX, (1954), 43–70.

Капицић, Хамдија, ур. „Застава” о Босни и Херцеговини 1874–1876, књ. III. Сарајево: Свјетлост, 1954; 1876–1878, књ. IV. Сарајево: Свјетлост 1956.

Marković, Stipo. „Uspomene don Stjepana Krešića iz Bosanskog ustanka 1875–1878. god”. *Godišnjak Arhiva i Društva arhivista BiH*, X–XI, (1970/71), 411–464.

Микић, Ђорђе, прир. Стојан Бијелић, *Казивање паметара о прошлости Бање Луке и Крајине*. Бања Лука: Баштина, 1996.

Стевичић, Милан, Милорад Радевић, прир. Петар Мркоњић (Петар А. Карађорђевић), *Дневни записци једног усташа о босанско-херцеговачком устанку 1875–1876. године*. Београд: Историјски институт, Мешовита грађа (miscellanea), књ. 7, Грађа, књ. 18, 1979.

Ćurić, Hajrudin, prir. *Arhivska zbirka Vladimira Desnice, prilozi radu Obrovačkog odbora i ustanku u Bosni 1875–1878*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Građa, knj. XVII, odjeljenje društvenih nauka, knj. 13, 1971.

в) Штампна

Primorac, Kraljevica (1875, 1876, 1877)

Српске новине, Београд (1876, 1877)

г) Монографије

Evans, Artur Dž. *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune augusta i septembra 1875*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1965.

Evans, Artur Dž. *Ilirska pisma*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1967.

Ekmečić, Milorad. *Ustanak u Bosni 1875–78*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1973.

Живојиновић, Драгољуб Р. *Краљ Петар I Карађорђевић (1)*. Београд: БИГЗ, 1994.

Карановић, Милан. *Четовање Војводе Петра Мркоњића, краља Петра, по Босанској Крајини 1875–76, по причању његовог четника – посилног*. Сарајево: Штампарија Петра Н. Гаковића, 1921.

Красић, Владимир. *Устанак у Босни 1875–1878, грађа за новију српску историју рата за ослобођење*, Нови Сад: Штампарија А. Пајевић, 1884.

Пелагић, Васо. *Историја босанско-херцеговачке буне*. Сарајево: Свјетлост, 1953.

Теиновић, Братислав. *Српски устанак у Босни 1875–1878*. Бања Лука: Музеј Републике Српске, 2006.

Тепић, Ибрахим. *Босна и Херцеговина у руским изворима (1856–1878)*. Сарајево: Веселин Маслеша, 1988.

Forsyth, William. *The Slavonic Provinces south of the Danube, A Sketch of their History and Present State in Relations to the Ottoman Porte*. London: John Murray, 1876.

Чубриловић, Бранко. *Хајдук Пеција 1826–1875*. Сарајево: Народна просвјета, 1954.

д) Чланци и расправе

Босанац. „Рањеник, прича из Босне”. *Босанска вила*, II, бр. 20, (1887), 305–307.

Иванчевић, Петар С. „Петар (Пеција) Поповић, српски јунак и ратоборац”. *Јавор*, XIX, бр. 4, (1892), 57–60.

Merlak, Viktor. „Petar Mrkonjić (poveljnik slovenskih ustašev v Bosni – današnji jugoslovanski kralj)”. *Slovenski narod*, 18. 1. 1919, 1; 20. 1. 1919, 1.

Nikolić, Desanka. „Kako se oblačila narodna vojska u Srbiji u XIX veku (Prilog proučavanju vojnog odevanja u nas)”. Vesnik, br. 17, (1971), 157–171.

Pavličević, Dragutin. „Odbori za pomaganje i bosanski prebjezi u sjevernoj Hrvatskoj tijekom bosansko-hercegovačkog ustanka 1875–1878”. Radovi, br. 7, (1975), 219–248.

Поповић, Алекса З. „Један детаљ из живота Петра Пеције Поповића, из љетописа српске парохије добрљинске”. Vrbaske novine, 27. 8. 1933, 2.

Теиновић, Братислав. „Музеологија и музеографија о устанку босанских Срба (1875–1878), прилог каталогу изложбе Српски устанак у Босни 1875–1878”. Гласник Удружења музејских радника Републике Српске, VI, бр. 6, (2008), 37–52.

Toman, Aleksander. „S Petrom Karadjordjevičem v Bosni”. Domovina, 20. 5. 1921, 2–3; 27. 5. 1921, 2–3.

У[зелац], П[етар]. „Сељак лечник. (Слика из босанског устанка)”. Застава, 3. 11. 1889, 1–2.

Mr. sci. BRATISLAV TEINOVIĆ

MUSEUM OF REPUBLIKA SRPSKA, BANJA LUKA

SUPPLY OF TROOPS IN 1875–1878

BOSNIAN UPRISING

(Summary)

The paper brings information on the part of the rebel life dealing with daily struggle to keep the men fed and dressed during the 1875 to 1878 uprising in Bosnia. The fighters did not wear uniforms. Many of them wore their traditional ethnic wear: Bosnian, Montenegrin, Herzegovinian, Dalmatian, and Turkish. Some wore uniforms of Austrian frontiersmen. Colonel Mileta Despotović decided to change this practice and ordered a thousand new overcoats, jackets, pants and shoes in order to have his troops dressed like Serbian army. During the campaign, the men would sleep in any place that was safe. The food was scarce and not very nutritious. The maize porridge, cooked until very dry, was the main food. In the days of celebration of victory or on the family patron saint's day, the rebels would drink wine and slaughter lambs and other cattle. Except for the maize porridge, the men would sometimes have various kinds of beans. Sometimes, the troops were so malnourished and poorly supplied they became depressed, which in turn jeopardized the whole military operation. Organized plundering has almost been made a rule since the day one of the uprising. Until colonel Despotović came from Serbia to become a head commander, looters would regularly raid Muslim villages to steal food from the villagers. They would take cattle, cheese and other dairy, wheat, oat, corn, beans and other produce. Serb and Catholic

villages have not been spared either. When the food was in short supply, the men went foraging for berries and mushrooms. They would drink wine and plum schnapps, even beer could have been found in the Mrkonjić's camp. They smoked tobacco and some of their commanders, like Mrkonjić, smoked cigarettes.

KEY WORDS: clothes, food, supply, insurgents, Bosnia 1875–1878

УДК 355:929 Кићовић Г.
929.52КИЋОВИЋ
COBISS.SR-ID 275160076

Оригиналан научни рад
Примљен: 6. април 2018.
Прихваћен: 2. јул 2018.

Милош М. Дамјановић, докторанд
УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ КОСОВСКА МИТРОВИЦА
e-mail: milos_damjanovic@yahoo.com

НАЈМЛАЂИ УЧЕСНИК БАЛКАНСКИХ РАТОВА –ПОДВИЗИ ДОБРОВОЉЦА И ЧЕТНИКА ГАВРИЛА КИЋЕВИЋА

АПСТРАКТ: Овај рад пружа биографију необичног учесника балканских ратова, са посебним освртом на његову ратну улогу, породичну војничку традицију и живот осталих чланова породице у годинама Првог светског рата и након њега, током мирнодопских година нове државе чији је био поданик. Ради свеобухватног приказа биографије коришћена је грађа различите провенијенције, од документације, преко штампе, до фотографија и оралне историје. За приказ општих догађаја у којима је учествовао коришћена је литература.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Балкански ратови, добровољци, четници, трећепозивци, Гаврило Кићевећ, Крагујевац, Косовска Митровица, Звечан, Албанци, Срби

Генерација Срба која је учествовала у ослободилачким балканским ратовима била је идејно формирана у духу патриотизма, националног ослобођења и уједињења. Непосредно пре избијања Првог балканског рата и у току његовог вођења српска омладина, школарци и студенти увелико су били задојени косовским аманетом, нестрпљиво ишчекивали обрачун са вековним непријатељем који држи њихове сународнике у ропству, ватрено подржавали освету Косова и активно деловали у правцу ширења националистичких идеологија – великосрпства и југословенства. Историјски значајан тре-

нутак избијања рата против Османског царства 1912. године био је идеална прилика за многе од њих да потврде спремност и допринесу процесу ослобођења. Ерупција одушевљења која је захватила српство материјализовала се у виду разних облика помоћи и подршке српској држави, народу и војсци. Појединци из српских земаља и дијаспоре, као и удружења националног карактера, неодложно, несебично и даноноћно су пружали сва расположива средства на услугу српској зараћеној страни. Њихово ангажовање је било значајно на свим пољима на којима су деловали, те стога добродошло и корисно за постизање ратних циљева. Немали број Срба, али чак и припадника других јужнословенских народа загрејаних за југословенство, добровољно се прикључио српској армији, медицинским екипама, хуманитарним мисијама и организацијама, како не би остао искључен из пресудног збивања. На тај начин и сами су постајали актери догађаја који су преломно утицали на ток српске будућности, поставши свакако прекретница у битисању српског бића. Рад многих српских добровољаца, од којих су поједини били познате, јавне личности, углавном је осветљен. Неки од њих остали су непознати домаћој историографији дуже од једног века, што је случај са деветогодишњим дететом Гаврилом Кићевићем из Крагујевца, који ће имати значајну улогу у својој јединици. Распоређен је међу трећепозивце, а ратни пут водио га је према Косовској Митровици, Звечану и околним планинским селима, где је јединица добила од команде задатак да пронађе тајна скровишта наоружања које су поседовали локални Албанци. После узалудних и безуспешних дуготрајних покушаја јединице да изврши наређење, детету-ратнику пошло је за руком да надмудри албанске вршњаке и дозна локацију складишта муниције. За велики војни успех и ратни подвиг најмлађи учесник балканских ратова награђен је унапређењем у чин каплара.

Балкански ратови које су водиле армије двеју српских држава и њихових хришћанских савезница на Балкану представљали су круну успеха у вишеструким војним и дипломатским напорима предузиманим током читавог деветнаестог столећа. Истовремено, они су означавали и сјајан прелудијум у коначно национално ослобођење и уједињење под заједнички државни кров са осталим јужнословенским народима. Имајући у виду целокупан значај победе која се очекивала, нимало не чуди податак да је сав национално здрав субјекат употребио свој потенцијал. Одгајани у породичном окриљу и ширим друштвеним оквирима на косовском миту, васпи-

тавани и образовани кроз школски систем на темељима најславнијих традиција српског средњовековља и идеалима слободе, те сходно томе и солидарности са поробљеном браћом у окружењу, становништво преткумановске Србије с усхићењем и радошћу дочекало је вест о започетом оружаном окршају против евроазијског архинепријатеља.¹

Еуфоричност је посебно била изражена на фронту, међу војницима који су с нестрпљењем прижељкивали победу и ослобођење. О томе је савременик и активни посматрач ратних прилика Вукашин Петровић оставио следећу забелешку: „Рањеници који су стигли са бојног поља причају да је одушевљење наших војника неописано. Наше су трупе имале већ неколико јуриша, које Турци нису смели дочекати, а ко зна, да је јунак само онај, који се не плаши челика, онда је њему јасно шта значи факат да наши војници још у првим сударима са онолико одушевљења лете на јуриш”.² Ратнички дух посебно је обузео омладину, национално освешћену и вољну да добровољно ступи у рат. У том погледу илустративне су речи тадашњег осамнаестогодишњака Милутина Арсића, које се односе и на његове вршњаке у преткумановској Србији: „Ја сам био веома велики националац, тако рећи заносио сам се националним идејама и према томе напустим службу и са још једним другом упишем се у добровољце”.³ Борбено расположење које је захватило српство слободне Србије и Црне Горе, као и у крајевима под аустроугарским су-

¹ На истим узорима израстала је и најмлађа генерација јеврејског становништва Краљевине Србије. Илустративно је сведочење остало иза Паулине Лебл о поимању личне среће ње и њених вршњака: „Нашем нараштају је пало у део да буду извршиоци Косовског аманета. Каква срећа!”. О томе види: Paulina Lebl Albala, *Tako je nekad bilo* (Београд: Aleksandar Lebl, 2005), 188; Милош М. Дамјановић, „Јевреји на Косову и Метохији током Балканских и Првог светског рата”, *Државност, демократизација и култура мира*, ур. Бојана Димитријевић (Ниш: Универзитет у Нишу – Филозофски факултет, 2015), 109–129. Годинама касније, пред освит Другог светског рата у Југославији, филосемитски расположива штампа подсећала је на националну самосвест и родољубиво држање те генерације српских Јевреја, те посредно на њихова осећања и вредносне погледе: „Наглашујемо да су нишки Јевреји, тј. Срби Мојсијевци дали паралелан део доприноса живота, крви, мука и патњи, имовине и снаге, у борби за ослобођење, косовску освету и за уједињење”. О томе види: Небојша Озимић, *Јевреји у логору на Црвеном крсту* (Ниш: Народни музеј Ниш, 2014), 3.

² Вукашин Ј. Петровић, *Мемоари*, приредио Слободан Турлаков (Београд: Српска академија наука и уметности, 2009), 223.

³ Милутин М. Арсић, *Мемоари малага војника*, приредио Милољуб Арсић (Краљево: Историјски архив Краљево, 2016), 9, 18–19.

веренитетом⁴ и у ширем расејању, каналисано је кроз прегршт иницијатива и практичних активности широког дијапазона. Испомоћ коју су појединци и организације пружили у постизању ратних циљева кретала се од прикупљања и дистрибуције финансијске подршке, преко набавке и распоређивања медицинских средстава, услуга и особља, до добровољног приступа регуларним војним јединицама. Значај њиховог пожртвовања, ангажмана и доприноса вишеструко превазилази квалитет захвалности и поштовања које су им указали нараштаји који су уживали у плодовима њихових борби и одрицања. Немогуће је пребројати и документовати подвиге и заслуге свих чинилаца у процесу неповратног слома Османлија са Балкана и одбране остварених ратних тековина од непоузданог бугарског савезника.

Србија је објавила мобилизацију војске 17. септембра 1912. године.⁵ Тиме су започете и завршне војне припреме за предстојећи војни обрачун, док су дипломатске припреме покренуте на јесен 1911. још увек биле у току. Док су се још водили преговори између заинтересованих страна и усаглашавали нацрти споразума, рат против Османлија избио је црногорском објавом 25. септембра.⁶ Недуго затим исто су учиниле и остале чланице савеза – Бугарска, Грчка и Србија, прогласивши рат Османском царству 4. и 5. октобра 1912. године.⁷

Међу добровољцима који су се одазвали унутрашњем позиву и осећању потребе личног доприноса у реализацији узвишених циљева путем оружане акције било је бројног младог света, од којих су неки били и малолетна деца, углавном несвршени гимназијалци. Многи од њих уградили су своје младе животе у интергенерацијски зидану грађевину, чије су територијално проширење и избављење

⁴ Аустроугарска политика према Србима у окупираној Босни и Херцеговини и према Краљевини Србији нарочито је утицала на тамошњу омладину, која је масовно одлазила у матицу где се школовала, студирала, радила и прикључивала добровољачким јединицама или националним удружењима. О томе види: Чедомир Антић и Ненад Кеџмановић, *Историја Републике Српске* (Београд: Недељник, 2016), 139.

⁵ Станоје Станојевић, *Српско-турски рат 1912. године* (Београд: Издавачка књижарница Геце Кона, 1928), 85.

⁶ Андрија П. Јовићевић, *Дневник из балканских ратова* (Београд: Службени лист СРЈ, 1996), 13.

⁷ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. V, св. 3, приредио Михајло Војводић (Београд: Српска академија наука и уметности, 1985), 905–908.

сународника од непријатељског терора платили својом највећом драгоцености. Подстакнута примером својих старијих – родитеља, родбине, другова, суседа и суграђана – мобилисаних у српску војску, српска младеж се свим жаром предала бујици патриотског осећања које је преправило српске земље. Она их је повела ка једином могућем изходишту, па су се најмлађи добровољци слили у војне редове. Због старосног доба, необучености, физичке конституције и борбене некорисности најмлађи ратни добровољци нису послати на бојно поље, већ их је команда препоручила позадини, за обављање помоћних послова. И као позадинци могли су бити од изузетног значаја по опште и посебне ратне циљеве, што ће потврдити и пример најмлађег учесника балканских ратова, деветогодишњег Гаврила Кићевића из Крагујевца, који ће као добровољац и четник, уз постигнуте заслуге, обележити овај пресудни војноисторијски догађај у предворју Европе.

Гаврило Кићевић је рођен на самом почетку по Србе изузетно драматичног и судбоносног двадесетог века, у срцу Краљевине Србије, некадашњој Милошевој престоници, у северном делу Крагујевца. У дому тада 44-годишњег војног капетана Михаила (Мијајла) Кићевића и његове 36-годишње супруге Милеве (Атанацковић?)⁸, 28. априла 1903. године родило се шесто дете, мушки јединац и наследник Гаврило.⁹ Две године после Гаврила породица је обогачена осмом приновом, ћерком Круном, рођеном 30. јануара 1905. године.¹⁰ Прво дете поручник Михаило Кићевић добио је са супругом Милевом још давне 1893. године, када им се 2. септембра родила

⁸ *Beogradske novine*, br. 305, 16. decembar 1916.

⁹ Гаврила Кићевића крстио је 4. маја исте године у крагујевачкој цркви Успења Пресвете Богородице прота Милан Барактаровић, парох крагујевачки. Кум на крштењу био му је ученик IV разреда крагујевачке гимназије Стеван Станојевић, син трговца Митра. Историјски архив Шумадије (ИАШ), Збирка матичних књига рођених Крагујевац, Храм успења Пресвете Богородице, књ. 16-XII-1902 / 27-X-1906, стр. 21.

¹⁰ Круну Кићевић крстио је 13. фебруара исте године у крагујевачкој богомољи Успења Пресвете Богородице свештеник Радован Ђ. Димитријевић, парох петровачки. Кума на крштењу била јој је Јелена, ћерка крагујевачког трговца Митра Станојевића. Круна је умрла 16. 12. 1960. године на Звездари. ИАШ, Збирка матичних књига рођених Крагујевац, Храм успења Пресвете Богородице, књ. 16-XII-1902 / 27-X-1906, стр. 136. Између два светска рата Круна је радила као учитељица у Бегечу. Удала се за Милана Гавриловића 1932. године. Види: *Просветни гласник* – службени орган Министарства просвете Краљевине Југославије, бр. 12, децембар 1932, стр. 1312.

ћерка Евросима.¹¹ Друго дете, ћерку Надежду, ова многодетна српска породица добила је 9. марта 1895. године.¹² Треће и четврто дете, чије податке о рођењу нисмо успели пронаћи, Кићевићи су добили у годинама између 1895. и 1900. Ђерка Драгиња родила им се 20. октобра 1900. године, као пето дете.¹³ Седмо дете, за које такође немамо никаквих података, Кићевићи су добили 1904. године. Остаје непознаница колико је деце укупно имала ова породица, односно дали је у дому Кићевића после ћерке Круне рођено још неко дете. Ђерке о којима нисмо успели наћи податке звале су се Љуба, Вида¹⁴ или Јела? и Вера.¹⁵

У тренутку избијања Првог балканског рата, октобра 1912. године, Гаврило је био ученик четвртог разреда основне школе. Вест о почетку рата, која се великом брзином проширила Србијом, допрла је и до дома Кићевића у Крагујевцу. Она је употпуњена и сликом бесконачног броја младића из свих крајева малене земље, са села и из градова, који су на уручени позив пожурили да се одазову својим командама. Потресни испраћаји који су организовани били су додатни извор информисања о новонасталим збивањима. У породичној кући Кићевића, у којој су националне вредности одувек заузимае примарно место, живо се разговарало о актуелним дешавањима. Таква тема није могла да остане по страни без детаљног анали-

¹¹ Евросиму је крстио 12. септембра исте године прота Милан Барактаровић, парох крагујевачки. Кума на крштењу била јој је Јелена, ћерка крагујевачког трговца Димитрија Станојевића. ИАШ, Збирка матичних књига рођених Крагујевац, Храм успења Пресвете Богородице, књ. 3-VIII-1893 / 7-XI-1894, стр. 22.

¹² Надежду је крстио 23. марта исте године протојереј крагујевачки Живота Остојић. Кума на крштењу била јој је Јелена Д. Станојевић, ученица IV разреда основне школе у Крагујевцу. ИАШ, Збирка матичних књига рођених Крагујевац, Храм успења Пресвете Богородице, књ. 7-IX-1894 / 23-I-1897, стр. 80.

¹³ Драгињу је крстио 29. октобра исте године у Храму успења Пресвете Богородице Јован Митровић ?, парох крагујевачки. Кума на крштењу, већ традиционално за женску децу, била је Јелена, кћи Димитрија Станојевића, трговца из Крагујевца. Драгиња се удала у Крагујевцу 2. 10. 1946. године за Сретена Вучетића. ИАШ, Збирка матичних књига рођених Крагујевац, Храм успења Пресвете Богородице, књ. 1900-1901, стр. 80. Између два светска рата Драгиња је радила као учитељица у Тителу, где је унапређена у 8 положајну групу. Види: *Просветни гласник* – службени орган Министарства просвете Краљевине Југославије, бр. 2, фебруар 1933, стр. 201. У 7 положајну групу унапређена је 1937. године. Види: *Просветни гласник* – службени орган Министарства просвете Краљевине Југославије, бр. 4, април 1937, стр. 430.

¹⁴ Ауторизовани текст интервјуа са Татјаном Дракулић, у поседу аутора. Мај 2018.

¹⁵ *Beogradske novine*, br. 76, 19. mart 1917.

зирања. Прве жртве из комшилука и града нису могле проћи незапажено и нежалењено од ове национално свесне породице: „Уз пећ се дуго говорило са највећим узбуђењем да је отпочео рат. Било је, кажу, доста рањених. Погинуо је син оног опанчара из треће улице и брат Мице учитељице... Те две смрти за Крагујевац су биле весник нечег непознатог, али врло озбиљног...”¹⁶

Мали Гаврило је с пуном пажњом слушао разговоре својих укућана, који су додатно распламсавали у њему жељу да се придружи ратницима. Мисао о прикључењу борбеним јединицама, коју се није усуђивао да подели са ближњима, није му избијала из главе, остајала је привремено неартикулисана и заробљена у дубини његовог дечјег света и безазленог поимања рата. Гаврилов отац се тих дана и сам припремао за војни одазив и полазак у рат и у таквим околностима имао је да поручи свом сину речи охрабрења и утехе: „Сине Гавро, видим већ да ће од тебе бити ваљан војник. Само треба да порастеш до пунолетства... Тек онда ћеш добити пушку. Даћу ти своју, ено, баш ону, што тамо виси о клину...” Међутим, очево обраћање није било довољно да угаси већ сазрелу одлуку да узме учешћа у текућем рату. Кад већ није могао да пође са оцем, мали Гавра је решио да то учини сам, без добијене дозволе и без знања родитеља.¹⁷

Изненадни одлазак Гаврила у рат изазвао је забринутост у дому Кићевића. Једнога дана није дошао кући после из школе. Савесна и брижна мајка, не слутећи да би њен мали синчић могао да се упутити српској војсци, помишљајући на свакојаку несрећу која би га могла задесити, почела је да се распитује о сину у суседству. И комшије су биле у неверици и шоку, а од неких су се могла добити и прва, непотпуна и нејасна обавештења о последњем виђењу Гаврила: „Видео сам га јутрос, кад је узео своју белу платнену торбу... И пушку...” Та информација била је наговештај где би Гаврило могао да буде и показала је у ком правцу треба наставити даљу потрагу за одбеглим дечаком. Оцу се првом јавила помисао да провери породичну светињу, пушку кременачу опточену срмом, која је стајала окачена о зид гостинске собе. Приметио је празнину на месту где је требало да буде и одагнале су му се све сумње. Да је мали Гаврило

¹⁶ Јован Обичан, „Јединствена ратна историја. Необичан живот једног малог србијанског ЛАУРЕНСА... Дванаестогодишњи дечак каплар у рату. Исповест човека који је као дете учинио велику услугу српској војсци у балканском рату”, *Време*, бр. 6069, 11. децембар 1938.

¹⁷ Исто.

озбиљно решио да оствари своје намере било је јасно када су пронашли писану поруку коју им је одбегли дечкић оставио на свом радном столу: „Ја одох да се бијем са Турцима. Вратићу се кад рат буде готов. Љуби вас Гавра”. Уплашеном оцу није преостало ништа друго но да пренесе вест окупљеним и узнемиреним укућанима. Свечаним гласом, поносно и достојанствено обратио им се речима: „Велика је то ствар кад се и деца мала дижу у бој, за народ свој”.¹⁸

Убрзо је, наравно, уследила потрага за малим Гавром. Напустивши родитељски дом само са белом платненом школском торбом у коју је ставио једну чисту кошуљу и један хлеб и са очевом пушком, Гавра се одлучно упутио на фронт. После тродневног пешачења и опште малаксалости од тешког физичког напора, уноћним је легао крај неког пута да се одмори. Иако је осећао жалост што је напустио породицу без поздрава, Гаврина љубав према отаџбини и народу била је јача. Док је промишљао о тим својим најинтимнијим емоцијама у тренуцима самоће, дечака је ухватио сан. Исте ноћи из сна га је пробудио тежак звук који је допирао из правца оближњег друма, а затим и познати очев глас који му се обратио: „А куда си се упутио ти, мали јуначе?” Угледавши драго лице оца и бројне бркате војнике у близини, а стрепећи да ће га отац вратити кући и спречити у остварењу племените замисли, Гаврило је искрено одговорио оцу и молбеним призвуком саопштио: „Ја кренуо у рат. Оцо, драги оцо, поведи ме... Сад са Турцима није шала... Старији другови су ми поручили да дођем и да им помогнем...” Отац је покушао да га одврати сина од те помисли и убеди га у несврсисходност његове одлуке: „Па како ћеш им, болан, помоћи, кад си још мали. Не можеш ни ову моју пушку честито да дигнеш... Врати се кући, биће ти боље...” Гавро је био упоран да истраје у одлуци и на све начине покушавао да одобровољи оца, да га натера да попусти и да му одобрење. Мали Гавро се кроз плач поверио оцу да би радије наставио пут ка фронту него се вратио сигурном и топлим дому, те да би у супротном остао неутешан. Признао му је да не може да разуме зашто отац не жели да га прими у своју чету, иако му другови са бојишта редовно поручују да пожури и одмени их. Те речи разоружале су војнике и смекшале им срца. Командир је узео Гавра у наручје и сви су заједно у колони одмарширали даље ка бојишту.¹⁹

¹⁸ Исто.

¹⁹ Исто.

Од тог тренутка почињу ратне пустиловине малог србијанског Лоренса, како је најмлађег српског војника у балканским ратовима назвао аутор новинарске сторије Јован Обичан. Гаврило је заједно са својим оцем распоређен у прву чету, првог батаљона трећег позива Шумадијске дивизије. Брзо се адаптирао на строг и дисциплинован војнички живот. С колегама у униформи ујутру се на звук војничке трубе будио, одлазио на оближњи извор да се умије, чистио пушку и пребројавао фишеклије. На списку прозивника био је забележен под бројем 234. Од почетка мобилизације у септембру па све до 10. октобра 1912. године збориште првог батаљона 11. пешадијског пука трећег позива било је у Великој Плани, одакле је по добијеном наређењу кренуо ка свом пуку у Крагујевац, а одатле за Крушевац, Прокупље, Преполац, ослобођену Приштину и напослетку Косовску Митровицу. У близини Звечана батаљон је био распоређен око манастира Св. Богородице у селу Соколица и око села Бољетин, чувеног упоришта тадашњег албанског првака и зулумћара Исе Бољетинија. Задатак батаљона је био да одржава поредак у тим недавно ослобођеним крајевима. То је била и ратна стаза малог Гавра, који се са очевим батаљоном прикључио из Крагујевца.²⁰

Косовска Митровица, у коју је доспео Гаврилов одред, ослобођена је 13. октобра 1912. године, када је у њу око 12 часова ушао Вучитрнски одред, формиран из састава III Армије која је ослободила Приштину. Град је иначе био значајно стратешко место османске државе и, сходно томе, седиште дивизије. Према плановима Команде српске војске град је требало да ослободи Митровачки одред Ибарске војске, формиран по заузимању Новог Пазара, али га је у томе предухитрио Вучитрнски одред, послат да притекне у помоћ, јер се рачунало на жесток отпор османске војске и албанског башибозука.²¹ Отпор надирању српске војске у овом крају планирао је да пружи чувени албански вођа и побуњеник Иса Бољетини, који је докле стајао иза албанског оружаног устанка против Османлија, а сада се окренуо против Србије. Његовом позиву упућеном сународницима одазвало се око 16.000 лица, спремних да му се потчине у борби против српске војске. Број одазваних Албанаца био је вишеструко мањи од оног који је очекивао Иса Бољетини, иако су претходно

²⁰ Исто.

²¹ „Весна Секулић, „Ослобођење Косовске Митровице у Првом балканском рату”, *Баштина*, 17/2004, 151–171.

упућене озбиљне претње паљењем кућа свих оних који не буду сарађивали.²² Приликом заузећа Митровице победник је стекао и велики ратни плен, који је остао иза поражене османске војске: једну заставу, један топ, четири каре, 29 дивизионих кола, 3.000.000 пушчаних метака, три магацина пуна пешадијске и артиљеријске муниције, 500 пушака, шест вагона брашна, један вагон пиринча, 600 сандука пексимита, више великих шатора, разног болничког материјала, телеграфских и телефонских апарата итд.²³ Али огромна војна средства још увек су се налазила сакривена међу муслиманским цивилима широм ослобођених крајева, па је требало што хитније открити скровишта тог материјала и запленили га. Такав ратни задатак поверен је трећепозивцима, међу којима се, стицајем околности, затекао и мали добровољац Гаврило.

Осим одржавања јавног реда и мира, батаљон је добио задатак да открије скровишта муниције и оружја локалних Албанаца, за шта је остављен период од 1. јануара до 12. јуна 1913. године. Капетан прве класе Јанко Вукићевић окупио је своје војнике и пренео им наређење, поручивши им да пруже све од себе како би испунили очекивања војне команде. Иако спречен да доживи ватрено крштење на бојном пољу, мали Гаврило је спознао да се јунаштво и патриотско дело могу учинити и у позадини, где га је довео прст судбине. Примиетио је мали Гавро забринутост на лицима својих одраслих другова, јер све дотадашње предузете потраге за непријатељским складиштем оружја нису уродиле плодом и било је готово извесно да се ни у наступајућим данима неће постићи помак. У свакодневним извештајима команданта батаљона нерадо се преносила вест о немогућности утврђивања локације непријатељског скровишта оружја. Та вест обесхрабрила је и Гаврила, који је утучен, са ратном спремом напустио војни логор и осамио се у оближњој шуми. Лутајући шумом дошао је до испод Звечана, где је на једној чистини угледао албанске дечаке заокупљене игром. Досетио се да би од албанске деце могао да дозна локације тајних складишта оружја њихових родитеља. Да би отклонио сумњу са себе, скинуо је шајкачу и заједно са кремењачом одложио је у оближњи жбун. Пришао је албанској деци, која су са чуђењем посматрала новопридошлицу, ми-

²² „Димитрије Богдановић, *Књига о Косову* (Београд: Српска академија наука и уметности, 1985), 168.

²³ „Плен код Митровице”, Ратни телеграми, бр. 15, 22. октобар 1912.

слећи да је у питању неко чобанче из каквог суседног села. Језичка баријера није била сметња за дружење и игру.²⁴

Код тројице албанских дечака Гавро је видео пушчане метке, што га је навело да закључи да деца знају за скровишта муниције. Отрчао је до грма где је сакрио пушку и са њом се вратио међу албанске дечаке. Предложио им је да се играју, тако што ће им он бити харамбаша, пошто има пушку. Албанској деци је повређено самољубље, а пробудила се и неспремност ка покоравану и хвалисавост. Због тога су „зграбили су Гавру за рукав и повели дубоко у шуму да му нешто покажу... Нешто велико...”²⁵

Нови другови одвели су Гавра до улаза у једну скривену пећину, коју српске војне патроле нису уочиле током свакодневних потрага. Са улаза у пећину деца су склонили камен који ју је затварао и пузећи кроз уски пролаз ушла у унутрашњост. За ту пећину су албанска деца знала још пре рата, јер су као чувари стоке добро упознали терен. После повлачења османске војске, локални Албанци су у њој сакрили свој арсенал и запретили деци да ни по цену живота не открију њено постојање. Без обзира на радост која је обузела Гавра када је угледао огромну количину оружја, знао је да мора да остане прибран.. Нестрпљивост у таквим приликама могла је бити кобна, па је Гавро продужио да се игра са њима, а по завршетку игре вратили су пушке у скровиште. То је учинио и Гавро са својом кремењачом, да не би побудио сумњу албанских вршњака. Био је свестан неопходности таквог поступка, али и принете велике жртве за свету ствар јер је остављао породично благо и није поштовао очев аманет „да је највећа срамота за јунака вратити се без светлог оружја...” Када су завршили игру деца су вратила улазни камен на место и отишла својим кућама, а својим очевима нису испричали ништа о забрањеној игри са непознатим малишаном.²⁶

У међувремену је нестанак малог Гавре изазвао панику и забринутост у војном логору. Помишљало се и на најгоре, на опасност да је страдао у шуми. Формиране су патроле које су кренуле да га пронађу по сваку цену. Док је у логору батаљона владала узнемире-

²⁴ Јован Обичан, „Јединствена ратна историја. Необичан живот једног малог србијанског ЛАУРЕНСА... Дванаестогодишњи дечак каплар у рату. Исповест човека који је као дете учинио велику услугу српској војсци у балканском рату”, *Време*, бр. 6069, 11. децембар 1938.

²⁵ Исто.

²⁶ Исто.

ност, Гавра се ужурбано враћао својим ратним друговима и пред поноћ стигао на одредиште. Поред велике логорске ватре затекао је тужна и смркнута лица. Стражар који је уочио мезимца јединице обавестио је ратне другове о његовом повратку. Неописива радост овлада је свим трећепозивцима. Војници су поскакали око логорске ватре и грабили се ко ће први да изљуби омиљеног малишана. Обратио му се и отац и упитао за пушку, јер је приметио да је нема: „Где си био до сада, питао је брижно отац... Где ти је пушка?”. Гаврило је у рапортирао: „Ето, ја сам осветлао образ и теби оцо, и целом батаљону... Нашао сам скровиште где непријатељ држи муницију и оружје”. Његов одговор је још више изненадио војнике, који су му постављали бројна питања. Изјутра се цео батаљон, предвођен капетаном Јанком Вукићевићем и малим Гаврилом, упутио ка скровишту непријатељског арсенала. По доласку и извршеном претресу пећине, најпре је Гаврило узео своју кремењачу: „Ех, рекао је друговима, има овде и лепих карабина, али ја више волим да узмем дедину кремењачу. Кад се вратим кући казаћу свима: 'Ова пушка је учинила нашој војсци велику услугу'.” Командант батаљона је тада подигао малог Гаврила и у знак захвалности пред свима га пољубио.²⁷

Исто вече командант јединице написао је исцрпан извештај својим надређенима о реализованом задатку, у коме је навео и све војничке врлине и ратне заслуге најмлађег српског војника, тада 10-годишњег Гаврила Кићевића. Невероватан успех постигнут захваљујући проницљивости и довитљивости шумадијског дечака није остао незапажен и неодужен. Само неколико дана после Гавриловог подвига трубач је позвао војнике у збор, капетан Јанко је изашао пред постројене трећепозивце и пренео им радосну вест о унапређењу заједничког миљеника и јунака: „Војници, рекао је он. Одликовао сам малог Гавру Кићевића капларским чином за подизање високог морала код војника и за неоцењиве заслуге на прикупљању непријатељског оружја”.²⁸

Јавна и званична похвала и признање међу старијим ратним друговима и оцем натерала је на сузе дечака. Гавро је заплакао од радости, али је истовремено покушавао да се сакрије емоције. Његову нелагодност приметили су ратни другови, који су се трудили да

²⁷ Исто.

²⁸ Исто.

скрену главу у страну кад је Гавра похабаним рукавом свог сељачког гуњића отирао сузе радоснице са уплаканог лица.²⁹

Убрзо је најмлађем учеснику балканских ратова издато и уручено и официјелно уверење о учешћу у рату и унапређењу. Оно гласи: „Овим се издаје уверење да је Гаврило Кићевић провео на војној дужности за време рата као ђак и добровољни обвезник од 1 априла до 17 августа 1913 године, у 1 чети, 1 батаљону, 11 пешадиског пука, трећег позива. Наредбом команданта 1 батаљона број 9, од 29 јуна 1913 године, произведен је у чин каплара”. Дупликат уверења издало је двадесет година касније, 1933, и тадашње Министарство војске и морнарице Краљевине Југославије.³⁰

Успехом, признањем и славом овенчан ратни пут Гаврила Кићевића није био окончан. Најмлађи учесник Првог балканског рата закорачио је храбро и у нови оружани сукоб, између дојучерашњих ратних савезника. Ратна стаза је Гаврила Кићевића и његов 11. пешадијски пук трећег позива, после успешно завршеног задатка у околини Косовске Митровице, водила са овог положаја према Урошевцу. У некадашњем Феризовићу Гаврилова јединица боравила је десет дана, одакле је потом железницом пребачена за Куманово, а одатле право на новоуспостављену српско-бугарску границу, где је неочекивано отпочео нови рат. Овог пута постојале су велике шансе да се малом Гаври испуни жеља да заврши на фронту. Дотад је служио војску у позадини, али су услед недостатка људства и трећепозивци били планирани да се прикључе првој линији фронта. Смртна опасност која је вребала на положају нимало није уплашила храброг Гавра, већ је, напротив, још више побудила ратнички занос. Стегао је и пољубио породичну кремењачу и изговорио: „Морамо да покажемо шта знамо”.³¹

Гаврилови трећепозивци стигли су на положај Ћермани-Сурлица, где је ископан ров према бугарској страни. На тој позицији, некадашњој тремеђи Србије, Бугарске и Османске империје, са српске стране јасно су се могли уочити покрети бугарске војске и нагомилавање непријатељских трупа. Мали Гаврило ипак није искусио дуго ишчекивано и прижељкивано ватрено крштење, јер је кратко-трајни Други балкански рат завршен пре него што је започела раз-

²⁹ Исто.

³⁰ Исто.

³¹ Исто.

мена ватре на сектору у ком су биле његове трупе. Постигнути мир и незапочета непријатељства у његовом рејону одложила су за неко време Гаврино надметање прса у прса. После окончања ратних дејстава Гаврина јединица прошла је кроз десетодневни карантин и демобилизацију. Крунисан ратним ловорикама, мали Гаврило се са својим оцем вратио у Крагујевац, где му је уприличен величанствен дочек. Грађани Крагујевца су масовно изашли на улице да поздраве прослављеног младог јунака, чијим су се делом поносили.³²

Војна каријера Михаила Кићевића

Гаврилов отац Михајло, осим што је био одговоран породични човек, честит супруг и брижан отац, посветио је свој живот војничком позиву, савесно обављајући све дужности и задатке који су му постављани. Најранији подаци о Михајловом војничком животу датирају из 1888. године, када је заведено његово одсуство у трајању од пет дана³³, а затим још додатних пет дана.³⁴ Наредне 1889. године регистровано је одсуство пешадијског потпоручника Михајла Кићевића у трајању од 15 дана у јануару³⁵ и 30 дана у јулу.³⁶ Фебруара наредне године добио је одсуство од 10 дана.³⁷ На личну молбу, а по решењу министра војног од 24. фебруара 1890. године, дотадашњи водник 3. чете 10. батаљона потпоручник Михајло Кићевић одређен је на службу при 12. батаљону и постављен за водника 2. чете.³⁸ Почетком следеће године произведен је у чин поручника³⁹, а у априлу је забележено да је, у чину пешадијског поручника, одсуствовао пет дана и да му је од војних власти у начелу одобрена женидба.⁴⁰ Убрзо затим Кићевић је одсуствовао још четири дана⁴¹, да би августа одсу-

³² „Исто.

³³ „Лични односи официрски”, *Службени војни лист* – орган и издање војног министарства, бр. 25, 18. јун 1888.

³⁴ „Исто, бр. 31, 9. август 1888.

³⁵ „Исто, бр. 3, 21. јануар 1899.

³⁶ „Исто, бр. 27, 8. јул 1889.

³⁷ „Исто, бр. 4, 1. фебруар 1890.

³⁸ „Решењима министра војног”, *Службени војни лист* – орган и издање војног министарства, бр. 8 и 9, 9. март 1890.

³⁹ *Службени војни лист* – орган и издање војног министарства, бр. 1, 8. јануар 1891.

⁴⁰ „Лични односи”, *Службени војни лист* – орган и издање војног министарства, бр. 16, 27. април 1891.

⁴¹ „Исто, бр. 17, 4. мај 1891.

ствовао најпре три⁴², а онда октобра још шест дана.⁴³ Потребом службе, а решењем министра војног од 29. новембра 1892. године, поручник Михајло Кићевић, дотадашњи водник 2. чете 11. батаљона, одређен је за ађутанта Шумадијског пешадијског пука, уместо поручника Милована Поповића, који је постављен за в. д. командира Михајлове 2. чете 11. батаљона.⁴⁴ На тој позицији је остао све док није, почетком 1894. године, наредбом команданта Шумадијске дивизијске области од 18. фебруара, одређен за водника 3. чете 11. батаљона „Краљице Наталије”.⁴⁵ Претходних година је спорадично привремено одсуствовао из војске, и то три дана у 1892. години⁴⁶ и четири дана 1893. године.⁴⁷ И 1894. године је одсуствовао четири дана.⁴⁸ Марта 1899. године Кићевић је одређен за ађутанта у 3. пуковској окружној команди.⁴⁹

Војни министар одобрио је 25. априла 1899. године пешадијском капетану 1. класе Михаилу Кићевићу полагање испита за чин пешадијског мајора.⁵⁰ Наредбом команданта активне војске од 14. априла, капетан 1. класе Кићевић је одређен на службу у 3. пуковску окружну команду и назначен је за ађутанта команде.⁵¹ Октобра исте године одређен је за командира пекарског одељења тимочког профијантског слагалишта.⁵² Крајем исте године одређен је на службу у 2. пуковску окружну команду, где је назначен за командира пекарског одељења тимочког профијантског слагалишта.⁵³ Наредне године, решењем војног министра од 28. октобра, Кићевић је одређен на

⁴² Исто, бр. 29, 10. август 1891.

⁴³ Исто, бр. 39, 19. октобар 1891.

⁴⁴ „Решењима министра војног”, *Службени војни лист* – орган и издање војног министарства, бр. 50 и 51, 8. децембар 1892.

⁴⁵ Исто, бр. 7 и 8, 23. фебруар 1894.

⁴⁶ „Лични односи”, *Службени војни лист* – орган и издање војног министарства, бр. 8, 24. фебруар 1892.

⁴⁷ Исто, бр. 6, 16. фебруар 1893.

⁴⁸ Исто, бр. 23 и 24, 25. мај 1894.

⁴⁹ „Наредбама команданата активне војске”, *Службени војни лист* – орган и издање војног министарства, бр. 10, 13. март 1899.

⁵⁰ „Решењима војног министра”, *Службени војни лист* – орган и издање војног министарства, бр. 17, 1. мај 1899.

⁵¹ „Наредбама команданата активне војске”, *Службени војни лист* – орган и издање војног министарства, бр. 15, 17. април 1899.

⁵² Исто, бр. 41, 16. октобар 1899.

⁵³ Исто, бр. 46, 27. новембар 1899.

службу у 11. крагујевачку пуковску окружну команду.⁵⁴ Априла 1901. године, са службе у крагујевачкој 11. бригадној окружној команди, по наредби министра војног Кићевић прелази за среског официра за срез темнићски.⁵⁵ Половином 1901. године, наредбом министра војног од 22. јуна, одобрено му је полагање испита за чин пешадијског мајора у току године.⁵⁶ Нешто касније, 25. августа 1901. године, наредбом министра војног, дотадашњи срески официр за срез темнићски, округа моравског, одређен је за руковаоца пуковског слагалишта 19. пешадијског пука.⁵⁷

Службовање при војсци привремено је прекинуто и укаљано дисциплинском мером удаљавања шест месеци од службе, којом је Кићевић осуђен пресудом Војног дисциплинског суда од 16. октобра 1906. године.⁵⁸ У освит 1908. године Кићевић, који је дотле био на располагању у крагујевачком гарнизону, одређен је наредбом министра војног на службу у 11. крагујевачку пуковску окружну команду.⁵⁹ Није познато какав је је преступ починио, али је војничка путања пешадијског капетана I класе Михајла Кићевића упрљана казном од десет дана затвора која му је изречена 3. децембра 1908. године пресудом Војног суда за офицере.⁶⁰ Без обзира на одлежану казну, Кићевићево активно службовање у војсци је настављено. Наредне 1909. године, наредбом команданта Шумадијске дивизијске области од 6. новембра, Кићевић је одређен на службу у управу гарнизона крагујевачког.⁶¹ Већ почетком следеће године Кићевићу је, у чину пешадијског капетана 1. класе, стигло решење о пензионисању.⁶² Одлука је потврђена указом краља Петра у новоослобођеном

⁵⁴ „Решењем војног министра”, *Службени војни лист* – орган и издање војног министарства, бр. 44, 4. новембар 1900.

⁵⁵ „Наредбом министра војног”, *Службени војни лист* – орган и издање војног министарства, бр. 17, 17. април 1901.

⁵⁶ *Исто*, бр. 28, 24. јун 1901.

⁵⁷ *Исто*, бр. 39, 2. септембар 1901.

⁵⁸ „Осуђени”, *Службени војни лист* – орган и издање војног министарства, бр. 31, 25. новембар 1906.

⁵⁹ „Наредбом министра војног”, *Службени војни лист* – орган и издање војног министарства, бр. 2, 9. јануар 1908.

⁶⁰ „Лични односи”, *Службени војни лист* – орган и издање војног министарства, бр. 12, 8. март 1909.

⁶¹ „Наредбом команданта Шумадијске дивизијске области”, *Службени војни лист* – орган и издање војног министарства, бр. 43, 13. новембар 1909.

⁶² *Службени војни лист* – орган и издање војног министарства, бр. 1, 9. јануар 1910.

Скопљу, 20. октобра 1912. године.⁶³ Са војне експедиције у Африци током Великог рата, по повратку у Крагујевац након ослобођења отаџбине, довео је и једног тамнопутог домороца, који му је постао лична послуга.⁶⁴ У годинама после Првог светског рата настављено је војно напредовање искусног ратника. Краљ Александар унапредио је мајора Михајла Г. Кићевића у чин резервног потпуковника током почетног тромесечја 1924. године.⁶⁵ У том чину Михајло Кићевић умро је 3. септембра 1931. године у Крагујевцу.⁶⁶

Породица Кићевић у годинама Првог светског рата

Током година окупације у Првом светском рату мајка Милева Кићевић живела је окружена децом, једно време и у Бугарској, односно крајевима које је она окупирала. Крајем 1916. и почетком 1917. године били су у Феризовићу. Брижан супруг и отац тражио је начина како да ступи у контакт са најближима и нађе могућност да им новчано помогне. Покушавао је преко штампе да дође до њих. С тим у вези јављао је жени: „Обраћао сам се преко листова огласом више пута и не добих никаква гласа о вама. Јавите се јесте ли сви живи и здрави. Новац ће те примити од госп. Милана Генова, апотекара из Скопља. Кад примиш, јави се преко 'Београдских Новина' колико сте примили. Ја сам здрав. Поздравља и љуби све, Мика”.

Са тим скопским апотекаром контактирао је и Милевин брат: „Данас ти упутих преко Женеве две упутнице у вредности 450 драхми. Молим те као мог старог колегу, да горњу суму новаца пошаљеш по твом момку мојој сестри Милки Мих. Кичевића, која је сада са дјецом у Феризовићу. Од горње суме узми трошак за момка. Нека узме признаницу од моје сестре и нека јави, да јој је муж Мика здрав у Африци. О извршењу молим те извести ме писмом или огласом.

⁶³ *Службени војни лист* – орган и издање војног министарства, бр. 22, 24. октобар 1912.

⁶⁴ Ауторизовани текст интервјуа са Татјаном Дракулић, у поседу аутора. Мај 2018.

⁶⁵ *Службени војни лист* – орган и издање министарства војске и морнарице, бр. 13, 14. март 1924.

⁶⁶ „Читуља”, *Службени војни лист* – орган и издање министарства војске и морнарице, бр. 45, 16. новембар 1931.

Много ти благодарим на хуманитарном одзиву и поздравља те Данило Атанацковић, апотекар”.⁶⁷

Из Феризовића се Милева Кићевић писаним путем обратила Јовану Премовићу у Женеви, с молбом да јој помогне да пронађе супруга: „Молим извјештај о моме мужу Михајлу Кићевићу, пјеш. мајору, бившем команданту у Феризовићу. Нек се јави што прије, јер смо у бризи. Милка Кићевић, Феризовић, Радославова ул. 22”.⁶⁸ Док су боравили на тамошњој адреси, посредством Јована Премовића из Женеви, а преко аустријске окупационе штампе на српском језику, која је излазила у Београду, он им се и јавио: „Драга моја Милка и мила децо. Ја сам здрав, а то још више вама желим. Из даљине и са пуним срцем и жељама честитам ти Милка 9. фебруар као дан наше двадесетпетогодишње брачне везе. Бринем за све вас, јер од нашег расанка ни до данас нисам добио од вас тачан извештај или бар једну карту те да знам да ли новац примате који шаљем теби и Јели. Вера, Љуба и Драги да уче, Гашу и Круну за више разреде, јер ће за неуспех сви бити одговорни, је су ли деца здрава? и Јела као и чим се занимају. Новац штеди до крајњих мера. Све љуби и поздравља Мика – тата”.⁶⁹

Два месеца доцније истим путем Милева је одговорила супругу, који се тада налазио у Африци. Из овог писма дознајемо о животу и материјалним, стамбеним, међуљудским и другим приликама са којима су се суочавали Кићевићи у окупираној Србији: „До сада сам у Лесковцу била, а сад сам у Крагујевцу. Од тебе сам примила новац послан преко Геновића. Ја сам у оскудици. Води рачуна о нама, јер сваки себе гледа. Јављај се чешће. Фотографију пошљи. Шаљи новац преко Виенер-Банке за Драгутина. Прими поздрав од мене, деце, Драгутина, Мице и деце, твоја Милка Кићевић. Крагујевац”.⁷⁰ Најстарија ћерка Јевросима боравила је тих месеци у Косовској Митровици и радила као телефонисткиња. Њој се путем истих веза обратио извесни Густав Хабер, с поруком да му се јави ради пријема новца.⁷¹

⁶⁷ *Beogradske novine*, br. 305, 16. decembar 1916.

⁶⁸ *Isto*, br. 267, 8. novembar 1916; *Isto*, br. 268, 9. novembar 1916.

⁶⁹ *Isto*, br. 76, 19. mart 1917.

⁷⁰ *Isto*, br. 135, 18. maj 1917.

⁷¹ *Isto*, br. 115, 28. april 1917.

Кићевићи као добротвори

Кићевиће није красило само родољубље, лична и национална пожртвованост. Сходно својим финансијским могућностима, учествовали су и у хуманитарним акцијама, помажући унесрећене, беспомоћне и сиромашне људе. После мужевљеве смрти удовица Милева донирала је у више наврата новац за потребе штићеника Домова слепих витешког краља Александра у Земуну. Приликом обележавања значајног јубилеја – двадесетогодишњице од оснивања Домова и уједно крсне славе исте установе, Милица је октобра 1937. године издвојила и уплатила 20 динара.⁷² За крсну славу Домова – Крстовдан, две године касније донирала је једнаку новчану дознаку.⁷³ Истим поводом за обневиделе питомце Домова приложила је помоћ у износу од 10 динара и ћерка Драгиња Кићевић.⁷⁴

Живот Гаврила Кићевића после славног подвига 1913. године

У новој јужнословенској држави Гаврило је у војсци стекао више чинове. Након што је каплар-ћак положио испит за чин резервног инжењерског потпоручника, септембра 1926. године⁷⁵, крајем 1927. наредник-ћак Гаврило М. Кићевић унапређен је у чин резервног инжењерског потпоручника.⁷⁶ Следеће унапређење наступило је 1932. године, када га је краљ Александар произвео у чин резервног инжењерског поручника.⁷⁷ У међуратном периоду Гаврило је био запослен као порезник⁷⁸. Персидом Пеком Д. Николић (рођ. 1905?), из добростојеће београдске породице, чија је мати Роксанда Николић била једна од оснивачица Кола српских сестара⁷⁹, верио се

⁷² „Прилози”, *Правда*, бр. 11.843, 9. октобар 1937.

⁷³ *Исто*, бр. 12.535, 29. септембар 1939.

⁷⁴ *Исто*, бр. 12.543, 7. октобар 1939.

⁷⁵ „Лични односи”, *Службени војни лист* – орган и издање војног министарства, бр. 39, 18. септембар 1926.

⁷⁶ „На знање.”, *Службени војни лист* – орган и издање министарства војске и морнарице, бр. 37, 23. август 1928.

⁷⁷ *Службени војни лист* – орган и издање министарства војске и морнарице, бр. 31, 6. септембар 1932.

⁷⁸ Ауторизовани текст интервјуа са Татјаном Дракулић, у поседу аутора. Мај 2018.

⁷⁹ *Исто*.

14. маја 1939. године у Београду.⁸⁰ Априла 1940. године добили су ћерку Веру. Сем ње, имали су и сина Душана, који је угледао свет после Другог светског рата, 1945. године у Београду. За време Другог светског рата Гаврило је са супругом и ћерком боравио у Горњем Милановцу. Ту је често долазио у додир са припадницима разних војних формација, које су током устаничке 1941. године учиниле Србију великим бојиштем. Једном је замало одведен у Љотићевце, али су одустали због потребе да се нађе свом малом детету. Након спаљивања и бомбардовања Горњег Милановца, октобра 1941, немачки окупатор лишио је слободе многе тамошње становнике, па је мушкарце камионима одвезао у Крагујевац, где су стрељани. Међу њима се нашао и Гаврило, који је стицајем срећних околности избегао ликвидирање и успео да побегне. По завршетку рата вратио се са супругом и ћерком у Београд. Нове комунистичке власти одузеле су им значајан део имовине и у део породичне куће уселили нова лица, а због буржоаског порекла присиљавали су Персиду на принудни рад у послератној обнови разрушене престонице. Револтирана због таквог односа режима према њој и њеној породици, одлучила је да остане у другом стању и тако избегне понижење и одвођење на принудни рад. Супружници су остали верни старом систему вредности, православној традицији и српству. Гаврило је певао у црквеном хору, а приложио је новац и за храм Св. Саве на Врачару. Био је миран, повучен и скроман, волео је музику. Брак им је био хармоничан, испуњен љубављу и разумевањем. Слободно време користили су за шетњу и путовања.⁸¹ Гаврило Кићевић добио је држављанство СР Србије и СФРЈ тек крајем 1980. године, решењем Секретаријата за општу управу СО Звездара, бр. 204-3060 од 20. 10. 1980. године.⁸² После дужег боловања преминуо је 6. маја 1985. године у Београду.⁸³

И после више од једног столећа од окончања, балкански ратови и њихови актери закупају пажњу истраживача и јавности.

⁸⁰ Позивница за веридбу, у власништву Офелије Кићевић.

⁸¹ Ауторизовани текст интервјуа са Татјаном Дракулић, у поседу аутора. Мај 2018.

⁸² ИАШ, Збирка матичних књига рођених Крагујевац, Храм успења Пресвете Богородице, књ. 16-ХП-1902 / 27-Х-1906, стр. 21.

⁸³ Ауторизовани текст интервјуа са Татјаном Дракулић, у поседу аутора. Мај 2018.

Многе епизоде овог сукоба остале су непознате и неосветљене у историографији, а таква је и необична прича о најмлађем учеснику Гаврилу Кићевићу из Крагујевца. Овај 9-годишњак, син јединац војног лица, добровољно је отишао у рат, напустивши топлину породичног дома и пажњу седам сестара. Васпитаван у родољубивом духу, прикључио се српској војсци и у истој јединици са својим оцем, са трећепозивцима, био је распоређен у околини ослобођене Косовске Митровице. Игром судбине балкански ратови су једини у којима је учествовао, иако не у самим борбама. Дечак ратник није војевао у Првом светском рату, који је убрзо наступио. У зрелим годинама дочекао је и Други светски рат, али су га оружани обрачуни и овога пута мимоишли. Војне игре из раног детињства заменио је браком, породицом и послом. Водио је миран, пристојан и породичан живот. Његов хвале достојан ратни подвиг брзо је заборављен.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

Необјављени извори – архивска грађа:

Историјски архив Шумадије (ИАШ). *Збирка матичних књига рођених Крагујевац*. Храм успења Пресвете Богородице, књ. 16-XII-1902 / 27-X-1906.

ИАШ. *Збирка матичних књига рођених Крагујевац*. Храм успења Пресвете Богородице, књ. 3-VIII-1893 / 7-XI-1894.

ИАШ. *Збирка матичних књига рођених Крагујевац*. Храм успења Пресвете Богородице, књ. 7-IX-1894 / 23-I-1897.

ИАШ. *Збирка матичних књига рођених Крагујевац*. Храм успења Пресвете Богородице, књ. 1900-1901.

Необјављени извори – усмена казивања:

Ауторизовани текст интервјуа са Татјаном Дракулић, у поседу аутора. Мај 2018.

Необјављени извори – приватна документација:

Фотографије и документа у поседу Офелије Кићевић.

Објављени извори:

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. V, св. 3, приредио Михајло Војводић. Београд: Српска академија наука и уметности, 1985.

Дневна штампа:

Обичан, Јован. „Јединствена ратна историја. Необичан живот једног малог србијанског ЛАУРЕНСА... Дванаестогодишњи дечак каплар у рату. Исповест човека који је као дете учинио велику услугу српској војсци у балканском рату”. *Време*, бр. 6069, 11. децембар 1938.

„Плен код Митровице”. *Ратни телеграми*, бр. 15, 22. октобар 1912.

Периодична и остала дневна штампа:

Београдске новине (1916, 1917)

Правда (1937, 1939)

Просветни гласник – службени орган Министарства просвете Краљевине Југославије (1932, 1933, 1937)

Службени војни лист – орган и издање војног министарства (1888–1910, 1912).

Службени војни лист – орган и издање министарства војске и морнарице (1924, 1926, 1928, 1931, 1932)

ЛИТЕРАТУРА:

Albala Lebl, Paulina. *Tako je nekad bilo*. Београд: Aleksandar Lebl, 2005.

Антић Чедомир и Ненад Кецмановић. *Историја Републике Српске*. Београд: Недељник, 2016.

Арсиф, Милутин М. *Мемоари малог војника, приредио Милољуб Арсиф*. Краљево: Историјски архив Краљево, 2016.

Богдановић, Димитрије. *Књига о Косову*. Београд: Српска академија наука и уметности, 1985.

Дамјановић, М. Милош. „Јевреји на Косову и Метохији током Балканских и Првог светског рата”. *Државност, демократизација и култура мира*, ур. Бојана Димитријевић, 109–129. Ниш: Универзитет у Нишу – Филозофски факултет, 2015.

Јовићевић, П. Андрија. *Дневник из балканских ратова*. Београд: Службени лист СРЈ, 1996.

Озимић, Небојша. *Јевреји у логору на Црвеном крсту*. Ниш: Народни музеј Ниш, 2014.

Петровић, Вукашин Ј. *Мемоари, приредио Слободан Турлаков*. Београд: Српска академија наука и уметности, 2009.

Секулић, Весна. „Ослобођење Косовске Митровице у Првом балканском рату”. *Баштина*, 17/2004, 151–171.

Станојевић, Станоје. *Српско-турски рат 1912. године*. Београд: Издавачка књижарница Геце Кона, 1928.

Milos M. Damjanovic, PhD candidate

UNIVERSITY IN PRISTINA

FACULTY OF PHILOSOPHY – KOSOVSKA MITROVICA

THE YOUNGEST PARTAKER IN THE BALKAN WARS – FEATS OF THE VOLUNTEER IN WAR AND CHETNIK GAVRILO KICEVIC

(Summary)

The generation of Serbs that led and participated in the liberation Balkan Wars was preliminary formed in the spirit of patriotism, national liberation, and unification. Shortly before the outbreak of the First Balkan War and in the course of it, the Serbian youth, pupils, and students have largely been imbued with the legacy of Kosovo, impatiently awaiting the clash with the age-old enemy who kept their compatriots in captivity, fervently supported revenging Kosovo, and actively acted with the goal of spreading nationalistic ideologies – of Greater Serbia and that of Yugoslavhood. The historically important moment of the outbreak of the war against the Ottoman Empire in 1912 was an ideal chance for many of them to confirm the readiness and self-contribution in the liberation process. The eruption of enthusiasm that seized Serbs was materialized in the form of multiple forms of assistance and support to the Serbian state, people, and military. Individuals from the Serbian lands and the diaspora, as well as associations of nationally conscious individuals offered their resources day and night to the Serbian belligerent without delays, and in a selfless manner. Their engagement was significant in all fields, therefore also welcomed and useful for achieving war aims. A large number of Serbs, but also members of other South Slavic nations heated to Yugoslavhood voluntarily joined the Serbian army, medical teams, charitable missions, and organizations, so as not to remain excluded from crucial events. In this manner, they themselves became actors of the events that were a turning point in the course of Serbian history, becoming certainly a milestone in the Serbian nation's being. The work of many Serbian war volunteers, out of which some individuals were distinguished, public figures, is mostly known. Some of them remained unknown to the domestic historiography for longer than a century, which is the case of the 9-year-old Gavrilko Kicevic from Kragujevac, who would come to play a major role in his unit. Lined among the oldest, third-line soldiers by the military, the war path led him to Kosovska Mitrovica, Zvecan, and the surrounding mountainous villages, where the unit was ordered to find places where weapons were hidden by local Albanians. After futile, fruitless, and long-term attempts of the unit to carry out the order, the child-warrior managed to outwit his Albanian peers and find out the location of the ammunition depot. For his great military success and war feats, the youngest participant of the Balkan Wars was awarded promotion to the rank of Corporal.

KEY WORDS: Balkan Wars, volunteers, Chetniks, third-liners, Gavrilko Kicevic, Kragujevac, Kosovska Mitrovica, Zvecan, Albanians, Serbs.

Оригиналан научни рад
Примљен: 5. маја 2018.
Прихваћен: 2. јул 2018.

УДК 355.486(497.11)"1941"
94(497.11)"1941"
COBISS.SR-ID 275160332

МА Борис Томанић, истраживач приправник,
ИНСТИТУТ ЗА САВРЕМЕНУ ИСТОРИЈУ,
БЕОГРАД
e-mail: borisbox62@gmail.com

ПРВИ ШУМАДИЈСКИ ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕД ОД ОСНИВАЊА ОДРЕДА ДО СЛОМА УСТАНКА У СРБИЈИ (ЈУН–ДЕЦЕМБАР 1941)*

АПСТРАКТ: На основу необјављене и објављене архивске грађе, извора у виду мемоара, истраживачких текстова мањег обима и литературе, у раду се описује деловање Првог шумадијског партизанског одреда од његовог оснивања до повлачења у југозападну Србију након слома устанка. Истакнуте су важније борбе, скренута је пажња на организацију и формацију одреда и дат је већи простор односима који су владали на терену између зараћених страна.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Први шумадијски партизански одред, борбе, Немци, четници, жандарми, Аранђеловац, Лазаревац, Топола, Рудник.

Увод

Одлука Адолфа Хитлера и његове Врховне команде да немачке трупе војнички прегазе Југославију, донета на саветовању у Немачком главном штабу 27. марта 1941, имала је да се спроведе набр-

*Рад је део пројекта *Српско друштво у југословенској држави у 20. веку: између демократије и диктатуре* (177016) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

жим могућим путем. У том смислу истог дана издата је „Директива 25”, а немачки генерали израдили су до 30. марта детаљан оперативни план за нападачке војне операције. Југославија је нападнута 6. априла, без икакве претходне опомене и објаве рата. Овај напад отпочео је бомбардовањем из ваздуха небрањених градова, нарочито престонице Југославије Београда, иако је главни град већ пре почетка рата био проглашен отвореним, небрањеним градом. У муњевитом рату убрзо је уследила капитулација, која је потписана 17. априла 1941, а Немачка је одмах извршила окупацију и почела са распарчавањем југословенске територије.¹

За почетак организовања чланства Комунистичке партије у условима војног пораза и окупације који су уследили након Априлског рата, а у смислу обнављања и учвршћивања организација и партијске мреже, може се узети повратак Александра Ранковића из Загреба у Београд средином априла, где је три месеца вршио дужност секретара ОК КП Хрватске. Одмах се почело са организацијом одељења Агитпропа, војних комисија које су образоване при окружним комитетима, окружних, среских и месних комитета, а рад је појачан доласком Јосипа Броза у Београд у првој половини маја 1941. године. На територији Окружног повереништва у саставу Опленачког, Орашачког, Космајског и Колубарског среза, на којима ће касније деловати Први шумадијски партизански одред, било је око 113 чланова КПЈ и 14 кандидата; на територији Србије око 3.000 чланова. Крајем маја, на основу закључака мајских консултовања, дошло је и до образовања Покрајинског војног комитета Србије. Оснивање војних комисија настављено је и по окрузима Србије. Професионални револуционари чинили су језгро КПЈ за Србију. Од других чланова партије одвајао их је партијски стаж, стечено искуство у револуционарном раду, често дуже или краће робијање, борбени дух, уверење да нема препрека које се не могу савладати. Њихове биографије говоре да се радило о људима који су прошли кроз затворе, радили и школовали се првенствено у СССР-у, а и у другим земљама Европе, борили се у Шпанском грађанском рату. Напад Немачке на СССР 22. јуна 1941. комунисти су спремно дочека-

¹ Jovan Marjanović, *Ustanak i narodno-oslobodilački pokret u Srbiji 1941* (Beograd: Institut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke, 1963), 15–41; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988. Druga knjiga. Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941–1945* (Beograd: Nolit, 1988), 25–51. Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza. 2* (Beograd: Narodna knjiga; Tito-grad: Pobjeda; Ljubljana: Partizanska knjiga, 1983), 247–303.

ли одмах изашавши на терен и у унутрашњости земље спремно почели да раде на организовању партизанских одреда, првенствено намењених за герилски вид борбе.²

Изласком ударних група из градова почело је формирање првих партизанских јединица, које су у јулу и августу кренуле да прерастају у партизанске одреде. За разлику од четника који су на челу батаљона имали углавном професионалне официре, комунисти су стратешки кадар стварали из редова чланова КПЈ (углавном шпанских бораца), као и резервних и активних официра који су били симпатизери комунистичког покрета.³

У литератури се појављују два датума везана за оснивање Првог шумадијског одреда. Војни комитет ПК за Србију одржао је 25. јуна седницу на којој су присуствовали и команданти будућих одреда. Том приликом Милан Благојевић, родом из Наталинаца, борац Шпанског грађанског рата, добио је задатак да у крајевима око његовог родног места крене са организовањем људи у циљу борбе против окупатора. На састанку у Копљарима 28. јуна 1941. одлучено је да се створи Први шумадијски народноослободилачки партизански одред.⁴ Тада је изабран и састав штаба. За команданта је изабран Милан Благојевић, за заменика команданта Милан Илић Чича, за комесара Милутин Тодоровић (од 7. јула Недељко Жакула), а за његовог заменика Душан Петровић Шане. На састанку су одређене и границе у којима ће дејствовати одред. Ова зона се с југа граничила висом Острвица, гребеном планинског масива Рудник, Рамаћским висом и селом Шењом; са истока линијом Лужница – Светлић – Сараново – Ратари; са севера линијом Кусадак – Марковац – Велика Иванча – Миросаљци – Јунковац; са запада линијом река Колубара – Љиг – Острвица. На тај начин зона дејствовања Првог шумадијског одреда налазила се на простору централне Шумадије, обухватајући Опленачки и Орашачки срез, као и делове Крагујевачког, Колубарског и Качерског среза.

² J. Marjanović, *n. d.*, 43–73, 81–93; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945* (Београд: Војноиздавачки и новински центар, 1992), 149–158; Миливоје Станковић, *Први шумадијски партизански одред* (Београд: Народна књига, 1983), 97–100.

³ B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu...*, 181, 184.

⁴ Први шумадијски народноослободилачки партизански одред, или како се чешће наводи у кореспонденцији Први шумадијски НОП одред, био је званични назив ове партизанске јединице. Ипак, у литератури одомаћио се назив Први шумадијски партизански одред или Први шумадијски одред, па смо и ми користили ове називе.

Након састанка у Копљарима приступило се прикупљању бораца у импровизованом логору, који се налазио у Горњој Трешњевици. Пристизањем првих бораца 1. јула 1941. добијали су се потпунији обриси одреда, па се и овај датум у литератури често узима за званични датум формирања одреда, а Горња Трешњевица за место где је одред формиран. Тада је прикупљено око 40 бораца, укључујући и Штаб одреда.⁵ Одред је из дана у дан растао, па је до средине јула имао око 90–100 људи. Људство је 8. јула распоређено по четата. Водило се рачуна о што бољем усклађивању социјалног састава, равномерној расподели чланова КПЈ, о потреби груписања људства према познавању терена итд. У 1. и 3. чету одређено је претежно људство из Орашачког среза, затим Качерци и Колубарци, а у 2. и 4. борци са територије Опленачког среза и из околине Страгара и Шаторње. Борци из Крагујевца, који су стигли у логор 4. јула, распоређени су у ове две чете. Чете су имале од 15 до 25 људи.⁶

Први окршаји и одмазде

Једним нападом жандарма из Тополе на Први шумадијски одред 19. или 20. јула, који се још прикупљао у Горњој Трешевици, започеле су борбе које је овај одред водио.⁷ С друге стране, Комесаријат за унутрашње послове Аћимовићевог Савета комесара јављао је у свом месечном извештају за јул 1941. да је „група наоружаних ли-

⁵ М. Станковић, *н. д.*, 105–120. Упоредити: *Vojna enciklopedija*. 6 (Београд: Редакција Војне енциклопедије, 1973), 580; Ј. Марјановић, *н. д.*, 101.

⁶ За команданта 1. чете постављен је Жика Новаковић, наредник-питомац из Блазнаве (убрзо замењен, а постављен Војислав Станојловић, 20. јула после битке са жандармима код Горње Трешњевице), а за комесара Трифун Петровић Макса, радник из Крагујевца. За команданта 2. чете постављен је Панта Станковић, радник из Винче, а за комесара Живко Томић, студент филозофије из Шаторње. За команданта 3. чете постављен је Раде Маричић, радник из Ропчева, а за комесара Велимир Герасимовић, земљорадник из Даросаве. За команданта 4. чете одређен је Никола Филиповић Благојче, радник из Крагујевца, а за комесара Никола Николић Грк, намештеник из Крагујевца. Током лета команданти чета су се мењали, али подела је остала иста. М. Станковић, *н. д.*, 119.

⁷ Са нападима на општинске архиве кренуло се раније, када је Први шумадијски одред запалио архиву у селу Божурњи код Тополе 11. јула и архиву у селу Пласковцу, такође крај Тополе, 12. јула 1941. године. Током овог месеца партизани су спалили архиве и у Винчи 14. јула, Загорици 17. јула, Мисачи 22. јула, Даросави и Орашцу 29. јула 1941. и Маслошеву 31. јула 1941. године. Током напада на општинске архиве партизани су вршили и пљачку општинских кас. Такође појединачне ликвидације „идеолошких” и „класних” непријатеља започеле су пре ових акција. *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, том I, књига 21* (даље: *Зборник I/21*) (Београд: Војноисторијски институт, 1965), 10–20.

ца" напала у Горњој Трешњевици жандармеријску патролу из Доње Шаторње.⁸ Сутрадан је у околину Трешњевице и Шаторње стигла једна немачка патрола. Помно претресајући терен, она је на крају спалила кућу заменика команданта одреда Милана Илића Чиче у Горњој Трешњевици.⁹ После овог окршаја Први шумадијски одред одржао је састанак на ком је донета одлука о подели одреда на две борбене групе. За дејство јужно од линије Букуља – Венчац – Наталинци одређене су 2. и 4. чета (Опленачка група), а северно 1. и 3. чета (Орашачка група).¹⁰

Партизани су на самом почетку својих акција кренули да врше присилну мобилизацију. Милета Радоњић из Забрежја, председник Бањске општине, приликом саслушања у Одељењу специјалне полиције у Београду 27. јула 1943. изјавио је, између осталог, да је приликом „првих партизанских акција“ око 40–50 Бањанаца отерано у село Брезовац. Старији су пуштени како би организовали одбор за исхрану партизана, док су млађи, око 10 младића, мобилисани.¹¹

Током читавог јула партизани су нападали готово искључиво жандарме. Печат идеолошког обрачуна био је доминантан. Ноћу 28. јула 1941. године 1. и 3. чета Првог шумадијског одреда напале су жандарме у Даросави и разоружале их. Овом акцијом почели су напади на жандармеријске станице по Опленачком и Орашачком срезу.¹² Дана 29. јула око 40 партизана из 2. и 4. чете напало је жандармеријску станицу у Наталинцима. Разоружана су четири жандарма, а „однешена је сва државна и приватна спрема жандарма“. О успешности партизанских акција сведочи и гашење жандармеријске станице у Белосавцима и жандармеријске патроле у Трнави.¹³ О тим

⁸ Војни архив (даље: ВА), Недићева архива (даље: НДА), кутија 52, фасцикла 1, документ 2 (даље: к. 52, ф. 1, д. 2); *Зборник I/21*, 14. Упоредити: М. Станковић, *н. д.*, 137–143; Ј. Марјановић, *н. д.*, 450; Мирко Милојковић, *Крв на лишћу. Записи о партизанском ратовању у Шумадији* (Београд: Нолит, 1955), 15–16.

⁹ М. Милојковић, *н. д.*, 15–16; М. Станковић, *н. д.*, 145.

¹⁰ М. Станковић, *н. д.*, 143.

¹¹ Историјски архив Београда (даље: ИАБ), фонд: 1, Управа града Београда, Одељење специјалне полиције (даље: 1, ОСП), кутија: 555, досије: IV-Q-286-A (даље: К. 555, IV-Q-286-A). Види још: ИАБ, 1, ОСП, К. 555, IV-Q-286/17; ИАБ, 1, ОСП, К. 555, IV-Q-286/18; ИАБ, 1, ОСП, К. 555, IV-Q-286/19.

¹² *Zbornik I/1* (Beograd: Vojno-istoriski institut jugoslovenske armije, 1949), 402; Живомир Несторовић, *Црвене стазе* (Крагујевац: Светлост, 1962), 41–42; М. Станковић, *н. д.*, 158–159.

¹³ На простору дејствовања Првог шумадијског одреда, пре свега на територији Опленачког, Орашачког и делом Колубарског среза деловала је Крагујевачка чета и Горњомилановачка чета Дунавског жандармеријског одреда, који је формиран половином јуна 1941. године. Крагује-

догађајима у Извештају о целокупном раду подручних органа од 20. августа 1941. којим Начелство среза опленачког обавештава управно одељење Банске управе Дунавске бановине каже се следеће: „Жандармеријска станица у Белосавцима и стална жандармеријска патрола у Трнави укинута су споразумно са жандармеријским властима због појаве наоружаних људи у већим групама који су вршили разоружавање станица, те да се не би дешавали такви случајеви, а да би се безбедност у срезу осигурала, са тих станица су повучени жандарми и образована су потерна одељења која су ушла у састав младеновачког жандармеријског вода. Да би се осигурала безбедност у овоме срезу потребно је упутити жандармеријском воду у Тополи још 50 жандарма.”¹⁴ Ова молба за попуну жандармеријског вода никада није испуњена.

У непознатом партизанском извештају датованом 18. августа 1941. стоји да је Први шумадијски одред ликвидирао „плаћничку непријатељску власт скоро у свим општинама” у Опленачком и Орашачком срезу. Извршени су напади на жандармејске станице у: Даросави, Наталинцима, Белосавцима и Шаторњи. „Операције су свуда успеле и жандарми разоружани, осим у Белосавцима, где су успели да побегну”.¹⁵

Од средине јула напади партизана проширују се и на војне и војно-полицијске јединице Трећег Рајха. Акције постају интензивније почетком августа.¹⁶ Тако је при паљењу општинске архиве у

вачка чета је имала један вод жандарма у Аранђеловцу (командант Милан Милошевић) и Тополи (командант Обрад Кордић), а Горњомилановачка чета један вод у Лазаревцу (командант Војислав Марковић) и на Руднику. У Орашачком срезу жандармеријске станице налазиле су се још Доњој Шаторњи, Даросави и Страгарима. Док су се у Опленачком срезу жандарми стационирали још у Белосавцима, Наталинцима и Трнави. У Колубарском срезу жандармеријске станице биле су у Барошеву и Дудовици. Архив Србије (даље: АС), фонд: Земаљска комисија за ратне злочине (даље: ЗК), фасцикла XIV, документ 37 (даље: XIV, 37); АС, ЗК, XIV, 38; ВА, НДА, к. 28, ф. 3, д. 1; ВА, НДА, к. 52, ф. 1, д. 4; *Zbornik I/1*, 399; М. Станковић, н. д., 108.

¹⁴ АС, ЗК, XIV, 37; АС, ЗК, XIV, 38. Види: *Zbornik I/1*, 398–403.

¹⁵ ВА, Партизанска архива (даље: ПА), к. 1641, ф. 8, д. 1. Види: *Zbornik I/1*, 358, 360.

¹⁶ *Zbornik XII/1* (Београд: Војноисторијски институт, 1973), 229.

Најучесталије борбе Први шумадијски одред водио је са деловима 704. посадне дивизије на терену Колубарског среза и са деловима 714. посадне дивизије на терену Опленачког и Орашачког среза. Такође, врло често су се дешавали препади на разне немачке јединице које су се кретале путем Београд – Крагујевац, преко Тополе. Архив Југославије (даље: АЈ), фонд: 110–Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (даље: 110), фасцикла 447, документ 975, досије број 3928 (даље: 447–975, дос. бр. 3928); Небојша Ђокић и Драган Савић, „Прилог изучавању немачког окупационог система у Србији 1941. године”, *Шумадијски анали*, број 6, (2011), 127–128; М. Станковић, н. д., 123, 313.

Горњој Трнави 8. августа дошло до сукоба у којем је погинуо један Немац и један од партизана.¹⁷ У првој од три заседе на брду Светиња код Чумића 13. августа, борци 2. и 4. чете напали су двоје војних путничких кола. Циљ је била заплена материјала. Убијена су два немачка војника, а један до три су рањени.¹⁸ Група од око 30–40 бораца чланова 2. и 4. чете 17. августа пуцала је у атару села Белосавци на аутобус у којем су се налазили немачки војници, који се кретао путем Младеновац – Топола, ранивши једног Немца.¹⁹ Између ових акција, 11. августа, нападнути су жандарми у Страгарима и убијен је жандармеријски наредник.²⁰ Почињали су напади и на руднике (Врбица, Мисача, Јунковац, Рудовци, Велики Црљени).²¹ У ноћи 20. августа на путу Топола – Наталинци нападнут је немачки ауто, који је запаљен, а два Немца су заробљена.²² Дана 25. августа 3. чета организовала је напад на путу Аранђеловац – Младеновац на Баљковици (место између Врбице и Орашца) на једно луксузно возило у ком су се, сем шофера, налазила два припадника жандармерије и један официр Гестапоа. Тада је убијен немачки официр. Истог дана на путу Топола – Наталинци организован је напад на једно луксузно возило, а шофер је убијен.²³ Ноћу између 25. и 26. августа десетина 1. чете, после рушења пруге у Копљарима, упала је у комбиновану немачко-жандармеријску заседу. Резултат борбе био је два погинула партизана, четири жандарма и два немачка војника (2. батерија 220. противтенковског дивизиона).²⁴ Због тога је немачка казнена

¹⁷ ВА, ПА, к. 1641, ф. 8, д. 1.

Погинуо је командант 1. чете Војислав Станојловић из Даросаве. После овог догађаја команду је примио Драгослав Мартиновић, радник из Лазареваца, а касније Милорад Лабудовић Лабуд, професор из Горњег Милановца. М. Милојковић, *н. д.*, 17; М. Станковић, *н. д.*, 173, 197.

¹⁸ *Зборник I/2* (Београд: Војноисторијски институт Југословенска народне армије, 1952), 105; *Zbornik XII/1*, 292; Упоредити: М. Станковић, *н. д.*, 180–184.

¹⁹ АС, ЗК, XIV, 38.

У извештају Штаба Првог шумадијског одреда од 3. септембра Главном штабу НОП одреда Србије ова борба је датована у 18. август 1941. године. Напомиње се да су Немци претрпели губитке од три мртва и 10 до 15 рањених. *Зборник I/2*, 106.

²⁰ ВА, НДА, к. 52, ф. 1, д. 4; *Zbornik I/1*, 400; *Зборник I/21*, 35.

²¹ *Зборник I/21*, 35; М. Станковић, *н. д.*, 176–177, 194–195.

²² Ј. Marjanović, *н. д.*, 478.

²³ *Зборник I/2*, 106; *Zbornik XII/1*, 327. Види: Ј. Marjanović, *н. д.*, 485.

²⁴ *Зборник I/2*, 106; М. Милојковић, *н. д.*, 18–19; М. Станковић, *н. д.*, 237.

У извештају немачког војног заповедника на Балкану од 25. августа помиње се да су 24. августа у „пределу Тополе ухваћена два бандита при вршењу саботаже на каблу и стрељана”. Такође се у извештају од 29. августа наводи да су у пушкарању код Копљара 27. августа убијена два и рањена три партизана, док су Немци имали три рањена, а жандарми два рањена. *Zbornik I/1*, 378, 380, 382, 512.

експедиција дошла у Копљаре 26. августа и лишила слободе 22 лица, а затим их спровела у Аранђеловац, где су затворени и задржани као таоци седам дана у циљу евентуалне одмазде. Сутрадан су у Копљарима као мера одмазде спаљене три куће.²⁵ Код Јунковца 27. августа Први шумадијски одред извршио је напад на један ауто Црвеног крста који је долазио из Београда и том приликом убијен је шофер. Циљ је вероватно била заплена санитетског материјала.²⁶ Истог дана 1. и 3. чета нападе су код Бистрице делове 220. противтенковског дивизиона, који је дошао из Аранђеловца како би оправио мост који су партизани срушили. У борби је погинуло 11 немачких војника, а седам рањених је касније умрло у болници.²⁷ У тим тренуцима у Првом шумадијском одреду било је око 150 до 200 људи, самим тим и чете су имале по 40–50 бораца.²⁸

Команда жандармерије јављала је 31. августа 1941. да се на територији Опленачког и Орашачког среза крећу „банде” јачине 50–150 људи. С једном таквом „бандом” која је дејствовала у рејону Аранђеловац – Копљаре сукобило се 27. августа жандармеријско потерно одељење под командом поручника Милан Милошевића, појачано немачким одредом. У борби је погинуло пет партизана, а више њих је рањено, док су Немци имали три рањена, а жандарми три рањена.²⁹ Три дана касније, 30. августа, немачки потерни одред ликвидирао је три партизана код Копљара.³⁰ Поред акција које су се свакодневно умножавале и које су имале за циљ дестабилизовање окупатора и његових помагача, партизански одреди извршили су у то време и низ убистава над недужним становништвом, вероватно из идеолошких и класних побуда.

Због почетка оружаних акција и временом, њихове учесталости, није изостао ни систем одмазди које је спроводио окупатор. Дана 16. августа 1941. на путу између Аранђеловца и Тополе, у селу Бањи, три немачка војника и један официр убијена су од припадника 4. чете Првог шумадијског одреда. Погинули Немци припадали су 220. противтенковском дивизиону стационираном у Аранђелов-

Овај дивизион је 10. августа упућен из Грчке на територију Србије Вишој команди 65 и стигао је у рејон Аранђеловац – Лазаревац 15. августа 1941. године. *Zbornik XII/1*, 358.

²⁵ АЈ, 110–828–20; *Zbornik I/1*, 380, 382, 512.

²⁶ ВА, НДА, к. 52, ф. 1, д. 4; *Zbornik I/1*, 380.

²⁷ *Зборник I/2*, 106. Упоредити: М. Станковић, н. д., 185–187.

²⁸ М. Станковић, н. д., 162, 177.

²⁹ АЈ, 110–252–568, дос. бр. 356; *Zbornik I/1*, 383, 406.

³⁰ *Zbornik I/1*, 384.

цу. Окупатор је због овог убиства одмах кренуо да врши рацију и прикупља становништво ради одмазде. Увече 16. августа у Бањи је убијено десет, а сутрадан, 17. августа, још две особе. Притом је попаљено још пар кућа. Извршиоци овог злочина били су припадници 714. дивизије.³¹

Мере одмазде које је спроводио окупатор у Србији имале су контраефекат. Уместо да пробуде страх и понизност код становништва, оне су изазивале отпор и револт. Његово расположење најбоље описује срески начелник Аранђеловца у извештају од 27. јула 1941: „Међу присутнима је завладао страх од власти, како српске тако још више немачке. Испитивањем узрока за ово, сазнао сам од више присутних који су то јавно изразили да ако се настави досадашњим начином рада нарочито немачких власти, онда ће настати још већа паника код народа и склањање по шумама. Ова бојазан долази од дана када се у новинама и путем радија сазнало да су стрељана два грађанина Аранђеловца, за које је народ из места и околине био уверен да нису чинили никаква акта саботаже ни активно деловали као комунисти. Због тога, без припита и консултовања са среским начелником, догађа се да свако непосредно позивање од немачких власти изазива у већини случајева бекство”.³²

Како се очекивало да борбе постану све чешће, партизански одред приступио је крајем августа реорганизацији. На саветовању у Брезовцу 26. августа Први шумадијски одред одлучио је да пређе са формација чета на батаљонску формацију. Такође је одлучено да се у складу са директивом ПК КПЈ за Србију од 8. августа крене у формирање народноослободилачких одбора. Следећег дана, 27. августа, у Маслошеву је извршен нови распоред. Првом батаљону је додељен источни део, Опленачки срез, са основном оријентацијом дејства на путу Топола – Крагујевац. Другом батаљону додељена је северозападна зона, дејствовао је према Лазаревцу и Колубарским рудницама. Трећи батаљон имао је задатак да усмери главна дејства на комуникације Топола – Рудник и Топола – Аранђеловац и да оперише углавном по Орашачком срезу. Поред формирања три батаљона, спроведена је и реформација чета. Од постојеће четири че-

³¹ АЈ, 110–134–348–134–350, 134–368–134–370, 145–72–145–74, одлука за Функеа ф. бр. 6600, одлука за Штала ф. бр. 6601, одлука за Конопацког ф. бр. 8784, дос. бр. 3067; *Zbornik I/1*, 370; *Зборник I/2*, 105–106.

³² ВА, НДА, к. 19, ф. 3, д. 2.

те створено је девет чета, распоређених у три батаљона. У том тренутку било је око 240 бораца.³³

Борбе су све чешће, жртва је све више

Од почетка септембра Први шумадијски партизански одред суочио се у борбама с крупнијим жандармеријским јединицама, чија је реорганизација уследила 6. септембра, након успостављања владе Милана Недића 29. августа 1941. године.³⁴ Након само недељу дана уочена је неефикасност жандармеријских одреда, па су убрзо,

³³ ВА, ПА, к. 1641, ф. 8, д. 5; *Зборник 1/20* (Београд: Војноисторијски институт, 1965), 70; Ј. Марјановић, *н. д.*, 245; М. Станковић, *н. д.*, 214–217. О грешкама у раду и стању у Окружном партизанском руководству у Аранђеловцу види: *Зборник 1/2*, 67–68, 150–152, 168–169, 176–180.

Распоред командног кадра по батаљонима: Први батаљон (командант Душан Дугалић, комесар Данило Станковић Дача), Други батаљон (командант Радислав Терзић – смењен после борбе у Степојевцу 11. септембра, након њега Нинко Сакић, убрзо Душан Вукотић Уча), комесар Ото Леви), Трећи батаљон (командант Живадин Миловановић – после његове погибје 30. септембра 1941, Милорад Лабудовић Лабуд), комесар Трифун Петровић Макса.

Распоред командног кадра по четама: 1. чета (командант Драгослав Мартиновић Миша, радник из Шопића; комесар Душан Вукотић Уча, учитељ из Бара (Црна Гора)); 2. чета (командант Првослав Малишић Пилот, ваз. подофицир из Чумића; комесар Миладин Јовичић, студент права из Жабара); 3. чета (командант Лазар Борђошки Лала, порески чиновник из Сремских Карловаца, комесар Живко Томић, студент филозофије из Доње Шаторње); 4. чета (командант Лазар Грубор, радник из Брајковца; комесар Сима Бенвенисти, студент технике из Београда); 5. чета (командант Радоје Маричић, банкарски чиновник из Ропчева, комесар Велимир Герасимовић, земљорадник из Даросаве); 6. чета (командант Дејан Лукић, бравар из Вреоца; комесар Војислав Савић, учитељ из Боговађе); 7. чета (командант Никола Филиповић Благојче, радник из Олузена; комесар Миодраг Новаковић, бравар из Блазнаве); 8. чета (командант Верољуб Лукић Чаробњак, ваз. подофицир из Божурње; комесар Миодраг Новаковић, бравар из Блазнаве (уједно комесар 7. чете (?))); 9. чета (командант Ђорђе Ђурић Шарац, радник из Горње Трешњевице; комесар Слободан Берберски Лала, студент права из Зрењанина). Касније се командни кадар мењао, али је распоред чета остао исти. М. Станковић, *н. д.*, 215, 240.

По подацима из књиге Мирка Милојковића *Крв на лишћу...*, сваки батаљон је образован у различитом месту. Тако је Први (Опленачки) батаљон, који је оперисао на територијама срезова Опленачког и Крагујевачког до села Чумић, формиран од Душана Петровића у Маслошеву. Други (Колубарски) батаљон, који је деловао у Колубарском и делом у Орашачком срезу, образовао је Станислав Сремчевић у Даросави. Трећи (Орашачки) батаљон, који је водио борбе у Орашачком и делом у Колубарском срезу, формирали су Милан Благојевић и Милован Милосављевић у Брезовцу. Командни кадар који је наведен у овој књизи донекле се разликује од остатка литературе. Тако је наведено да је за комесара Другог батаљона именован Велимир Герасимовић, што потврђује и Живомир Несторовић, док је за команданта Трећег батаљона именован Живојин Илић, а за комесара Недељко Жакула. М. Милојковић, *н. д.*, 210–211; Ж. Несторовић, *н. д.*, 49.

³⁴ Формирано је осам жандармеријских одреда 6. септембра 1941, који су упућени у подручја широм Србије. У подручје деловања Првог шумадијског одреда упућен је 4. одред бројности око 40 људи, под командом капетана Константина Рогајског. Задатак овог одреда био је и да са 5, 6, и 7. одредом, који су дејствовали источно од 4. одреда све до Млаве, избију на линију Аранђеловац – Топола – Рача – Свилајнац и ухвате везу са четничким одредом Косте Пећанца. Бојан Димитријевић, *Војска Недићеве Србије. Оружане снаге Српске владе 1941–1945* (Београд: Службени гласник, 2014), 75–76, 79–80; *Zbornik 1/1*, 407–408.

15–16. септембра, формиране прве јединице Српске добровољачке команде (СДК), чије је језгро чинила омладина ЗБОР-а.³⁵ Колаборационистичке снаге појачане су преласком одреда Косте Пећанца 26. августа и касније оснивањем Руског заштитног корпуса (РЗК) од руских избеглица.³⁶ Због све већег ширења устанка, који је „у почетку имао комунистички, а онда попримио национални карактер”³⁷, реаговао је и немачки окупатор, па је приступио реорганизацији и допуни својих јединица. С тим циљем из Грчке је 16. септембра 1941. прекомандован генерал Франц Беме, који је добио задатак да устанак сломи немилосрдном жестином. Од тог момента партизански одреди водили су све чешће борбе, суочавајући се са још тежим искушењима.³⁸

На самом почетку месеца, 2. септембра, на непознатој локацији 8 километара јужно од Тополе дочекан је у заседи немачки телефонски аутомобил са пет Немаца, од којих је један убијен, двојица су заробљена, а двојица су успела да побегну. Заробљеници су након разоружања и скидања одела и чизама пуштени.³⁹ Истог дана 3.

³⁵ У подручје деловања Првог шумадијског одреда упућен је 7. добровољачки одред под командом добровољца Александра Лазаревића, јачине 86 људи, формиран 3. октобра, са седиштем у Аранђеловцу. Заједно са 3. и 5. одредом (формиран 26. септембра, познат као Шумадијски) имао је задатак да прочисти овај крај, нарочито Букуљу. АЈ, 110–252–589, дос. бр. 356; Б. Димитријевић, *н. д.*, 113, 115.

³⁶ Стављање четничких одреда у службу владе Милана Недића изазвало је расцеп у организацији Косте Пећанца. Неки су здушно стали уз њега (пензионисани мајор Живан Милованчевић, командант Опленачког одреда и поп Александар Костић, командант Орашачког одреда). Добар део пришао је Равногорском покрету, док су појединци почели самостално да раде, па чак и да сарађују са партизанским покретом. Познати пример такве сарадње је споразум између генерала Љубомира Новаковића, војводе Шумадијског и Милана Благојевића, команданта Првог шумадијског одреда 20. септембра 1941. код манастира Вољавча у Страгарима. Поред поменутих четничких одреда, на територији деловања Првог шумадијског партизанског одреда оформљени су још: Качерски одред (капетан Љубисав Миловановић), Космајски одред (Никола Никчевић), Руднички одред (наредник Светозар Радичевић), Горњоколубарски одред (Драгољуб Каменица) и неколико мањих у Љигу, Венчанима, Рудовцима, Копљарима итд. АЈ, 110–602–335; ВА, ПА, к. 1641, ф. 8, д. 6; Б. Димитријевић, *н. д.*, 97; М. Станковић, *н. д.*, 129–130, 248–249, 277.

Текст споразума између генерала Љубе Новаковића и Милана Благојевића садржао је опште форме: заједничка борба против фашизма, обједињавање заједничке команде, реципрочна подела заплетеног материјала, право народа на слободне изборе после ослобођења, забрана присилне мобилизације, забрана личне освете, сарадници окупатора биће извођени пред народне судове итд. На крају се испоставило да споразум није поштован ни од једне, ни од друге стране. ВА, ПА, к. 1641, ф. 8, д. 4; *Зборник I/20*, 58–62; *Zbornik XII/1*, 446. Види још: ИАБ, 1, ОСП, К. 556, IV-Q-286/38.

³⁷ *Zbornik XII/1*, 404–406.

³⁸ Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944* (Београд: Рад, 1970), 55–58.

³⁹ ВА, ПА, к. 1641, ф. 8, д. 5; *Зборник I/20*, 67; *Zbornik XII/1*, 354.

батаљон Првог шумадијског одреда напао је и успео да заузме жандармеријску станицу у Руднику, док је 1. батаљон 3. септембра заузео жандармеријску станицу у Страгарима.⁴⁰ На путу Младеновац – Топола 6. септембра отворена је ватра на немачко возило, а један војник је погинуо.⁴¹ Извештај Министарства унутрашњих послова Недићеве владе за месец септембар 1941. бележи да се у близини Аранђеловца 10. септембра догодила борба између једне жандармеријске патроле од седам људи и партизана, у којој је погинуо један „комуниста”.⁴² Истог дана извршен је напад на жандармеријску станицу у Наталинцима. Жандарми су прихватили борбу, која се водила сат и по. На крају партизани су били приморани да се повуку. У борби је на обе стране било неколико рањених. У акцији је учествовало 60 партизана, жандарма је било око 30.⁴³ Дана 11. септембра 2. батаљон налазио се у селу Степојевац, где је ручао у кафани на главном друму Ваљево – Београд. У том тренутку наишли су Немци са „једним аутомобилом са гусеницама и 6 камиона”. Захваљујући присебности партизана Душана Пакића из Петке, који је одмах из немачког пушкомитраљеа отворио паљбу на Немце, остали борци успели су да се извуку из очајног положаја у коме су се налазили. Приликом повлачења теже су рањена два партизана. Према казивању сељака, 11 Немаца је убијено а седам рањено.⁴⁴

Партизански напади настављени су са несмањеном учесталошћу, али и са великом дозом необазривости. Не сагледавајући шири контекст последица, они су извршавали нападе на немачке колоне, убивши притом неколико војника Трећег рајха, што је резултирало одмаздама, које су за ово поднебље биле великих размера. У једном таквом нападу 1. батаљона Првог шумадијског одреда 13. септембра, на аутобус који је саобраћао на релацији Београд – Топола – Крагујевац, код села Горње Трнавe партизани су убили два Немца, Александра Телера, власника радње у Крагујевцу, који је напустио Аустрију после Аншлуса и капетана Гестапоа из Крагујевца. Аутобус је запаљен, а путници су, углавном трговци из Крагујевца, опљачка-

Према Извештају Команде немачких трупа LXV од 12. октобра изгледа да се ова борба, у којој је учествовао 1. батаљон 741. пука 714. дивизије, одиграла у Винчи и да су у њој погинула два партизана. *Zbornik I/1*, 513.

⁴⁰ *Зборник I/21*, 81; М. Станковић, н. д., 222–225.

⁴¹ *Zbornik XII/1*, 371.

⁴² ВА, НДА, к. 52, ф. 1, д. 6; *Зборник I/21*, 95.

⁴³ ВА, ПА, к. 1641, ф. 8, д. 5; *Зборник I/2*, 344; *Зборник I/20*, 68; *Зборник I/21*, 95.

⁴⁴ ВА, ПА, к. 1641, ф. 8, д. 5; *Зборник I/20*, 68; М. Станковић, н. д., 238–240.

ни. Због убиства двојице Немаца казнена експедиција 220. противтенковског дивизиона у циљу одмазде убила девет лица из Горње Трнаве и извршила низ пљачки и паљења домаћинстава 16. септембра 1941. године.⁴⁵

Половином септембра 1. батаљон Првог шумадијског одреда налазио се у источним деловима Опленачког среза, где је агитовао за партизански покрет, због тога што се становништво ових села (Јунковац, Клока, Шуме, Горович, Трнава) ретко јављало у њихове редове. Тих дана примећено је кретање неколико немачких колона које су се враћале у Крагујевац, па је одлучено да батаљон 20. септембра направи заседу на путу Крагујевац – Топола, а за место заседе изабрано је брдо Светиња код села Чумић. Рано ујутру 1. батаљон напао је немачку колону од четири мотоцикла, једном камиона и једног луксузног аутомобила. Битка се распламсала када је у њу, сасвим случајно, ушао 3. батаљон 721. пука 714. дивизије, који се кретао истим путем из Крагујевца за Лазаревац. Партизански батаљон се повукао, имајући два погинула борца из својих редова. Што се тиче Немаца, њихов број погинулих варира између 15 и 30.⁴⁶

Следећег дана уништена је архива у Наталинцима, а у исто време ликвидирана су два „позната петоколониша”.⁴⁷ Истог дана у сукобу 2. батерије 220. противтенковског дивизиона и 3. батаљона Првог шумадијског одреда код Копљара страдала су три партизана.⁴⁸

Неколико дана касније, по наређењу генерала Бемеа, 714. дивизија добила је задатак да утврди распоред и јачину устаничких снага на сектору Топола – Рудник – Горњи Милановац. Као испомоћ добила је један механизовани одред с оклопним аутомобилима и неколико лаких тенкова. Дана 24. септембра 3. батаљон Првог шумадијског одреда пресрео је ову колону на Прокопу у Винчи, где се развила борба. Претпоставља се да су убијена два немачка војника, а да је један тешко рањен. Партизани нису имали губитака. По свему судећи, изгледа да су партизани у овој акцији напали и немачку

⁴⁵ АЈ, 110–95–329–95–331, 134–419–134–421, одлука за Бишофсхаузуена ф. бр. 1815, дос. бр. 3960, одлука за Штала, ф. бр. 6601, дос. бр. 3804; ВА, НДА, к. 52, ф. 1, д. 6; ВА, ПА, к. 1641, ф. 8, д. 5; *Zbornik I/1*, 438, 515; *Зборник I/20*, 69. Упоредити: М. Станковић, *н. д.*, 228–230.

⁴⁶ ВА, ПА, к. 1641, ф. 8, д. 5; ВА, ПА, к. 1641, ф. 8, д. 6; *Зборник I/20*, 69; М. Станковић, *н. д.*, 241–245.

⁴⁷ ВА, ПА, к. 1641, ф. 8, д. 5; *Зборник I/20*, 69.

⁴⁸ *Zbornik I/1*, 516.

претходницу и том приликом убили три војника, док су два тешко ранили.⁴⁹

На дан 27. септембра сукобила се једна партизанска чета са Немцима у Зеокама. Убијени су један немачки официр и три немачка војника, док је на страни партизана погинуо један борац.⁵⁰

На самом крају месеца, 30. септембра, вођена је борба у Мисачи између 8. и 9. чете, 3. батаљона, Првог шумадијског одреда и тзв. Чаругине групе, плачкашког одреда који је предводио Милосав Живановић Чаруга, сељак из Лисовића, који је пред рат убио председника општине и због тога робијао. Чаругина група била је једна од многобројних које су се у то време кретале по терену. Ова група од 20 до 30 људи спустила се са Космаја у Мисачу, где је примила борбу са партизанским одредом. На крају окршаја обе групе имале су по једног погинулог.⁵¹

Крајем септембра одиграла се још једна борба, овог пута између 5. чете 2. батаљона Првог шумадијског одреда и жандармеријске посаде која је кренула аутобусом у Даросаву. Партизани су морали да се повуку, али су успели да нанесу губитке жандармима – три убијена и више рањених бораца.⁵²

На основу споразума о заједничком наступању, четници и партизани успели су 29. септембра да ослободе Горњи Милановац. У наступајућим борбама, које су се водиле за очување постојећих позиција, учествовала су и два вода 7. чете 3. батаљона Првог шумадијског одреда, која су примила борбу са 3. батаљоном 749. пука 717. дивизије, упућеног из Крагујевца 4. октобра 1941. године. Од 15. октобра на простору око Горњег Милановца био је ангажован и 1. батаљон Првог шумадијског одреда, који је водио борбе са истим немачким батаљоном. Немачка борбена група вратила се из овог похода са 10 мртвих и 26 рањених војника, што је нацистима послужило као повод да почине најстрашнији ратни злочин у Србији то-

⁴⁹ ВА, ПА, к. 1641, ф. 8, д. 5; ВА, ПА, к. 1641, ф. 8, д. 7; *Зборник I/20*, 69–70. Упоредити: М. Станковић, *н. д.*, 259–263.

⁵⁰ ВА, ПА, к. 1641, ф. 8, д. 8; *Зборник I/20*, 105.

⁵¹ ВА, ПА, к. 1641, ф. 8, д. 8; *Зборник I/20*, 105; М. Станковић, *н. д.*, 263–264.

Партизани су успели да надјачају противника, али је погинуо командант 3. батаљона Живадин Миловановић из Горње Трешњевице. Након његове погибије комаду над 3. батаљоном преузео је Милорад Лабудовић Лабуд. ВА, ПА, к. 1641, ф. 8 д. 6; М. Станковић, *н. д.*, 263–264.

⁵² Ж. Несторовић, *н. д.*, 48.

ком окупације: масовно стрељање у Крагујевцу 19–21. октобра 1941. године.⁵³

Почетком октобра десило се још једно од масовних стрељања током рата проузроковано партизанском акцијом. На брду Светињи код Чумића 2. октобра стрељано је 21 лице, а 4. октобра наређено је да се из логора у Шапцу и „јеврејског пролазног логора” из Београда стреља 2.100 особа (на крају стрељано 2.200). Одмазда је проузрокована нападом 1. батаљона Првог шумадијског одреда 2. октобра на конвој 521. пука за везу, који се кретао од Берлина ка Солуну код брда Светиња.⁵⁴ Тог дана је убијен 21 немачки војник и официр, један војник је нестало и један је тешко рањен (касније умро). Униформе су им скинуте и запаљено је пет немачких камиона. Партизани нису имали губитака.⁵⁵

Истог дана 2. батаљон Првог шумадијског одреда започео је блокаду Лазаревца, у којем су се налазили делови 125. пука.⁵⁶ Ради

⁵³ ВА, ПА, к. 1641, ф. 8, д. 8; *Зборник I/20*, 108; Станиша Бркић, *Име и број. Крагујевачка трагедија 1941* (Крагујевац: Спомен-парк „Крагујевачки октобар”, 2007), 33–37; Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942* (Beograd: Službeni list SRJ, 2007), 160–161.

⁵⁴ У књизи М. Милојковића *Крв на лишћу...* из можемо наслутити да се водила једна, а не две борбе на Светињи. Наиме, према партизанском батаљону који је напао немачку колону (1. батаљон), саставу немачке колоне и броју погинулих партизана приликом напада, може се закључити да се ова борба односи на ону од 20. септембра 1941. године. С друге стране, ако бисмо издојили само немачку одмазду, која се десила након борбе над 21 становником околних села, констатовали бисмо да се овај опис односи на борбу на Светињи од 2. октобра 1941. године. М. Милојковић, *н. д.*, 31–35.

⁵⁵ АЈ, 110–95–329–95–331, Одлука за Бишофсхаузену ф. бр. 1815, дос. бр. 3960; ВА, Немачка архива (даље: НА), к. 41-Б, ф. 1, д. 8, стр. 369–377; *Zbornik I/1*, 480–481, 496–500, 632, 672; *Zbornik XII/1*, 488, 490; Б. Димитријевић, *н. д.*, 132; В. Глишић, *н. д.*, 60; М. Станковић, *н. д.*, 265–274.

Број од 54 убијена Немаца који се наводи у Извештају Штаба Првог шумадијског одреда од 14. октобра 1941. Главном штабу Србије делује претерано. Поготово када се зна да је у том тренутку важила наредба фелдмаршала Кајтела „сто за једног” и да је по том принципу наређено стрељање 2.100 људи. У осталим партизанским изворима који говоре о борби појављују се сличне бројке страдалих Немаца. Тако се у једном недатованом документу, који даје сумиран преглед борби Првог шумадијског одреда, помиње да су партизани том приликом убили 29 Немаца, а 34 заробили (од тога после 24 убијено), док се у другом документу сличне садржине каже да је 50 Немаца убијено, а 24 заробљено. М. Станковић у свом делу напомиње да су том приликом партизани убили 52 немачка војника и 2 официра, док је седам војника заробљено и спроведено за Горњи Милановац. На крају, очевици из Тополе тврдили су да су Немци са Опленца 2. октобра отпремили два немачка официра, а 4. октобра 22 немачка војника. ВА, ПА, к. 1641, ф. 8, д. 8; *Зборник I/20*, 105. Види још: ВА, ПА, к. 1641, ф. 8, д. 7; ВА, ПА, к. 1641, ф. 8, д. 11; ВА, ПА, к. 1642, ф. 14, д. 1; М. Станковић, *н. д.*, 265–274.

⁵⁶ Овај пук је евакуисан из Солуна, а први делови су стигли у Србију 10. септембра 1941. године. Предвиђено му је деловање на простору Обреновац – Уб ради успостављања сигурне везе са 704. дивизијом. *Zbornik XII/1*, 375–376.

успешног извођења овог задатка дигнут је у ваздух мост на реци Пештан, између Лазаревца и Вреоца. Мобилисано је становништво из околних села и прекопани су сви друмови око Лазаревца, а прилази су блокирани. Током опсаде у заседу партизана 4. октобра упало је седам немачких бициклиста, који су послати као извидница: један је погинуо у борби, тројица су ухваћена, а тројица су успела да побегну. Дана 5. октобра заробљено је 15 Пећанчевих четника, а следећег дана развила се већа борба у којој су Немци успели да окруже 2. батаљон. Заслугом четничког војводе раљског Драгише Миливојевића, који је бранио одступницу, партизани су успели да пробију обруч. У борби је погинуло четири партизана, један је тешко рањен, а један заробљен. Према казивању мештана, Немци су имали око 50 погинулих. Истог дана 5. чета 2. батаљона пресрела је 70 немачких бициклиста код Барошевца. У борби која се распламсала Немцима је у помоћ стигао четнички одред војводе Лазаревића. Партизани су имали једног погинулог и једног рањеног борца, док је број погинулих немачких војника непоуздан и креће се између 12 и 20. У међувремену, на састанку Коче Поповића, команданта Посавског партизанског одреда и Милана Благојевића, команданта Првог шумадијског партизанског одреда, одлучено је да се од акције заузимања Лазаревца одустане због немачке офанзиве ка Ваљеву и Шапцу. На састанку је такође одлучено да Милан Благојевић преузме привремену команду над Космајским одредом и 2. посавским (београдским) батаљоном Посавског одреда ради сређивања прилика у овим јединицама.⁵⁷

Током овог месеца, 4. октобра одиграла се борба у Мисачи, у којој су партизани натерали у повлачење жандарме који су за собом оставили четири борца.⁵⁸ Борба у Рајковцу између Опленачког одреда Пећанчевих четника Живана Милованчевића и 1. батаљона Првог шумадијског одреда десила се 6. октобра. У њој је погинуло десет, рањено три, заробљено четири, а побегла су четири четника. Овим окршајем Опленачки одред Косте Пећанца престао је да постоји. После ове борбе Живан Милованчевић изашао је из одреда

⁵⁷ ВА, ПА, к. 1641, ф. 8, д. 7; ВА, ПА, к. 1641, ф. 8, д. 8; *Зборник I/20*, 106–107, 109; М. Станковић, *н. д.*, 313–317.

⁵⁸ ВА, ПА, к. 1641, ф. 8, д. 7.

Пећанчевих четника и ускоро постао срески начелник Опленачког среза.⁵⁹

У првој половини октобра, након ових догађаја, Први шумадијски одред водио је мање борбе и правио саботаже, а у једној борби на прузи код Копљара половином месеца страдало је три партизана из 7. чете 3. батаљона. Откривено је да је у чети био један борац који је одавао кретања Немцима; идентификован је и стрељан у Бањи.⁶⁰ С друге стране, између 8. и 9. октобра 1941. у Даросави је почињен један од већих злочина партизанског покрета на овом простору у Другом светском рату. Други батаљон извршио је ликвидацију над шест особа из Даросаве под оптужбом да „су активно помагали општинској управи и жандармима, а касније и Немцима, у спровођењу наредби за сакупљање оружја, муниције и друге ратне спреме, у извођењу људи на градњу пута и интернирању бивших југословенских војника. Поред тога свим средствима су настојали да спрече одлазак мештана у партизане”.⁶¹

Други батаљон Првог шумадијског одреда, заједно са једним водом из Посавског одреда, пружио је помоћ космајским партизанима који су водили борбу против „недићеваца” и Пећанчевих четника у Арнајеву, 10. октобра 1941. године. На крају борбе удружене снаге Недићеве владе имале су десет мртвих, а заробљено је пет „петоколонаша”, „са којима је поступљено према директивама”. Код партизана није било губитака.⁶²

Средином октобра у одреду је било око 450 бораца. Количина наоружања била је и више него довољна да задовољи потребе јединице, па је у том смислу дато око 200 кг експлозива Космајском одреду. Чете су биле у константном покрету. Због страха од непријатељских напада и ситуације на терену ноћевало се по сеоским школама и кућама. Храна је добијана или узимана од сељака, а у већини места основани су одбори за исхрану. Одред је располагао са око 100.000 динара. Сваки батаљон издавао је батаљонске новине, а у политичком раду предњачио је 1. батаљон. Од срезова у којима је деловао, Први шумадијски одред је најмање утицаја имао у Колубарском срезу. Борцима се у ретким тренуцима предаха допуштало

⁵⁹ ВА, ПА, к. 1641, ф. 8, д. 7; ВА, ПА, к. 1641, ф. 8, д. 8; *Зборник 1/20*, 107; М. Милојковић, н. д., 30–31; М. Станковић, н. д., 289–291.

⁶⁰ М. Станковић, н. д., 280–283.

⁶¹ ВА, НДА, к. 52, ф. 1, д. 8; Ж. Несторовић, н. д., 45.

⁶² *Zbornik 1/1*, 217; М. Станковић, н. д., 374–375.

да се одморе и забаве: у неким четама постојале су гитаре, спремале су се хорске рецитације и одломци из позоришних представа (Карел Чапек „Мајка”) итд.⁶³ Ипак, партизански борци највише времена су проводили у борбама и мањим акцијама саботаже, у паљењу архива и ликвидирању „петоколониша”.

Борбе су постајале све чешће, а жртва је било све више. У ноћи 13. на 14. октобар 1941, 3. батаљон Првог шумадијског одреда напао је Аранђеловац. У месечном извештају Министарства унутрашњих послова Недићеве владе наводи се да су партизани бацили бомбе на затвор среског суда и пошту у Аранђеловцу и да није било жртва. Миливоје Станковић, напротив, наводи више мртвих на обе стране.⁶⁴ Изгледа да заиста није било мртвих пошто се не наводе ни имена мртвих партизана, а према досадашњем истраживању није познато да је уследила било каква одмазда за убијене Немце.

У другој половини октобра забележена је и борба између 2. батаљона Првог шумадијског одреда и жандарма који су из Венчана дошли у Даросаву. После једночасовне борбе у крају Врањевац жандарми су се повукли према Аранђеловцу, имајући у својим редовима једног убијеног и више рањених, а партизани су имали исте губитке.⁶⁵

Акције партизанског одреда у септембру и октобру описане су у Извештају о целокупном раду подручних власти од 19. октобра 1941. Начелства Орашачког среза: „Општа ситуација у овом срезу није се ништа побољшала, већ напротив још се више погоршала. Комунистичка терористичка акција још је више појачана и док је раније ова акција била у главном уперена на општинске управе, општинске председнике и друге општинске службенике, у последње време комунисти су почели масовно одводити, убијати и пљачкати угледне и имућне људе. Осим тога почели су у селима мобилисати и силом приморавати људе, да ступе у њихове редове. Ова најновија терористичка акција комуниста још је више погоршала критично стање које је већ постојало”. У извештају се на крају закључује да је потребно „да се повећа број жандарма при жандармеријској станици у Аранђеловцу и то од 30 на 50 људи, за обезбеђење вароши, јер постоји бојазан, да ће комунисти поново покушати да нападну на

⁶³ ВА, ПА, к. 1641, ф. 8, д. 8; *Зборник I/20*, 104, 110–111.

⁶⁴ ВА, НДА, к. 52, ф. 1, д. 8; ВА, ПА, к. 1641, ф. 8, д. 8; *Зборник I/20*, 111; М. Станковић, *н. д.*, 293–299.

⁶⁵ Ж. Несторовић, *н. д.*, 48–49.

Аранђеловац, пошто се исти стално налазе у околним селима у близини вароши. У околини Аранђеловца, комунисти се све више концентришу тако, да је варош блокирана и исто тако сви путеви који воде у Аранђеловац”.⁶⁶

У Опленачком срезу стање је било слично. Жандармеријска станица је остала само у вароши Тополи. Разлог укидања осталих станица, како се наводи у „Извештају о целокупном раду подручних власти” од 19. октобра 1941. Начелства Опленачког среза, било је то „што су непознати наоружани људи-комунисти у несразмерно великим групама вршили нападе на станице, тако да станице нису биле у могућности да дају отпор да се одрже, јер се нису повећале у људству и ако је то више пута предлагано”.⁶⁷

Акција сламања устанка

Окупатор после ових догађаја организује једну групу српских оружаних одреда, тзв. Колубарску групу одреда, под командом мајора Милана Калабића, стационарану у Аранђеловцу од 21. октобра 1941. године.⁶⁸ Ту су били 9. оружани подофицирски одред (мајор Милан Калабић) и 7. добровољачки одред (под командом Александра Аце Лазаревића, адвоката из Шаторње). Групи се касније придружио Горњоколубарски одред војводе Драгољуба Каменице, а од 11. новембра Качерски одред војводе Љубисава Миловановића,⁶⁹ као и одреди мајора Манојла Кораћа и капетана Вучка Игњатовића.⁷⁰ У групи су често владале несугласице, јер је мајор Милан Калабић био познат по неповерењу према припадницима СДК.

Група је најжешћу борбу водила у Белановици 21. и 22. октобра 1941. године. Окршаји су почели већ 19. октобра, када су се на релацији Драгољ – Белановица сукобљавале 1. колубарска чета Ваљевског партизанског одреда и Руднички равногорски одред, с једне и Качерски одред Пећанчевих четника, с друге стране. Сукоб је добио на масовности када су се од 21. октобра у њега укључили 1. батаљон Првог шумадијског одреда и главнина Колубарске групе. У

⁶⁶ ВА, НДА, к. 28, ф. 3, д. 51.

⁶⁷ ВА, НДА, к. 28, ф. 3, д. 55.

⁶⁸ ВА, НДА, к. 28, ф. 3, д. 52; ИАБ, 1, ОСП, К. 287, IV-Q-46/15.

⁶⁹ Б. Димитријевић, *н. д.*, 147–148; М. Станковић, *н. д.*, 129–130, 248–249, 277.

⁷⁰ Nikola Milovanović, *Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića. Izdaja. 1* (Beograd: Slovo ljubve, 1983), 223.

жустрој борби у Белановици између 21. и 22. октобра главни удар претрпеле су 1. колубарска чета Ваљевског одреда и 3. чета 1. батаљона Првог шумадијског одреда. Обе стране су се повукле, имајући у својим редовима више десетина погинулих. У Извештају Министарства унутрашњих послова Недићеве владе за новембар месец 1941. наводи се да је убијено 52, а заробљено 18 „комуниста“, док је на страни „Калабићевог одреда“ било двоје лакше рањених. С друге стране, Миливоје Станковић наводи да је Колубарска група имала „преко стотину избачених из строја“, а такође се из приложеног може наслутити да су партизани имали губитке између 25 и 35 бораца.⁷¹

Истакнутије борбе вођене су и у Јунковцу 27. октобра, када је погинуло око 20 партизана из 2. батаљона Првог шумадијског одреда (између осталих и седам бораца из Даросаве) и неколико припадника Колубарске групе;⁷² затим у Винчи 31. октобра против 9. чете 3. батаљона Првог шумадијског одреда, када су убијена два партизана, а више њих ухваћено⁷³ и 1. новембра када је предузето чишћење терена у Брезовцу, Горњој и Доњој Шаторњи и Горњој и Доњој Трешњевици. Колубарску групу прво је напао Руднички равноторски четнички одред у Манојловцима и одбио је ка Доњој Трешњевици, где су је сачекале удружене чете 3. батаљона Првог шумадијског партизанског одреда, па се битка развила и код Горње Трешњевице, када је у помоћ стигао и 1. батаљон Првог шумадијског одреда. Напад је углавном био усмерен ка 7. добровољчком одреду. Борба је трајала цео дан и завршила се негде на обронцима Венчаца, када се Колубарска група повукла ка Аранђеловцу, а партизански борци одступили у правцу Рудника. У борбама у овим селима, према Извештају Министарства унутрашњих послова Недићеве владе за новембар месец 1941, учествовало је око 300 партизана, а убијено је 75 и заробљено четири, док су владине снаге имале чети-

⁷¹ ВА, НДА, к. 52, ф. 1, д. 8; *Зборник I/21*, 147; М. Станковић, *н. д.*, 317–326.

⁷² Ж. Несторовић, *н. д.*, 49; М. Станковић, *н. д.*, 342–346. Упоредити: *Zbornik I/1*, 562; *Зборник I/21*, 150.

⁷³ ВА, НДА, к. 52, ф. 1, д. 8; *Зборник I/21*, 153.

Миливоје Станковић наводи да су партизани ову борбу водили са Немцима из Тополе и да је погинуло четири партизана. М. Станковић, *н. д.*, 346–347, 348.

ри рањена. Према „партизанској” литератури губици Првог шумадијског одреда били су седам мртвих и десет рањених.⁷⁴

Борбама које су започете крајем октобра између Колубарске групе и Првог шумадијског одреда може се рећи да је коначно отпочела акција сламања устанка на простору централне Шумадије од стране окупационих снага, у чијим су маневрима важно место заузеле и војне снаге Недићеве владе.

Између борби са Недићевим снагама 3. батаљон Првог шумадијског одреда успео је да изврши напад на немачку колону која се из Крагујевца кретала за Београд 26. октобра 1941. године. У колони су били немачки пилоти који су били на одмору у Врњачкој бани, заједно са својим командантом. Они су се вратили са Афричког фронта и чекали даља упутства и наређења за покрет на Источни фронт. На путу од Тополе према Београду 3. батаљон (7. и 8. чета) пресрео је колону код Крћевца и отворио ватру. У борби су партизани надвладали непријатеља, али помоћ је стигла из Младеновца (војници 2. батаљона 741. пешадијског пука) и Тополе (војници из Главног штаба 714. посадне дивизије), па су партитизански борци морали да се повуку. Број погинулих Немаца варира од шест (и још шест рањених) до 80, а погинулих партизана од два до седам из 8. чете (две особе су идентификоване).⁷⁵ После борбе два погинула партизана обешена су о телеграфске стубове у Крћевцу.⁷⁶ Како се чини, у овој борби учествовали су и војници 7. добровољачког одреда из Аранђеловца, који су имали једног погинулог борца.⁷⁷

Пред сам крај месеца Први шумадијски одред, очекујући пресудне борбе са Колубарском групом, доживео је тежак ударац. У ноћи између 27. и 28. октобра убијен је командант одреда Милан Благојевић у Пожеги, од „оних прикривених слугу окупатора и издајника Недића, који су се увукли у редове поштених четника у Пожези...”

⁷⁴ ВА, НДА, к. 52, ф. 1, д. 10; *Зборник I/21*, 165; Добривоје Јовановић, „Крагујевац и околина у листу *Ново време* у току 1941. године”, *Шумадијски анали*, број 5,(2009), 300; М. Милојековић, *н. д.*, 47; М. Станковић, *н. д.*, 348–352.

⁷⁵ У одлуци Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача за фон Бишофсхаузена сусрећемо податак да је припадник 8. чете Миливоје Петровић из Доње Трешњевице ухваћен рањен и обешен у Крћевцу и тај је догађај датиран 12. октобра 1941. године. У књизи Миливоја Станковића „Први шумадијски партизански одред” такође се помиње исти борац који је погинуо у борби, а потом је његов леш обешен заједно са Максимом Ђуровићем из Брезовца. Овај догађај датиран је 26. октобра 1941. године. АЈ, 110–95–251, одлука за Бишофсхаузена ф. бр. 1815, дос. бр. 1295; М. Станковић, *н. д.*, 335.

⁷⁶ *Zbornik XII/1*, 543; М. Станковић, *н. д.*, 330–336.

⁷⁷ ВА, НДА, к. 52, ф. 1, д. 8.

Благојевић се враћао из Ужица, где је био на састанку Врховног штаба на ком су анализирана питања и проблеми које је наметала немачка офанзива. Командант Првог шумадијског одреда добио је задатак да обједини дејства на правцима Степојевац – Лазаревац – Белановица – Рудник, Топола – Рудник – Горњи Милановац и Крагујевац – Горњи Милановац. При повратку у воз је упала једна четничка патрола, која је установила да Милан Благојевић има неисправне документе и повела га са собом у команду места, где је убијен.⁷⁸ После овог догађаја команду над одредом преузео је Милан Илић Чича. Почетком новембра одред је у свој назив уврстио име погинулог команданта.

Тих јесењих дана 1941, због разбијања Рачанске и Паланачке чете Другог шумадијског партизанског одреда (деловао у североисточним деловима Шумадије) од добровољаца и немачких снага код Раче, сви функционери и команданти решили су, на саветовању у Јарушицама 28. октобра, да остатке одреда пребаце на подручје Првог шумадијског и Крагујевачког одреда.⁷⁹ Код Великог Шења један партизански курир пренео је позив припадницима Другог шумадијског одреда да дођу у Страгаре ради састанка са командантом Првог шумадијског одреда Миланом Благојевићем, који је требало да прими команду над делом одреда. Међутим, они се у Страгарима нису састали са Миланом Благојевићем, већ са Душаном Дугалићем, командантом 1. батаљона Првог шумадијског одреда и Чедомиром Плећевићем, адвокатом из Аранђеловца, блиским сарадником партизанског покрета. Душан Дугалић је напоменуо да је Милан Благојевић одсутан и да нема никакве информације о спајању одреда. Састанак се одвијао у једној кафани у Страгарима, а група је преноћила у приватној кући. Чланови Другог шумадијског одреда задржали су се у Страгарима дан и по чекајући Благојевића, који се на крају није ни појавио. Док су ноћили у Страгарима Душан Дугалић испричао им је да је пре извесног времена у близини Чумића 13. септембра зауставио аутобус који се саобраћао између Београда и Крагујевца, да је путнике истерао, аутобус запалио и заробио једног Немца, курира и „неког” Телера, трговца из Крагујевца. Одмах је издао

⁷⁸ *Zbornik I/1*, 240–242.

⁷⁹ ИАБ, фонд: Заповедник Полиције безбедности и Службе безбедности у Србији (даље: БДС), досије: Д–97; М. Станковић, *н. д.*, 373–374.

наређење да се ухапшеници стрељају. Хвалио се и да је у близини Белосаваца запленио два нова аутобуса и да их је доцније запалио.⁸⁰

До сједињавања одреда тада није дошло. Уместо тога наређена је концентрација партизанских јединица на простору Белановица – Рудник – Гружа ради што бољег организовања и одбране од надирућих снага Недићеве владе. Од новембра на том простору кренули су да се окупљају Космајски и Други Шумадијски одред, Београдски батаљон Посавског и 1. батаљон Првог Шумадијског одреда.⁸¹

Несигурна партизанско-четничка сарадња, од првог дана заснована на неповерењу, све више је доводила до низа инцидената и сукоба, који су постојали скоро свакодневна појава. Спорадични сукоби између четника и партизана, који су кренули крајем августа, нагло су учестали почетком новембра 1941. године. Тако су четници из Таковског одреда у Горњем Милановцу на препад заробили између 6. и 7. новембра већину људства 2. батаљона и 7. чете 3. батаљона Првог шумадијског партизанског одреда, које је 6. новембра кренуло од Рудника, преко Горњег Милановца, за Ужице, како би помогли у борбама тамошњим партизанским јединицама.⁸² Заробљеници су отерани у Брајиће, затим на Равну гору, где су се већ налазили партизани из Чачка, Ваљева, Такова, Ужица, Косјерића, са Космаја и из других места.⁸³ Ислеђивање је вршио Никола Калабић. Неки од бораца су пуштени, неки су прешли у редове Равногорског покрета, док је већина задржана. После тога 365 заробљених партизана предато је Немцима у Словцу 13. новембра, који су их отерали у Ваљево и затворили у магацин трговца Драгића Тадића, у коме је било још заробљеника. Дана 27. новембра 1941. пред стрељачки вод изведено је 266 лица због два убијена и шест рањених немачких војника из 342. пешадијске дивизије у околини Ваљева. Од њих је 261 лице стрељано, а пет је успело да се

⁸⁰ ИАБ, БДС, Д-97.

⁸¹ М. Милојковић, н. д., 54.

⁸² Према подацима које нуди књига *Трагом издаје...*, у Горњем Милановцу је заробљено 134 партизана, од тога 30 из Првог шумадијског одреда. Раде Познановић, Милун Раонић, Милорад Радојчић, *Трагом издаје. Сведочења о издаји четника и стрељању на Крушику, у Ваљеву 1941* (Ваљево: СУБНОР, 1987), 128.

⁸³ Р. Познановић, М. Раонић, М. Радојчић, н. д., 53–109, 133–174.

У тексту под насловом „Тридесет и три друга и другарице свирепи убијени крај Брајића“, који је донела *Борба* 27. новембра 1941, Лепосава Лукић из Космајског одреда, једина преживела, говори о томе како су четници у Брајићу 6. новембра стрељали 17 партизанки (махом болничарке) и 16 партизана (рањеници), највећим делом из Космајског и Посавског одреда. Према партизанским записима претпоставља се да је у Брајићима укупно убијено преко 500 партизана (!?). ВА, ПА, к. 1641, ф. 3, д. 6; *Zbornik I/1*, 284–285; Р. Познановић, М. Раонић, М. Радојчић, н. д., 161–167.

спаси. Судбина лица која нису изашла на стрељање била је различита: неки су интернирани на рад за Немачку, неки су пуштени, неки одведени у Бањички логор, а део је стрељан крајем 1941. иза артиљеријске касарне у Ваљеву.⁸⁴

Дан пре него што је 2. батаљон са 7. четом кренуо пут Ужица, 3. батаљон са својом 8. и 9. четом кренуо је преко Горњег Милановца за Чачак како би помогао Чачанском партизанском одреду у борбама против равногорских четника. Трећи батаљон Првог шумадијског одреда водио је од 6. до 20. новембра у селима око Чачка и Пожеге неколико жустрих борби, у којима су учествовале многобројне партизанске и четничке јединице из Шумадије и западне Србије. Најкрвавији обрачуни забележени су код Љубића 6. и 7. новембра, на обронцима Чачка 8. новембра, Душковаца 8. новембра, Љутица 13. новембра, Прељине 15. и 16. новембра, Прањана 17. и 19. новембра итд. Након потписивања примирја 20. новембра у Чачку, од 3. батаљона Првог шумадијског одреда није се више захтевало да остане у овом крају, па су се борци 25. новембра вратили за Горњи Милановац.⁸⁵

Док су 2. и 3. батаљон били одсутни, борбе у центру Шумадије нису престајале. У новембру 1941. вођена је борба између партизана и 7. добровољачког одреда из Аранђеловца у околини града. Погинуло је 20 партизана, а њих седам је заробљено и затим убијено. Истог месеца вођени су и мањи окршаји између партизана и добровољаца у околини Даросаве, Шаторње, Трешњевице. Према речима Николе Драче из Нове Градишке, који је био у 7. добровољачком одреду од октобра 1941. до јула 1942, за време његовог борава било је око 20 борби између партизана (Ваљевски, Посавски, Космајски,

⁸⁴ АЈ, 110–81–171–81–182, одлука за Михаиловић Дражу ф. бр. 424, дос. бр. 3822; *Zbornik I/1*, 269–272, 635; Звонимир Вучковић, *Сећања из рата* (Крагујевац: Погледи, 2001), 163–168; Р. Познановић, М. Раонић, М. Радојчић, н. д., 110–128, 193–403; В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu...*, 241–242; М. Станковић, н. д., 354–367.

⁸⁵ *Zbornik I/1*, 266, 274–275, 277–279; *Зборник I/2*, 212–214, 223–224; *Zbornik XIV/1* (Београд: Војноисторијски институт, 1981), 64–71; Милка Баковић-Радосављевић, *Мемоари једне равногорке. Комунисти и нацифашисти – они су исти* (Крагујевац–Чачак: Погледи, 2001), 70–84; З. Вучковић, н. д., 169–173; Р. Познано-вић, М. Раонић, М. Радојчић, н. д., 78–83, 124, 181–182; М. Станковић, н. д., 367–372.

У недатованом документу у којем се наводе најважније акције Првог шумадијског одреда дат је и сумирани преглед борби које су се дешавале у околини Чачака, као и исход: у Прељини је убијено 112, заробљено 60, а рањено 18 четника, док партизани нису имали губитака; код Чачака је убијено 250, заробљено 1.100, а рањено 320 четника, док су партизани имали пет мртвих и 13 рањених; у Душковцима је убијено 12, а заробљено 15 четника, док партизани нису имали губитака (!?). ВА, ПА, к. 1642, ф. 14, д. 1.

Први шумадијски одред) и одреда Недићеве владе у Орашачком срезу.⁸⁶ Једна од многобројних борби између партизана и војних јединица Недићеве владе вођена је почетком новембра, када се жандармеријска посада из Венчана враћала на своју територију из Аранђеловца. Нападнута је од 2. батаљона Првог шумадијског одреда између Даросаве и Прогореоца. Један жандарм је убијен, више њих рањено, а девет је заробљено.⁸⁷

Наступањем Колубарске групе партизанска акција је драстично ослабила. Крајем новембра у Орашачком срезу жандармеријска станица у Даросави је ојачана, имала је 20 жандарма и 20 четника Косте Пећанца. Ова станица успоставила је телефонску линију са жандармеријском станицом у Аранђеловцу, која је имала 32 жандарма. Обе станице биле су тада под командом капетана Зечевића. Осим ове две станице, постојале су још две посадне чете у Орашцу и Копљарима.⁸⁸ У Опленачком срезу жандармеријска станица је остала у варошици Топола са 36 жандарма.⁸⁹

Према распореду окупационих трупа за коначно сламање устанка, војне снаге Недићеве владе добиле су задатак да на слободну територију ударе са североистока. Тада је пуковник Коста Мушицки, командант СДК, почео да припрема акцију против устаника у Шумадији. Највећи део снага био је ангажован на линијама Рудник – Горњи Милановац и Крагујевац – Кнић. У Тополи су се окупиле сва три батаљона 721. пука. У околини Страгара и Чумића окупирало се „јуришни одред“ добровољаца. Колубарска група одреда, која је деловала на простору од Космаја, преко Орашачког и дела Опленачког среза до Рудника, носила је нови назив Рудничка група одреда, а била је под командом мајора Милана Калабића (у саставу 9. оружани одред, 3. и 7. добровољачки одред и Љишки, Качерски и Пожешки четнички одред). Све групе добиле се наређење да нападне партизана у рејону Рудник – Горњи Милановац – Таково. Поред ове групе одреда, деловале су још Гружанска и Западноморавска група одреда, али знатно јужније. Већ 20. новембра при снажном удару ове групе на Рудник погинуо је већи број партизана, док је у Рудничкој групи одреда било двоје погинулих. У току тог и следе-

⁸⁶ Историјски архив Шумадије Крагујевац (даље: ИАШК), фонд: Војни суд Крагујевац (даље: ВСК), кутија: VI, предмет: 896/45 (даље: VI, 896/45).

⁸⁷ Ж. Нестотовић, *н. д.*, 49.

⁸⁸ ВА, НДА, к. 28, ф. 3, д. 52.

⁸⁹ ВА, НДА, к. 28, ф. 3, д. 56.

Њих дана одреди Недићеве владе били су потпомогнути наступањем немачке авијације и пешадије. Наредбом генерала Недића од 21. новембра наложено је да се владине снаге обједине у јединствену целину, касније названу Шумадијски кор, стационирану у Крагујевцу под командом пуковника Косте Мушицког. На Руднику су се у том тренутку налазили део Првог шумадијског одреда, тачније њен 1. батаљон (2. батаљон и 7. чета 3. батаљона практично више нису постојале због догађаја у Горњем Милановцу, док су 8. и 9. чета 3. батаљона биле упућене као помоћ Чачанском одреду), Београдски батаљон Посавског одреда, Љубићки батаљон Чачанског одреда, Космајски одред, Привремени батаљон (остаци 2. батаљона Првог шумадијског одреда и Рудничке посадне чете), Колубарска чета Вавлевског одреда, вод Рачанске чете Другог шумадијског одреда, као и Руднички четнички одред. Следеће ноћи, између 22. и 23. новембра, Рудничка група одреда кренула је у напад на Рудник, који су најзад заузели 28. новембра, форсирајући правац Шаторња – Рудник – Горњи Милановац (група А). У борбама је погинуло 28 партизана, а тек тад је почело повлачење партизанских снага ка југозападу, према Ужицу. У истом дану 3. батаљон Првог шумадијског одреда и Таковски батаљон Чачанског одреда изгубили су своје положаје у Горњем Милановцу. Тиме је завршено, бар за кратко, постојање партизанског покрета на овим просторима. Шумадијски кор је расформиран 8. децембра 1941. године.⁹⁰ Ипак, поједини делови партизанских одреда остали су и после слома устанка на терену. Генерал Паул Бадер проценивао је у извештају од 10. децембра да се на подручју између Аранђеловца и Космаја налазе „банде” јачине око 500 људи.⁹¹

⁹⁰ Зборник I/21, 175, 177–79. Упоредити: Zbornik I/1, 282–283, 610. Види: Zbornik XII/1, 672, 678–679, 685; Б. Димитријевић, *н. д.*, 115, 151–155; N. Milovanović, *н. д.*, 223–226; М. Станковић, *н. д.*, 380–390.

У прегледу партизанских дејстава у Србији новембра 1941, који је саставило Министарство унутрашњих послова Недићеве владе, приказане су борбе одреда Милана Калабића које су вођене против партизана на Руднику. Дат је сумиран преглед борби, као и број жртава на обе стране. Тако је у борби 20. новембра страдало 56 партизана и 2 одредника. У борби вођеној од 22. на 23. новембар погинуло је 150 партизана и један одредник, док је осам њих рањено. Током 23. и 24. новембра заробљено је између 400 и 500 партизана. У борби вођеној 24. новембра погинуло је 15 партизана, а заробљено је седам. Код Рудника је вођена борба и 26. новембра, а Рудничка група претрпела је знатне губитке: „губици 6 активних официра избачено из строја, 70–80 мртвих и рањених војника”. У недатованом документу у којем се наводе најважније борбе Првог шумадијског одреда пише да је приликом Рудничке операције „непријатељ” имао 350 мртвих и 500 рањених, док су партизани имали 100 мртвих и 150 рањених. ВА, ПА, к. 1641, ф. 8, д. 11; Зборник I/21, 175, 177–179.

⁹¹ J. Marjanović, *н. д.*, 398.

Одмах по завршетку акције сламања устанка кренуло се са хапшењем и саслушавањем припадника партизанског покрета који су остали на подручју централне Шумадије. Драгослав Ранковић из Даросаве, један од првих који је приступио партизанском покрету, присећа се једног таквог саслушања: „Тукли су нас као стоку. Ударци су падали један за другим: по глави, леђима, свуда. Највише су тукли Радосава Несторовића. Љотићевски командант Панта Јеремић ударао га је парабелумом по глави. Гледао сам како му избијени зуби испадају помешани са крвљу. Када се Радосав онесвестио, Панта је зграбио пушку од једног љотићевца и наставио да га туче. Цев се забијала у тело. Кости су пуцале. Радосав је крклао као заклани брав. Тукли су затим Душана Ранковића, Светислава и Милорада Станојловића, Небојшу Станичића, мене и још неке.” Владимир Миловановић Гижа, такође један од бораца Првог шумадијског одреда, изнео је своје виђење саслушања која су се обављала средином децембра 1941: „Уведу они мене, а Панта [Јеремић] устаје и каже: ‘Говори, сунце ти ј... јарко твоје! Где су Богдан, Радован и Милорад Грујић? Где је Жика Несторовић?’ Кажем: ‘Ја не знам’. Панта ме удари пиштољем и викну: ‘Лажеш, за све знаш, мајку ти ј...’ Зграбише ме, положише на клупу и почеше да батињају. Један бије од ногу до главе, а други – преко. Па да бију доле, ни по јада, него ме бију све по бубрезима”.⁹²

Група бораца Првог шумадијског одреда, првенствено они из 8. и 9. чете 3. батаљона који се нису повукли са главнином одреда због борби код Чачка са четницима Драже Михаиловића, а потом са Немцима код Горњег Милановца, него су се почетком децембра вратили на простор централне Шумадије, похапшени су у зиму 1941. на 1942. и одведени за Крагујевац, где је током марта 1942. већина њих стрељана на чувеним стратиштима Метино брдо и Медна.⁹³

* * *

Партизанске снаге претрпеле су тежак пораз у западној Србији крајем јесени 1941. године. Врховни штаб је са око 1.500 бораца прешао Увац (прешао у италијанску окупациону зону) и нашао се у Санџаку. Јосип Броз је веровао да се Србија може опет запосести у

⁹² Ж. Несторовић, *н. д.*, 52–53.

⁹³ АЈ, 110–95–295–95–310, Одлука за Бишофсхаузена ф. бр. 1815, дос. бр. 3664; ИАШК, ВСК, II, 169/45; М. Станковић, *н. д.*, 440–441.

пролеће наредне године, па се због тога упорно држао Дрине све до половине 1942, када су партизанске снаге кренуле у забачене крајеве централне и западне Босне.⁹⁴ Повлачење одреда према Санџаку вршено је разним правцима. Партизански одреди из рејона Рудника и Горњег Милановца (Први и Други шумадијски, делови Космајског, Посавског и Чачанског одреда) одступали су преко Прањана, Јелове Горе и Златибора.⁹⁵ Од бораца Првог шумадијског одреда који су се повукли са главнином партизанских снага настао је 5 (шумадијски) батаљон, који је ушао у новоформирану Прву пролетерску ударну бригаду 21. децембра 1941. у Рудом. Ипак, нису сви борци ушли у овај батаљон. Једна десетина 1. батаљона Првог шумадијског одреда укључена је у састав Рачанске чете Шумадијског батаљона, који није сматран борбеном јединицом и остао је на простору око Нове Вароши. Овај батаљон био је састављен већином од бораца Другог шумадијског одреда и Поморавског одреда, који су најзад ушли у састав новоформиране Друге пролетерске ударне бригаде у Чајничу 1. марта 1942, као 3. (шумадијски) батаљон.⁹⁶ После константних борби, у јуну 1942. у 5. (шумадијском) батаљону Прве пролетерске ударне бригаде остало је свега 45 бораца из Шумадије који су били способни да наставе борбу. Батаљон је расформиран, а људство је укључено у 3. (шумадијски) батаљон Друге пролетерске ударне бригаде.⁹⁷

После слома устанка у овим крајевима, као уосталом у читавој Србији, завладао је мирнији период. Разлоге за смиривање ситуације можемо тражити у: престанку дејстава два антифашистичка покрета; хапшењу, ликвидирању и интернирању чланова НОП-а и ЈВуО; учвршћивању власти немачког војноадминистративног система; реорганизацији војних јединица Недићеве владе; сукцесивној пропаганди спровођеној од органа Недићеве власти; необично дугој и оштрој зими 1941. на 1942. годину. Тек с доласком пролећа 1942. почели су у назнакама да се јављају нови и обнављају стари антифашистички одреди. Први шумадијски партизански одред обновљен је 14. септембра 1942. на Букуљи и у том тренутку бројао је три чете. Командант је био Милорад Лабудовић Лабуд из Горњег

⁹⁴ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu...*, 294.

⁹⁵ Velimir Terzić, red., *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941–1945. Prvaknjiga. Od sloma stare Jugoslavije do Drugog zasedanja AVNOJ-a* (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1957), 120.

⁹⁶ *Zbornik I/1*, 321; М. Станковић, н. д., 401, 409, 416, 417.

⁹⁷ М. Станковић, н. д., 409, 421.

Милановца.⁹⁸ У литертури се као датум обнављања одреда може наћи и 1. мај или почетак јуна 1942, када се на Букуљи окупило десетак бораца који су одлучили да крену у мање акције саботаже, паљења архива и ликвидирања „петоколонаша”.⁹⁹

СИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

Архивска грађа:

Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Архив Југославије

Земаљска комисија за ратне злочине, Архив Србије

Недићева архива, Војни архив

Немачка архива, Војни архив

Партизанска архива, Војни архив

Заповедник Полиције безбедности и Службе безбедности у Србији, Историјски архив Београда

Управа града Београда, Одељење специјалне полиције

Војни суд Крагујевац, Историјски архив Шумадије Крагујевац

Објављени извори:

Zbornik dokumenata i podataka o narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom I, knjiga 1. Београд: Војно-историјски институт југословенске армије, 1949.

Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, том I, књига 2. Београд: Војноисторијски институт Југословенска народне армије, 1952.

Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, том I, књига 20. Београд: Војноисторијски институт, 1965.

Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, том I, књига 21. Београд: Војноисторијски институт, 1965.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XII, knjiga 1. Београд: Војноисторијски институт, 1973.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije tom XIV, knjiga 1. Београд: Војноисторијски институт, 1981.

Јовановић, Добривоје. „Крагујевац и околина у листу Ново време у току 1941. године”, *Шумадијски анали*, број 5, (2009), 265–331.

⁹⁸ВА, ПА, к. 1642, ф. 14, д. 1.

⁹⁹ М. Станковић, н. д., 447–448; *Vojna enciklopedija*. 6..., 580.

Сећања и мемоари:

Баковић-Радосављевић, Милка. *Мемоари једне равногорке. Комунисти и нацифашисти – они су исти*. Крагујевац–Чачак: Погледи, 2001.

Вучковић, Звонимир. *Сећања из рата*. Крагујевац: Погледи, 2001.

Милојковић, Мирко. *Крв на лишћу. Записи о партизанском ратовању у Шумадији*. Београд: Нолит, 1955.

Несторовић, Живомир. *Црвене стазе*. Крагујевац: Светлост, 1962.

ЛИТЕРАТУРА:

Бркић, Станиша. *Име и број. Крагујевачка трагедија 1941*. Крагујевац: Спомен-парк „Крагујевачки октобар”, 2007.

Vojna enciklopedija, 6. Београд: Редакција Војне енциклопедије, 1973.

Глишић, Венцеслав. *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944*. Београд: Рад, 1970.

Димитријевић, Бојан. *Војска Недићеве Србије. Оружане снаге Српске владе 1941–1945*. Београд: Службени гласник, 2014.

Ђокић, Небојша, и Драган Савић. „Прилог изучавању немачког окупационог система у Србији 1941. године”. *Шумадијски анали*, број 6, (2011), 120–142.

Manošek, Valter. *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*. Београд: Službeni list SRJ, 2007.

Marjanović, Jovan. *Ustanak i narodno-oslobodilački pokret u Srbiji 1941*. Београд: Institut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke, 1963.

Milovanović, Nikola. *Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića. Izdaja. 1. Београд: Slovo ljubve*, 1983.

Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918–1988. Druga knjiga. Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941–1945*. Београд: Nolit, 1988.

Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Београд: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.

Познановић, Раде, Раонић, Милун и Милорад Радојчић. *Трагом издаје. Сведочења о издаји четника и стрељању на Крушику, у Ваљеву 1941. Ваљево: СУБНОР*, 1987.

Станковић, Миливоје. *Први шумадијски партизански одред*. Београд: Народна књига, 1983.

Terzić, Velimir, red., *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941–1945. Prva knjiga. Od sloma stare Jugoslavije do Drugog zasedanja AVNOJ-a*. Београд: Vojnoistorijski institut, 1957.

Terzić, Velimir. *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza. 2*. Београд: Narodna knjiga; Titograd: Pobjeda; Ljubljana: Partizanska knjiga, 1983.

MA Boris Tomanić, research trennee,

INSTITUTE FOR CONTEMPORARY HISTORY BELGRADE

**THE FIRST ŠUMADIAN PARTISAN DETACHMENT
FROM THE ESTABLISHMENT OF THE
DETACHMENT TO THE BREAKDOWN OF THE
UPRISING IN SERBIA (JUNE–DECEMBER 1941)**

(Summary)

The First Šumadian Partisan Detachment was one of the first anti-fascist units established in Yugoslavia after the beginning of the occupation. A few days after its establishment, on July 1, 1941, in the village of Gornja Trešnjevica, the Detachment entered into actions that were multiplying over time. During 1941 it operated primarily in the territory of the central Šumadija around Aranđelovac, Topola, Lazarevac and Rudnik, undertaking smaller actions in the region of Čačak and Gornji Milanovac. Important battles were fought against Germans near Bistrica, Čumić, Krčevac and during the siege of Lazarevac, then, against units of Milan Nedić government in Belanovica and Rudnik and chetniks of Draža Mihailović in Čačak region.

During the action of breaking down the uprising, The First Šumadian Partisan Detachment was engaged in an unsuccessful defense of Rudnik and Gornji Milanovac. After the breakdown of the uprising, the Detachment withdrew with the majority of the partisan forces towards the southwest of Serbia. Later, combatants became part of the First and Second Proletarian Brigades. Meanwhile, a small part of the combatants stayed in the Šumadija area, but soon most of them were arrested: some were killed, some interned, and some, after release, became inactive. In the spring of 1942, about ten combatants decided to re-establish the Detachment and enter in smaller actions in Aranđelovac area.

KEYWORDS: *The First Šumadian Partisan Detachment, combats, Germans, Chetniks, gendarmes, Aranđelovac, Lazarevac, Topola, Rudnik*

Оригиналан научни рад
Примљен: 5. марта 2018.
Прихваћен: 2. јул 2018.

УДК 94:327(497.1:71)"1942/1943"(093.2)
327:355.48(497.1:71)"1942/1943"(093.2)
341.7(497.1:71)"1942/1943"(093.2)
COBISS.SR-ID 275161100

Др Весна Ђикановић, научни сарадник
ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ
БЕОГРАД
e-mail: vesnad286@gmail.com

ЈУГОСЛОВЕНСКА ВОЈНА МИСИЈА У КАНАДИ (1942–1943) – ИСКУСТВО ЈЕДНОГ НЕУСПЕХА*

АПСТРАКТ: У раду се прате активности југословенске војне мисије у Канади ради формирања војних јединица на простору Северне Америке. Предмет анализе су очекивања југословенске владе у емиграцији од исељеника, као потенцијалног извора војне снаге, начини спровођења владине политике у том смислу, затим и коначни резултати рада војне мисије у Канади. Реалност југословенских очекивања од исељеника, однос исељеничке заједнице према старој домовини, оправданост политике перципирања исељеника као дела народног јединства предмет су интересовања овог истраживања.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: пуковник Драгутин П. Савић, Канада, Сједињене Америчке Државе, Виндзор, југословенска војна мисија, југословенски исељеници

У складу са плановима југословенске владе у емиграцији о формирању сопствених војних јединица,¹ фебруара 1942. године

* Чланак је резултат рада на пројекту *Срби и Србија у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развитак и положај у европској/светској заједници* (N° 47027), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

донета је одлука о слању Војне мисије у Северну Америку.² Примарна дужност мисије, односно војне делегације у САД и Канади, било је сакупљање војних обвезника и добровољаца из редова југословенског исељеништва, те организовање њихове обуке у кампу у Виндзору, у Канади.³ На челу Војне мисије био је пуковник Драгутин П. Савић⁴, док је за седиште рада мисије, која је у САД стигла 13. марта 1942, одређен Вашингтон.⁵

¹ О деловању југословенске владе у емиграцији видети: Dušan Plenča, *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku Drugog svetskog rata* (Beograd: Institut društvenih nauka, 1962); Dragovan Šepić, *Vlada Ivana Šubašića* (Zagreb: Globus, 1982); Veselin Đuretić, *Vlada na bespuću. Internacionalizacija jugoslovenskih protivrječnosti 1941–1944* (Beograd: Narodna knjiga, 1983); Mirjana Stefanovski, *Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije 1941–1943* (Beograd: Narodna knjiga, 1988); Војислав Г. Павловић, *Од Монархије до Републике. САД и Југославија (1941–1945)* (Београд: Клио, 1998); Milan V. Terzić, *Jugoslavija u viđenjima Kraljevske vlade i namesništva 1941–1945. (Propaganda i stvarnost)*, Doktorska disertacija (Beograd: Filozofski fakultet, 2004); Др Коста Николић, *Владе Краљевине Југославије у Другом светском рату 1941–1945* (Београд: Институт за савремену историју, 2008); Мира Радојевић, *Милан Грол* (Београд: Филип Вишњић, 2014) 192–273.

² Од Посланства у Вашингтону тражило се да издејствује сталне визе за САД за чланове ваздухопловне мисије „који путују за Канаду и С.А.Д. ради прикупљања обвезника и добровољаца.” Визе су се тражиле за пуковника Д. Савића, мајора Миливоја Мишовића, капетана Стевана Папића, Драгишу Ристића, Душана Мучића, Боривоја Вулића, Драгишу Станисављевића, поручника Милоша Јелића. Канадске визе су већ биле добијене. Архив Југославије (АЈ), фонд Краљевско посланство у Вашингтону (371) фасц. 9, Пов. бр. 451, Телеграм из Лондона, 3. фебруар 1942; Накнадно су затражене визе и за ваздухопловне нареднике пилоте ловце Вукадина Јелића и Милана Митића и ваздухопловног поднаредника Степана Колегу. АЈ, 371-9, Пов. бр. 523, Телеграм из Лондона 6. фебруар 1942; Америчка влада је 6. марта одобрила визе за чланове југословенске мисије. АЈ, 371-9, No 97, К. Фотић за Државног секретара САД, 10. март 1942.

³ АЈ, 371-9, Пов. бр. 2234, Шифровани телеграм Нинчић за Краљевско посланство у Вашингтону 29. април 1942; Поводом доласка мисије у САД америчком државном секретару упућена је следећа информација „The Yugoslav Government is anxious to conscript all its citizens capable for service in the army, navy or aviation in order to increase its armed forces wich are continuing to fight on the side of the allies.” АЈ, 371-9, No 97, К. Фотић за Државног секретара САД, 10. март 1942.

⁴ Пуковник Драгутин П. Савић (1895–1979) учествовао је у 27-мартовском пучу као начелник штаба Команде ваздухопловства. Након пуча боравио је у Москви ради склапања споразума са Совјетским Савезом. У Атину је дошао 16. или 17. априла, где се придружио избеглој југословенској војсци. Пленча наводи да је Савић изабран на тајном састанку „истакнутих личности војне емиграције” у Каиру 24. јануара 1942, да у Енглеској, на свом путу за Канаду, организује преврат и врати Симовића на место председника владе, као и да Симовић сведочи да му је Савић то предложио 27. јануара. Душан Пленча, *н. д.*, 118–119; *Naša reč: Organ Saveza Oslobođenje*, Volumes 35–36, Paris, London 1982; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945* (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992) 80; Борољуб С. Илић, *Мемоари армијског генерала (1898–1942)*, приредио Миле С. Бјелајац

Укључивање југословенских исељеника у војне планове југословенске владе није изненађивало. Бројност исељеничке заједнице на простору северне Америке, пре свега у Сједињеним Државама, учинила је овај простор предметом посебног интересовања и очекивања југословенске владе.⁶ Радило се о континуитету дотадашње југословенске исељеничке политике која је исељенике перципирала као део народног јединства. Штавише, континуирано се инсистирало на испуњавању војне обавезе оних исељеника који су према југословенском законодавству и даље имали југословенско држављанство.⁷ С друге стране, сећање на учешће исељеника из Америке у Великом рату остало је подстицајно искуство и у овим новим историјским околностима. Упркос различитим ставовима појединих југословенских политичара, укључивање исељеника у војне планове владе постало је предмет интересовања и конкретних радњи непосредно након напуштања југословенске територије.⁸ У југословенској исељеничкој штампи у Канади јула 1941. публикована је *Објава* којом се исељеници са југословенским држављанством пози-

(Београд: Српска књижевна задруга, 1995) 190, 211, 215; Александар Животић, Једно сведочанство о потписивању југословенско-совјетског пакта 5/6. априла 1941, *Архив. Часопис Архива Југославије*, Година XI, број 1–2, Београд 2010, 129; Крајем 1943. Д. Савић је, заједно са пуковником Душаном Радовићем, именован за официра за везу између југословенске команде и савезничких снага у Северној Африци. АЈ, 371-9, Но 858, 20. децембар 1943.

⁵ АЈ, 371-9, Пов. В.К. Бр. 185, Телеграм из Лондона Слободан Јовановић за Војног изасланика, 25. фебруар 1942; АЈ, фонд Генерални конзулат у Монтреалу (420) фасц. 7, Пов. 76/42, Предмет: Војна мисија, 13. март 1942.

⁶ Процене из 1939. године говориле су о 752.000 исељеника југословенског порекла у САД и 18.000 у Канади. *Izvešća Iseljeničkog komeserijata u Zagrebu 1922–1939*, priredili Pavao Jonjić, Ante Laušić (Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, 1998) 137.

⁷ Весна Ђикановић, „Исељеници као предмет војног интереса југословенске државе у периоду између два светска рата (Прилог истраживању односа југословенске државе и исељеништва у Сједињеним Америчким Државама)”, *Војноисторијски гласник* 2/2009, Београд 2009, 131–147.

⁸ Веселин Ђуретић, н. д., 19–20; Поједини чланови владе доводили су у питање реалност ових очекивања и планова. Срђан Будисављевић нагласио је сложеност ситуације и чињеницу да се, за разлику од Првог светског рата, може рачунати првенствено на лица југословенског порекла рођена у Америци. Јурај Крњевић, разматрајући шта се од емиграције може очекивати, закључио је: „Политички добро а војнички мало”. Он је истакао да су млађе генерације американизоване и указао је на нерасположење Хрвата према режимима у Краљевини. Записник 6. мај 1941, *Zapisi sa sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1941–1945*, priredili: Komnen Pijevac, Dušan Jončić (Beograd: Službeni list SCG, 2004) 21.

вају да одговоре својим обавезама и пријаве се за војну службу.⁹ Истовремено од југословенских дипломата у Америци тражило се „хитно“ достављање списка југословенских држављана „способних за војску.“¹⁰ Септембра 1941. године формиран је Центар за сакупљање добровољаца у Вашингтону, а истог месеца са пољском владом постигнут је начелни споразум о смештају добровољаца ради војне обуке у логору у Виндзору, у Канади.¹¹ Такође, један од примарних задатака будуће владине мисије у северној Америци био је и рад на подстицању регрутације исељеника за југословенску војску.¹² Значај исељеничке заједнице у Северној Америци потврђен је још једном у *Упутству* Министарства војске од 24. октобра 1941, које је требало да одговори изазову дотадашњег разочаравајућег процеса регрутације.¹³ Према овом плану регрутовања прекоморске територије подељене су на више зона, а простор Северне Америке означен

⁹ У *Објави* се наводи „Краљевска југословенска влада у Лондону наредила је да се одмах пријаве сви југословенски држављани од 18 до 40 година старости а који живе у прекоморским земљама“. Од исељеника се очекивало да југословенском конзулату доставе следеће податке: име и презиме, годину и место рођења, тренутну адресу, занимање, када су служили у кадру, у ком роду и које године, за коју службу у војсци су способни, као и ратни распоред. АЈ, 420-7, „Објава“, *Глас Канаде*, 31. јул 1941, „Објава“, *Хрватски Глас*, 29. јул 1941.

¹⁰ АЈ, 420-7, Телеграм из Лондона за Генерални конзулат у Монреалу, 12. јул 1941; Југословенски конзул у Монреалу В. Вукмировић обавестио је средином јула пуковника Ралстона из канадског Министарства одбране о одлуци југословенске владе да започне са кампањом регрутовања међу југословенским држављанима у Канади. АЈ, 420-7, П. 169/41, В. Вукмировић за пуковника Ј. Л. Ралстона, Министарство одбране, Отава 16. јул 1941.

¹¹ АЈ, 371-9, Пов. бр. 18, Д. Симовић за К. Фотића, 22. септембар 1941; Како наводи Д. Пленча, одлуком владе од 22. септембра 1941. у Вашингтону је формиран Центар за прикупљање добровољаца. Душан Пленча, *н. д.*, 59; Веселин Ђуреџић, *н. д.*, 43–44.

¹² Владину мисију чинили су бан Иван Шубашић, Сава Косановић, Божа Марковић, Богољуб Јевтић, Франц Сној. Милош Трифуновић, *Емигрантске успомене* (Земун: ЗИПС, 1998) 74; Душан Пленча, *н. д.*, 59.

¹³ Како је закључено, „Један од најтежих проблема при организовању наших оружаних снага представља недостатак људства“, али и недостатак података о броју, одсуство систематичности и обједињене акције. АЈ, 420-7, Пов. бр. 4128, Министарство иностраних послова, Лондон за Краљевско посланство у Отави, Циркулар, 4. август 1942; Још крајем августа 1941, министар војни генерал Богољуб Илић поручио је председнику Министарског савета: „Досадашњи резултати регрутовања недовољни. Молим предузети кораке за регрутовање и прикупљање добровољаца у Северној Америци и Аустралији.“ Архив Војноисторијског института (АВИИ) фонд Емигрантска влада (ЕВ), к. 200, Бр. Рег. 20/2-3, Шифровани телеграм, Пов. бр. 1748, Каиро 29. август 1941,

је као зона „V”, са центром у Монтреалу. Управо су највећа очекивања била везана за ову зону, „јер је у истој број наших исељеника највећи”.¹⁴

Упркос препознатим интересима и предузетим радњама, до почетка процеса регрутације доћи ће тек на пролеће 1942. године. Потреба регулисања услова рада на простору северне Америке, улазак САД у рат децембра 1941, промене унутар југословенске владе, али и временски услови у Канади, били су неки од разлога одлагања слања мисије и отпочињања регрутације међу исељеницима.¹⁵ Време почетка рада мисије свакако није било најсрећније за спровођење овакве акције међу исељеницима. Сукоби унутар југословенске владе који су је пратили од првих дана емигрантског живота само су продубљени и преносили су се на исељеничку заједницу.¹⁶ Појава Меморандума СПЦ и вести о страдањима српског народа у НДХ дубоко су поделиле исељенике српског и хрватског порекла и продубили унутрашње сукобе југословенских политичара у емиграцији.¹⁷ У таквој атмосфери подељености и међусобних оптуживања војна мисија започињала је свој рад у Америци. Ипак, југословенска мисија није била лишена оптимизма у погледу успеха рада. Услови америчке владе за спровођење регрутације на територији Сједиње-

¹⁴ Прикупљање људства вршило се по зонама које су обухватале одређене територије, а преко центара за прикупљање. Из тих центара лица су се упућивала у кампове. Зона А са центром у Каиру обухватала је Средњи Исток, зона Б Западну Европу, са центром у Лондону, зона Г са центром у Кејптауну обухватала је Јужну Африку, Јужну Америку, Далеки Исток, Аустралију. АЈ, 420-7, Пов. бр. 4128, Министарство иностраних послова, Лондон за Краљевско посланство у Отави, Циркулар, 4. август 1942; Да се није радило само о празној констатацији, односно да се желела успешна реализација изнетих очекивања показала је и одлука владе да се у ову зону пошаље 12 официра који је, са дипломатским представницима и „специјалним пропагандним органима”, требало да спроведу прикупљање добровољаца и војних обвезника. *Исто*.

¹⁵ Намера слања једне ваздухопловне мисије у северну Америку у циљу увежбавања добровољаца изражена је још маја 1941. и остала је константа у плановима југословенског војног и политичког врха (Душан Пленча, *н. д.*, 53; АЈ, 371-9, Пов. бр. 18, Д. Симовић за К. Фотића, 22. септембар 1941; АЈ 371-9, Шифровани телеграм из Лондона. Лично за Радина, Радојчића 6. децембар 1941). Међутим, како Симовић наводи, било је потребно добијање одобрења влада САД и Канаде и Британије. Такође, Симовић је истакао неповољне временске услове који у Канади трају до априла. АЈ, 371-9, Пов. бр. 18, Д. Симовић за К. Фотића, 22. септембар 1941; Улазак САД у рат додатно је успорио реализацију ових планова. АЈ, 371-9, Шифровани телеграм, Пов. бр. 900, За Председника владе од Радина, 12. децембар 1941.

¹⁶ О томе видети у: Бранко Петрановић, *н. д.*, 506–520.

¹⁷ Мирјана Стефановски, *н. д.*, 147–152; Веселин Ђуретић, *н. д.*, 171–172.

них Држава су прихваћени и, штавише, са њом је 18. марта 1942. постигнут споразум о подршци војним потребама југословенске стране.¹⁸ Пуковник Савић је изразио очекивање да ће на простору САД сакупити око 1.500 обвезника.¹⁹ Међутим показало се да су ова очекивања била без основа, па се и после неколико месеци рада мисија није могла похвалити ниједним регрутом са тог простора.²⁰ Суочена са таквим исходом, влада С. Јовановића донела је одлуку о пребацивању седишта рада Војне мисије из Вашингтона у Канаду, да би „једном кренуло напред питање прикупљања у Америци људства за нашу војску”.²¹ О овој одлуци, као и о одлуци да војни изасланик у Вашингтону потпуковник Ж. Радојчић преузме дужност Д. Савића у САД, обавештена је америчка влада.²² И поред чињенице да се на тлу САД налазила најбројнија југословенска исељеничка колонија, као и да се, сходно томе, највећи број регрута могао управо очекивати у овој северноамеричкој држави, оваква одлука југословенске владе није чудила. Значај Канаде као места окупљања и обуке регрута препознат је већ у првим месецима деловања избегличке владе.²³

¹⁸ Америчка влада изразила је спремност да уз услов поштовања америчких закона, дозволи странцима да служе у војскама матичних земаља. Појединцима се, међутим није смело претити, нити су се смеле спроводити мере присиле у циљу регрутације. Није била дозвољена регрутација америчких држављана, као ни појединаца који су били у поседу „првог папира”, односно првог корака у процесу стицања америчког држављанства. Такође, америчке власти очекивале су реципроцитет. АЈ, 371-9, Acting Secretary of State за К. Фотића, 31. март 1942; АЈ, 371-9, Пов. Но 399, 14. мај 1942; Споразумом од 18. марта америчка влада обавезала се да пружи помоћ у војној опреми, школовању ваздухопловног особља, пружању помоћи приликом транспорта добровољаца у Јужну Африку. Душан Пленча, *н. д.*, 136.

¹⁹ АЈ, фонд Емигрантске владе (103) фасц. 35, Пов. бр. 626, Слободан Јовановић за Министарство иностраних послова, 12. мај 1942; Како наводи Д. Пленча, југословенска влада у емиграцији очекивала је до одлуке америчке владе о забрани регрутације 4. марта 1942, око 2.000 добровољаца на тлу Сједињених Држава. Душан Пленча, *н. д.*, 59.

²⁰ Савић је известио да „...поред сталног ургирања и изјава предусретљивости још није отпочело стављање обвезника на располагање.” АЈ, 103-35, Шифровани телеграм из Вашингтона 9. јул 1942; И после више од четири месеца од доласка мисије у САД Фотић је поручивао влади у Лондону „У току су преговори око уређења прикупљања обвезника”, АЈ, 371-9, К. Фотић за МИП, Лондон, Шифровани телеграм, Вашингтон 28. јул 1942.

²¹ АЈ, 371-9, Телеграм из Лондона за Посланство у Вашингтону, 13. август 1942.

²² АЈ, 371-9-188, Но 703, 19. август 1942.

²³ Маја 1941. године из Јерусалима је стигао налог Фотићу да, уколико је то могуће, лично посети Канаду пошто „све више изгледа да би Канада била најподеснија за формирање и обуку наших нових војних јединица, а нарочито авијације...”, као и да испита могућности за реализацију тог плана. АВИИ, ЕВ, к. 200, 1/3-2,

Споразумом од 16. децембра 1941. канадска држава се сагласила са плановима југословенске стране да спроведе регрутацију на њеној територији, као и са идејом о коришћењу пољског логора у Виндзору као месту будуће обуке регрута.²⁴ Коначно, на простору Канаде већ су деловале остале савезничке војне мисије.²⁵ Према речима канадског мајора Лила²⁶, канадска влада се водила принципом да „они сматрају да ће и националне војске савезника за будућу борбу у Европи бити од велике користи.”²⁷ Искуство из САД и констатација да је рад југословенске војне мисије „остао до сада без икаквог позитивног резултата” и коначно су одредили ново решење југословенске владе.²⁸ У складу са одлуком да се за канадску територију веже главна активност рада на формирању војних јединица у Северној Америци, решено је да се у ову северноамеричку државу упути

Пов. бр. 131, Шифровани телеграм Нинчић Фотићу, Јерусалим 3. мај 1941; И сам Фотић је истицао да ће сви који желе да ступе у југословенску војску морати да иду на обуку у Канаду уколико би та земља била за то одређена, али чак и у случају да избор падне на неку другу државу превоз добровољаца би се морао вршити преко канадске територије. Услед неутралности САД ово је било и очекивано размишљање. АВИИ, ЕВ, к. 200. 1/3-3, Пов. бр. 214, Шифровани телеграм К. Фотић за југословенску владу у Јерусалиму, Вашингтон, 29. април 1941. Веселин Ђуретић, *н. д.*, 18–19.

²⁴ Канадска страна поставила је и одређене услове који су важили и за остале савезничке мисије у тој земљи. Тако није било дозвољено регрутовање канадских држављана и британских поданика у југословенску војску, као ни лица за које канадске власти оцене да обављају послове од важности за државу. Сва лица у страним војним снагама подлежала су канадским законским прописима војним и цивилним. Канадска влада није сносила одговорност, финансијску нити било какву за процес регрутовања, обуке, организовања и отпремања регрута, као ни за плате, транспортне трошкове пре и после окончања непријатељстава, ни за трошкове лечења, хоспитализације, пензија. Регрутација у САД морала се спроводити у складу са законима те земље. АЈ, 420-7, Н. А. Робертсон, Under Secretary of State for External Affairs to Yugoslav Consul General (Монтреал), 16. 12. 1941; АЈ, 420-7, П.340, 13. децембар 1941; Југословенска влада је крајем 1941. године предузела кораке у правцу добијања бесплатне зграде у Виндзору и Овен Соунду за смештај штабова. 420-7, Пов. Но 126, 10. децембар 1941; Веселин Ђуретић, *н. д.*, 44.

²⁵ На тлу Канаде у лето 1941. године већ су деловале војне мисије Холандије, Норвешке, Белгије, Чехословачке, Пољске, Слободне Француске. АЈ, 420-7, Пов. 179/41, Предмет: Иностране војне снаге на територији Канаде, 21. јул 1941.

²⁶ Мајор Лил (Leal) обављао је дужност официра за везу са страним војним мисијама на простору Канаде. АЈ, фонд Краљевско посланство у Отави (439) фасц. 1, Пов. бр. 30, пуковник Савић за Министарство Војске, Морнарице и Ваздухопловства, 31. октобар 1942.

²⁷ АЈ, 420-7, Пов. бр. 251, Саветник посланства Радоје Николић, 6. септембар 1942.

²⁸ АВИИ ЕВ, к. 174, Бр. Рег. 7/2-1, Пов. бр. 1229, 15. август 1942.

војна мисија под именом „Југословенска војна мисија за прикупљање војних обвезника и добровољаца у Канади”.²⁹ Савићу, који је остао на челу мисије, требало је у будућем раду скренути пажњу „да је прикупљање добровољаца један од најглавнијих задатака његове мисије и да за наше јединице на Блиском Истоку потребно што пре прикупити што више добровољаца.”³⁰ Поред обавезе прикупљања регрута на територији Канаде, Војна мисија је имала и дужност прихвата регрута из САД, обавезу вршења организације и спровођења обуке у војном кампу у Виндзору, као и обавезу регулисања свих питања везаних за коришћење виндзорског депоа.³¹ За потребе „прикупљања или издржавања војних обвезника и добровољаца” и укупног рада по том питању одобрен је кредит у износу од 5.000 долара за посланство у Вашингтону и 15.000 долара за посланство у Отави.³² Снабдевање опремом и оружјем вршило се из Сједињених Држава преко Закона о зајму и најму.³³ Поред војно увежбаног, желео се и лојалан и патриотски усмерен војник. Стога се предвиђала и тзв. „морална настава”, са циљем „да се у што већем степену развију патриотски осећаји прикупљеног људства, као и воља и жеља

²⁹ АВИИ, ЕВ, к. 174, Бр. Рег. 7/2-1, Пов. бр. 1229, 15. август 1942.

³⁰ АЈ, 371-9, В.К. Пов. бр. 1329, Шифровани телеграм из Лондона 23. август 1942; Поред пуковника Савића мисију су чинили и ваздухопловни капетан прве класе Драгиша Ристић, који је именован и за команданта депоа у Виндзору, резервни поручник Петар Радић, ваздухопловни поднаредник Стјепан Колега. АВИИ, ЕВ, к. 174, Бр. Рег. 7/2-1, Пов. бр. 1229, 15. август 1942.

³¹ Акценат је стављен на ваздухопловство, за које је овим радом требало доbitи што већи број људи. Прикупљено људство делило би се на ваздухопловство (летачко или помоћно особље), морнарицу и војску у којој би, према наредби, регрути били ангажовани у пешадијским и оклопним јединицама. Задаци војне мисије били су „старање о смештају, одевању, исхрани и здрављу” регрута „о дисциплини, реду и основној обуци” веза и сарадња са другим савезничким мисијама у Канади, као и веза са војним властима Канаде. *Исто*.

³² На седници Министарског савета 16. октобра 1942. године прихваћено је решење министра финансија др Шутеја о одобрењу новца за Посланства у Вашингтону и Отави за потребе почетка прикупљања добровољаца и рад Војне мисије у Америци. Записник седнице Министарског савета од 16. октобра 1942, *Записници са седница*, 179; АВИИ ЕВ, к. 174, Бр. Рег. 7/2-1, Пов. бр. 1229, 15. август 1942.

³³ Споразумом са америчком администрацијом о примени Закона о зајму и најму од 24. јула 1942. године решено је питање будућег снабдевања југословенских војних јединица. Ово питање решено је током посете краља Петра II северној Америци. Војислав Павловић, *н. д.*, 28–29; Константин Фотић, *Рат који смо изгубили* (Београд: Ж. Лазић, М. Грушић: Вајат, 1995) 136–137; Веселин Ђуретић, *н. д.*, 80, 219; Војни изасланик у Вашингтону, у сарадњи са владиним делегатом Ђорђем Радином, требало је да обезбеди достављање војног требовања Војној мисији у Канади. АВИИ ЕВ, к. 174, Бр. Рег. 7/2-1, Пов. бр. 1229, 15. август 1942.

да се бори за ослобођење Југославије”.³⁴ Над читавим процесом организовања војске у Северној Америци „општи надзор”, као и координација рада војне мисије, војног изасланика, дипломатских представника и исељеничких организација поверен је југословенским посланицима у Вашингтону и Отави.³⁵ Окупљено људство, после извршене обуке у Виндзорском кампу, требало је упутити у Јужну Африку, што је такође захтевало сарадњу са канадским, америчким, али и британским властима. С обзиром на то да је камп у Виндзору користила пољска војна мисија, начин коришћења расположивог простора, питања исхране, смештаја и снабдевања регрута у војном депоу решавала су се у споразуму са пољским властима.³⁶ Упркос чињеници да је југословенска војна мисија радила на прихвату регрута са територије целе Северне Америке, њене активности у смислу пропаганде, контакта са исељеницима, решавања питања административног и организационог карактера у контексту спровођења процеса регрутације и обуке биле су везане искључиво за простор Канаде. Сједињене Државе остаће место ангажовања југословенске стране у правцу регрутације војних обвезника и добровољаца у складу са прописима америчке државе.

Активности војне мисије у Канади

На молбу југословенског посланства у Отави, канадска влада дала је 26. августа 1942. сагласност за долазак југословенске војне мисије.³⁷ Тиме су створени услови за почетак рада југословенске војне мисије у Канади на прикупљању добровољаца.³⁸

³⁴ АВИИ ЕВ, к. 174, Бр. Рег. 7/2-1, Пов. бр. 1229, 15. август 1942.

³⁵ Исто.

³⁶ Југословенска влада разматрала је питање коришћења виндзорског кампа са пољским представницима у Лондону крајем 1941. године. Договорено је да се у једном њиховом логору у Канади образује југословенски депо за прихват и обуку регрута прикупљених у зони В. О овом договору биле су обавештене и власти Канаде. АЈ, 420-7, П. 340, 13. децембар 1941.

³⁷ АЈ, 420-7, Пов. бр. 170, Предмет: Наша војна мисија у Канади, 24. август 1942; АЈ, 420-7, Пов. бр. 184, Предмет: Наша војна мисија у Канади, 29. август 1942; АЈ, 420-7, Но. 12, Н. А. Робертсон за југословенско посланство у Отави 26. август 1942.

³⁸ Д. Савић је у Канаду дошао у првим данима септембра. АЈ, 420-7, Телеграм Д. Савић за Краљевско посланство у Отави, 7. септембар 1942; На Конференцији савезничких мисија земаља под немачком окупацијом, одржаној 3–4. јуна 1942. у Отави, канадска влада је већ дала пристанак да њени регрутни центри добровољ-

Упркос бројном исељеништву југословенског порекла на простору Северне Америке, југословенска војна мисија могла је да рачуна на много скромнији број потенцијалних регрута. На простору Сједињених Држава југословенски представници рачунали су искључиво на одазив исељеника са југословенским држављанством. Према списковима југословенских конзулата, у Сједињеним Државама се налазило 1.400 југословенских војних обвезника.³⁹ На основу споразума са америчким властима, југословенски држављани јављали су се америчким регрутним центрима, где би, на основу права опције, давали изјаву у којој војсци желе да служе.⁴⁰ Војна мисија није, међутим, имала могућност рада на тлу Сједињених Држава, односно могла је само примати регруте који би јој били упућени из ове земље.⁴¹ Према подацима канадских власти, у Канади се налазило укупно 480 исељеника са југословенским држављанством који су подлежали војној обавези.⁴² Међутим, на простору Канаде очекива-

це упућују савезничким мисијама, као и да у саставу тих регрутних центара буду представници мисија у циљу убрзања регрутног процеса. Југославију је на овој конференцији представљао војни изасланик Ж. С. Радојчић. АЈ, 420-7, Пов. бр. 73, Војни изасланик Ж. С. Радојчић за Краљевско посланство у Отави, 16. јун 1942.

³⁹ По Савићу, број држављана са којим су располагали југословенски конзули у САД био је мањи од стварног. АЈ, 439-2, Лично Пов. бр. 174, Д. Савић за Министарство Војске Морнарице и Ваздухопловства, Лондон, 2. фебруар 1943; АЈ, 420-8, Бр. 83, Пуковник Д. Савић за И. Цанкара, посланика у Отави, 8. фебруар 1943; Према другим подацима у Сједињеним Државама живело је 2.372 лица између 20 и 50 година старости са југословенским држављанством. АВИИ, к. 200, Бр. Рег. 74/2-1, Пов. бр. 508, Шифровани телеграм из Вашингтона, 3. новембар 1941.

⁴⁰ На основу споразума са америчком владом југословенски конзули упућивали су југословенске држављане да се јаве америчким органима за регрутацију (Local Selective Board), где су давали изјаву о опцији и где се вршио лекарски преглед. Ови извештаји били би затим прослеђени најближем југословенском конзулату који би их проследио Посланству и војном изасланику. Они су затим доносили одлуку да ли ће дотично лице бити узето у југословенску војску или ће бити препуштено војсци САД. Сва лица би се затим слала у југословенски логор за обуку у Виндзору. АЈ, 439-3, Циркулар, без датума.

⁴¹ Прикупљање добровољаца и војних обвезника према наређењу од августа 1942, вршио је војни изасланик у Вашингтону, а њему су као „појачање” придодата два резервна официра, као и војни лекар др Леон Рабинович. Задаци војног изасланика обухватили су и настојање да се добије што већи број младих исељеника југословенског порекла на простору САД, затим вршење процене способности пријављених војних обвезника и добровољаца и њихово упућивање од места становања до Вашингтона у циљу прегледа и затим до депоа у Виндзору. АВИИ ЕВ, к. 174, Бр. Рег. 7/2-1, Пов. бр. 1229, 15. август 1942; АЈ, 439-3, Циркулар, без датума.

⁴² АЈ, 439-1-3, Пов. бр. 3, Пуковник Д. Савић за Министра Војске, Морнарице и Ваздухопловства, Лондон, 18. септембар 1942.

ња су била везана и за све исељенике југословенског порекла без обзира на њихово држављанство. Наиме, дефинисањем категорије добровољца 18. септембра 1942. отворен је простор да се поред југословенских држављана у југословенске војне јединице укључе и лица југословенског порекла са страним држављанством.⁴³ С друге стране, канадске власти дале су могућност опције која је обухватала и канадске држављане југословенског порекла. Према канадским прописима сви мушкарци између 20 и 45 година подлежали су војној обавези било у војсци земље порекла или у канадској војсци, чиме је отклоњена могућност избегавања војске.⁴⁴ Канадски држављани југословенског порекла који би се определили за југословенску војску сматрали су се добровољцима и уживали су све повластице које је овакав статус подразумевао.⁴⁵ Истовремено, југословенска страна сагласила се са прописима Канаде који су нудили страним држављанима право опције, односно избор у коју војску желе да ступе. Југословенски држављани који се не би одазвали позиву југословенске мисије били би позвани у канадску војску и том приликом имали би „последњи пут” могућност оптирања за ступање у југословенску војску.⁴⁶ Југословенски држављани могли су се директно јавити југословенској војној мисији у Виндзору, без претходног проласка кроз канадски регрутни центар. У таквим случајевима југословенска мисија била је у обавези да обавести канадску страну о тим лицима ради регистравања испуњености војне обавезе.⁴⁷ У слу-

⁴³ Према одлуци Министарског савета добровољцима сматрају „стране држављане југословенског порекла и Југословене који су стекли право на страно држављанство и добровољно се јавили у нашу војску и били примљени”, као и „Југословене који су као заробљеници дошли из непријатељске војске или пребегли”. Лица старости од 18 до 46 година старости могла су да ступе у југословенску војску као добровољци. Дужност им је била да поштују југословенске војне законе, као и да служе до тренутка опште демобилизације. АЈ, 420-7, Пов. бр. 794, К. Фотић за Краљевско посланство у Отави, Прилог 1. 18. септембар 1942; АЈ, 371-9-195, Шифровани телеграм, В.К. Пов. бр. 1496, Из Лондона 18. септембар 1942; Веселин Ђуретић, *н. д.*, 44.

⁴⁴ Ово је потврђено према прописима „National War Service Regulations 1940 (Recruits) (Consolidation 1942), Part I, Liability to be called out”, који су ступили на снагу 16. септембра 1942. АЈ, 420-7, Пов. бр. 3, Пуковник Савић за Министарство Војске, Морнарице и Ваздухопловства, 18. септембар 1942.

⁴⁵ АЈ, 439-3, Royal Yugoslav Consulate General, Текст позива у југословенску војску, 20. новембар 1942.

⁴⁶ *Исто.*

⁴⁷ АЈ, 439-2-3, Enlistment in Yugoslav Forces in Canada, 10 децембар 1942; АЈ, 439-1, Пов. бр. 85, 15. децембар 1942.

чајевима када се радило о канадском држављанину југословенског порекла била је неопходна дозвола, односно сагласност канадских војних власти.⁴⁸ С друге стране, и канадске војне власти тражиле су дозволу југословенске војне мисије за регрутовање југословенских држављана у Канади. Такође, законски прописи канадске државе, као и они Сједињених Држава, искључивали су било какве мере присиле које би стране мисије могле спроводити на њиховом тлу.⁴⁹ На тај начин југословенска војна мисија морала је да рачуна на добровољност одазива обе категорије потенцијалних регрута, и оних са југословенским држављанством, и исељеника са канадским држављанством. Обавеза служења војске је постојала, али се она могла испунити и ступањем у редове канадске војске. Оно што се постигло одлуком југословенске владе о мобилизацији и регрутацији југословенских држављана у Америци, као и споразумом са канадским властима, било је укључивање и лица са југословенским држављанством у обавезу служења војске и самим тим давање доприноса ратним напорима савезника.⁵⁰

У погледу одазива и броја потенцијалних регрута који би се прикључили југословенској војсци није било много разлога за велика очекивања. Још августа 1941. југословенски конзул у Монтреалу В. Вукмировић закључио је „Досадањи одзив је доста слаб. Махом се јављају само Срби из Црне Горе, Херцеговине и Лике”.⁵¹ Искуства других војних мисија са којима је пуковник Савић био упознат по

⁴⁸ AJ, 439-2, Х. Ф. Г. Летсон (Department of National Defence, Ottawa) за пуковника Савића, 8. мај 1943.

⁴⁹ Према канадским прописима стране владе „cannot exercise any compulsion within Canada” у циљу спровођења регрутације и приморавања сународника да одговоре на војни позив. AJ, 420-7, Statement by Prime Minister King in the House of Commons May 1. 1941; Према уговору са владом САД наводи се „да смо се обавезали да нећемо вршити никакав притисак на наше држављане да се одлуче за ступање у нашу војску а не у војску С.А.Д.” AJ, 439-3, Циркулар, без датума.

⁵⁰ Канадска страна је још априла 1942. предложила да се канадски прописи о обавезној војној служби прошире и на југословенске поданике пошто је, како се веровало, постојала сагласност и југословенске стране да у времену рата није пожељно да мушкарци војно способни са југословенским држављанством избегну дужност учешћа у рату само због чињенице да живе у Канади. AJ, 420-7, Н. А. Робертсон, Under Secretary of State for Department of External Affairs за Генерални конзулат у Монтреалу, 9. април 1942; Југословенски конзул у Монтреалу В. Вукмировић сагласио се закључивши „In view of the total struggle in which our countries are associated, that male Yugoslav nationals of military age should not escape the duty of sharing in military side of the united efforts”. AJ, 420-7, П. Но 135, 18. мај 1942.

⁵¹ AJ, 420-7, Пов. 189/41, Генерални конзулат у Монтреалу за Краљевско посланство у Вашингтону, 6. август 1941.

доласку у Канаду такође нису нудила превише разлога за оптимизам. Тако је пољска војна мисија могла да рачуна на 3.346 регрута на простору Канаде, али је до септембра 1942, како наводи Савић, успела да регрутује 100–120 лица. До ступања Сједињених Држава у рат пољска мисија успела је да регрутује свега 700 лица из ове земље, док је после децембра 1941. „притицање... тако рећи престало”.⁵² Штавише, како пуковник Савић наводи, током преговора са пољском мисијом око коришћења 250 места у кампу у Виндзору, пољски војни изасланик у Отави пуковник Илински рекао му је: „имали би разлога да се нарочито провеселимо нас двојица, ако би икада дошло до резултата да у логору имамо једновременно партије од по 50 људи”. У погледу пољског искуства са регрутацијом Илински је закључио „Од овдашње предратне емиграције нико није видео нарочиту корист”, а патриотизам Пољака-емиграната упоредио је са подгрејаном супом.⁵³ Канадске власти такође су истицале своје лоше искуство у погледу регрутације на простору Сједињених Држава.⁵⁴ Извесну наду у нешто другачији исход нудила је реакција исељеника са којом се сусрео пуковник Савић након доласка у Канаду.⁵⁵ Савић је на самом почетку рада мисије, октобра 1942. године, констатовао да постоји „живо интересовање код нашег живља у Виндзору, Детроиту и оближњим местима за ступање у нашу вој-

⁵² Како наводи Д. Савић, пољски војни изасланик у Канади пуковник Илински саопштио је да су процене пољских политичара о броју Пољака у Америци говориле о чак 5 милиона лица пољског порекла. Према Илинском, стварни број оних који су се осећали Пољацима износио је око 800.000. Илински је такође навео, како преноси Савић, да је из Канаде у пољски логор месечно долазило око 10 регрута, на основу чега је Савић закључио да је укупан број регрута из Канаде у најбољем случају могао бити 250 лица. АЈ, 420-7, Пов. бр. 3, Пуковник Савић за Министарство Војске, Морнарице, Ваздухопловства, Лондон, 18. септембар 1942; Пуковник Илински истакао је да је пре ступања САД у рат максимални месечни прилив људства био до сто људи. У просеку месечно је из САД долазило 30 војних обвезника, а из Канаде 10. АЈ, 439-3, Пов. бр. 4, Југословенска војна мисија за Краљевско посланство у Вашингтону 23. септембар 1942.

⁵³ АЈ, 439-1-3, Пов. бр. 3, 18. септембар 1942.

⁵⁴ Канада је очекивала 1.800 војних обвезника из Сједињених Држава, а дошло је свега 35. АЈ, 439-3, Пов. бр. 4, Пуковник Д. Савић за Краљевско посланство у Вашингтону, 23. септембар 1942.

⁵⁵ Југословенски исељеник у Канади Никола Мраовић саопштио је пуковнику Савићу да је око сто његових познаника спремно да ступи у југословенску војску чим их канадске власти буду позвале. АЈ, 439-1-3, Пов. бр. 30, Д. Савић за Министарство Војске, Морнарице и Ваздухопловства, Лондон, 31. октобар 1942.

ску”.⁵⁶ Војни депо у Виндзору располагао је са 250 места и југословенска страна надала се попуњавању овог броја. Према споразуму са пољским представницима у Канади, од укупно 250 места југословенској страни требало је да припадне 100, али уз констатацију да би се могла учинити процена „на који би се начин задовољио захтев за смештај око двеста и педесет наших људи”.⁵⁷ Пуковник Савић био је мишљења да би се остварење одазива од 50% од потенцијалних 480 војних обвезника у Канади могло сматрати „задовољавајућим за нас”.⁵⁸ Чак и у тренуцима када је са америчке стране изражена сумња у погледу успеха регрутације и попуњавања простора у виндзорском депоу, новембра 1942, Ђорђе Радин, специјални изасланик југословенске владе, изјавио је: „Наши војни представници уверавали су ме да имају апсолутног разлога да верују да ће имати најмање 150 људи у логору”.⁵⁹

Прихватањем услова рада на тлу Северне Америке војна мисија се обавезала на спровођење регрутације без употребе било каквих мера присиле. Стога југословенски прописи, који су укључивали употребу мера кажњавања за неодазивање, нису се могли примењивати у случају југословенских исељеника у Америци. Исељеници су информисани о почетку регрутације путем исељеничке штампе, али и директним контактом у случајевима када су конзулатима биле познате адресе потенцијалних регрута. Позив путем штампе упућен је 8. октобра 1942. године.⁶⁰ Још један позив је упу-

⁵⁶ АЈ, 439-1-3, Пов. бр. 22, Д. Савић за Министра Војске, Морнарице и Ваздухопловства, Лондон, 15. октобар 1942.

⁵⁷ АЈ, 439-3, Пов. бр. 4, Д. Савић за Министарство Војске, Морнарице, Ваздухопловства, Лондон, 23. септембар 1942.

⁵⁸ Исто.

⁵⁹ Представници америчке регрутне службе Selective Service System довели су у питање југословенску реквизицију Ленд Лису са захтевом за 150 комплекта одеће и опреме, констатујући да се у том тренутку у логору налазио само један регрут. Радин је остао при југословенском захтеву. Наиме, на састанку Радина са пуковником Савићем, потпуковником Радојчићем и мајором Мишовићем 9. новембра 1942. потврђено је да нема никаквих измена у реквизицији. У примедби у оквиру захтева за реквизицију наводи се „Our Military Mission in this country and in Canada, after a thorough study and analysis of the situation, reasonably expect an enrolment of 150 men to be trained in our said Military Camp.” АЈ, 439-2, Office Memorandum за г. амбасадора, Предмет: Реквизиција Y8-72 од Новембра 11. 1942, 21. новембар 1942.

⁶⁰ Исељеници су том приликом упознати са споразумом југословенске и канадске владе о праву опције, као и о обавези одазива на позив који ће им бити упућени од канадских власти. „Ступите у редове југословенске војске,

ћен 20. новембра и он је и директно достављен исељеницима чије су адресе биле познате.⁶¹ На исељенике се апеловало речима: „Југославија је у рату, према томе сваки њен држављанин потпада под обавезу опште мобилизације”.⁶² Међутим, то није било довољно. Како је пуковник Савић закључио, „Мере за добијање што већег броја наших војних обвезника и добровољаца са територије Канаде своде се поглавито на пропагандни утицај”.⁶³ Значај пропаганде у процесу формирања јединица југословенске војске препознат је већ у почетним плановима југословенске владе у емиграцији. У упутствима за рад југословенских дипломата наглашен је значај пропаганде која је морала да буде „добро смишљена, веома обазрива и прилагођена месним приликама”.⁶⁴ Потенцијалним регрутима требало је ставити до знања да приступом југословенској војсци добијају могућност првенства пријема у државну службу, служења у војсци „за даљу каријеру”, као и могућност добијања добровољачке земље по угледу на решења из Првог светског рата.⁶⁵ Исељенике је требало привући мерама попут добијања новчане помоћи, добијања југословенског држављанства, као и нуђењем различитих привилегија за чланове

тамо вас дужност зове и слава чека”, *Глас Канаде*, Торонто, год. IX, Но 483, 8. октобар 1942.

⁶¹ Позиви су били само први корак у процесу регрутације. Од исељеника се очекивало да испуне достављени формулар са информацијама о имену, презимену, месту рођења, тренутном пребивалишту, месту и врсти запослења, ратном распореду, држављанству. Тек накнадно, они који су дали изјаву у прилог приступања југословенској војсци требало је да буду позвани да ступе у југословенски депо и започну обуку. „Позив у војску”, *Глас Канаде*, Год. X Но 504, 11. фебруар 1943.

⁶² AJ, 439-3, Royal Yugoslav Consulate General, Текст позива у југословенску војску, 20. новембар 1942.

⁶³ AJ, 439-1, Пов. бр. 3, пуковник Савић за Министра Војске, Ваздухопловства и Морнарице, 18. септембар 1942; У Сједињеним Државама као први задатак истакнута је потреба проналажења обвезника и њиховог упознавања са споразумом југословенске и америчке стране и затим „апел” за ступање у југословенску војску. За проналажење југословенских држављана требало је „користити све могуће начине”, тражити помоћ исељеничких организација, црквених општина, исељеничке штампе. Такође, „Војни изасланик умолиће г. Бана Шубашића и г. Министра Сноја за њихов утицај код хрватских и словеначких организација да би се добио што већи одзив Хрвата и Словенаца”. AJ, 439-3, Циркулар, без датума.

⁶⁴ AJ, 420-7, Упутства за рад дипломатско-конзуларних представника на прикупљању војних обвезника и добровољаца.

⁶⁵ AJ, 420-7, Упутства за рад дипломатско-консуларних представника на прикупљању војних обвезника и добровољаца, без датума; AJ, 420-7, Пов. бр. 584, К. Фотић за Генерални конзулат у Монреалу, 2. септембар 1941; AJ, 371-9, Шифровани телеграм Пов. бр. 6043, Лондон 29. август 1941.

породице у послератној Југославији.⁶⁶ Апеловало се и на патриотизам исељеника. „Потребно је да схватите да је патриотски и пожељно да ступите код војних снага Ваше Отаџбине”, поручивало се *Објавом* југословенске владе.⁶⁷ Југословенски посланик у Отави Изидор Цанкар позивао је исељенике речима: „Ступајте у редове југословенске војске, тамо вас дужност зове и слава чека”.⁶⁸ Од исељеника се очекивало „да се угледају на светле примере које им указују браћа у домовини, борећи се јуначки за своју слободу и своју демократију под високим водством Његовог Величанства краља Петра и шефом Генералштаба, југословенским Министром војске генералом Дражом Михајловићем”.⁶⁹ Није се заборавило ни позивање на искуство Првог светског рата, које је, измењено донекле романтизованим представом о обиму и значају учешћа исељеника у ратним напорима Србије, своје место нашло и у новим историјским околностима. Пуковник Савић поручио је исељеницима: „На вама је дужност да пођете путевима којима су пре 25 година пошли ваши очеви и старија браћа. Они су пошли са овог истог континента на бојиште на коме је искована слобода, коју је данас угрозио наш вековни непријатељ”.⁷⁰ Такође, Савић је успоставио контакт са уредником листа *Глас Канаде* Божом Марковићем, иначе дугогодишњим сарадником југословенских дипломата у Канади, и указао му на потребу

⁶⁶ Потенцијалним регрутима нудио се бесплатан превоз и дневница од 1,5 долара до и од места лекарског прегледа. У случају смрти добровољца на војној дужности породици подофицира давала се помоћ од 400 долара, а породици каплара редова 300. Породица добровољца имала је право на породични додатак до краја рата, а после рата на инвалиднину. Добровољац би стекао право и на повратак у Југославију са породицом и аутоматско право на југословенско држављанство, првенство у државној служби, признање свих бенефиција после рата које би биле признате борцима за ослобођење. Деца добровољаца, живог или умрлог на војној дужности, имала би право школовања закључно са Универзитетом у Југославији о трошку државе. АЈ, 103-35, Пов. бр. 2293, С. Јовановић за Министарство иностраних послова, 17. децембар 1942.

⁶⁷ АЈ, 439-2-3, Објава бр. 2.

⁶⁸ „Ступајте у редове југословенске војске, тамо вас дужност зове и слава чека” *Глас Канаде*, Год IX, Но 483, 8. октобар 1942.

⁶⁹ „Ступите у редове југословенске војске, тамо вас дужност зове и слава чека” *Глас Канаде*, Торонто, год. IX, Но 483, 8. октобар 1942; Позиву југословенских дипломата придружило се и Југословенско-канадско удружење. „Увјерени смо да ће се наше чланство, вјерно својем обећању, одазвати њиховом позиву, приступити у редове непобједивих бораца...” „Југословенска војна мисија у Виндзору”, *Глас Канаде*, Торонто, Год. IX Но 484, 15. октобар 1942.

⁷⁰ „Говор пуковника Савића одржан на дан 28. фебруара у Торонту”, *Глас Канаде*, Год. X, Но 507, 4. март 1943.

писања исељеничке штампе на начин који би деловао подстицајно на одазив исељеника.⁷¹ Пропагандне активности војне мисије ипак су се суочавале и с извесним ограничењима. Оне су примарно биле ограничене на простор Канаде. Такође, није било могуће занемарити укупно стање подељености унутар југословенског исељеништва у Америци, које је попримало обресе отвореног непријатељства. Стога је, на иницијативу пуковника Савића о потреби обиласка исељеничких колонија и чешћих контаката са исељеничким организацијама, југословенска влада, прихвативши аргументацију посланства у Отави, одговорила негативно.⁷² Наиме, како је закључио посланик Цанкар, пошто су исељеничке организације „племенски и политички међусобно подељене и завађене, то би се учествовањем службених лица у њима јаз између њих још продубио, па би и војска сама била увучена у једну нову штетну полемику”. Насупрот томе, према посланству, требало је упутити позив војним обвезницима да оптирају за југословенску војску, позвати исељеничке организације „свих политичких смерова” да раде у том правцу и затим организовати пропаганду преко штампе. Лична агитација била је пожељна, али за то је био потребан новац, као и „подесна неслужбена лица”.⁷³ У одговору на ово упозорење Савић је поручио да „што се саме пропаганде тиче све зависи од начина како ће се она спровести” и закључио: „Ја бих ту иступио као војник кога се не тичу племенске и политичке подвојености”.⁷⁴ Ипак, у складу са препоруком посланства, југословенско Министарство војске наложило је Савићу: „Са удружењима нашим сарадњу по питањима прикупљања људства, због политичких деликатних прилика међу исељеницима нашим у Америци, свести на најмању меру”.⁷⁵ Упркос овако јасном налогу, Са-

⁷¹ АЈ, 439-1-3, Пов. бр. 35, Д. Савић за Министарство Војске, Морнарице и Ваздухопловства, Лондон, 15. новембар 1942.

⁷² Д. Савић је у писму Министарству војске указао на потребу чешћих контаката са исељеничким удружењима, остваривања контакта са исељеницима, вршења пропаганде на линији Бафало – Питсбург – Чикаго. Све би то по Савићу утицало повољно на опредељивање исељеника да приступе југословенској војсци, а не војсци САД. Истом приликом Савић је тражио средства неопходна за предузимање путовања. АЈ, 439-1-3, Д. Савић за Министарство Војске, Морнарице и Ваздухопловства, Лондон 1. октобар 1942.

⁷³ АЈ, 420-7, Пов. бр. 249, Краљевско посланство за Министарство иностраних послова, Лондон, 7. октобар 1942.

⁷⁴ АЈ, 420-7, Писмо Д. Савића Министру, 9. октобар 1942.

⁷⁵ И даље „Крајње опрезно радите и увек у потпуном и претходном споразуму са Послаником.” Одбијен је и Савићев предлог о деловању на територији САД,

вић не само да се није устезао од учешћа на исељеничким скуповима већ је, по свему судећи, успоставио присну сарадњу са Српском народном одбраном из Чикага, што ће бити предмет критике југословенске, али и америчке стране, имајући у виду екстремне ставове ове организације, која је коначно и негирала могућност опстојности југословенске државе.⁷⁶

Апели на патриотизам, на херојство исказано у Првом светском рату, позивање на братску солидарност, пратили су смер дотадашње југословенске исељеничке политике и потврђивали перцепцију исељеника као дела народног јединства. Веровало се у снагу националних осећања, која ће у коначном исходу определити исељенике југословенског порекла у одлуци о ступању у југословенске војне снаге. Међутим одговори исељеника, као и питања и недоумице изражене у исељеничким писмима, отварају су простор за формирање нешто другачије слике у посматрању односа исељеника према старој домовини. На позив југословенског конзула у Монтреалу да се јави војној мисији, Божо Кнежевић, пореклом из села Грачац код Книна, изјавио је: „...ја не мислим да ћу ја у југословенску војску поћи, када бих био способан ја бих пошао у канадску војску”.⁷⁷ И Мартин Судицки, пореклом из Бачке, поручио је да, као канадски држављанин, не намерава да служи у југословенској војсци,

односно „Проширење надлежности Ваше на део територије САД не одобрава.” АЈ, 420-7, Пов. бр. 270, Краљевско посланство у Отави за пуковника Савића, 26. октобар 1942.

⁷⁶ Већ 5. августа 1942, у писму Слободану Јовановићу, С. Косановић наводи „Шеф војне мисије пуковник Савић иступа на српским скуповима и говори о српској а не југословенској војсци.” Сава Н. Косановић, *Шта се могло видети из емиграције (неколико докумената)*, (Београд: с.н. 1945) 31; Саветнику југословенске амбасаде сугерисано је из Стејт департмента да југословенски званичници не учествују на јавним скуповима политичког карактера и том приликом поменут је Савић који је требало да говори на скупу СНО 27. јуна 1943. Наглашено је да је „незгодно” да активни војник узме учешће на сличним манифестацијама, као и да би му могла бити ускраћена виза за улазак у САД. АЈ, 371-9-280, Меморандум, 25. јун 1943; Д. Савић је ипак узео учешћа у Видовданском конгресу СНО јуна 1943. и, штавише, био један од говорника на конгресу на којем је донета резолуција којом се негира обнова Југославије и захтева образовање српске државе. *Споменица поводом 20-годишњице обновљеног рада Српске Народне Одбране у Америци 1941–1961*. (Чикаго: Српска Народна Одбрана, 1961) 49; Негативан став о Савићевим активностима у Америци изразио је и Милан Грол, који је указујући на неодлучност Слободана Јовановића навео жељу председника владе да именује Савића за војног изасланика у Отави „не би ли га се отарасио и држао што даље од себе – не марећи што ће он тамо правити скандале, са акредитивом краљевске владе у џепу.” Milan Grol, *Londonski dnevnik 1941–1945* (Beograd: Filip Višnjić, 1990) 338.

⁷⁷ АЈ, 420-8, Пов. бр. 136, Изјава Боже Кнежевића, 6. јануар 1943.

а у овом ставу није био усамљен.⁷⁸ Правдајући се због своје одлуке, Никола Мрмак, пореклом из села Горица (Нова Градишка), одговорио је југословенском конзулу да је он канадски држављанин, да живи у Канади са породицом, „па мислим да би било боље да идем у канадску војску ако будем позван”.⁷⁹ Мијо Жалац изјавио је да би радије ступио у канадску војску пошто је ожењен, има кућу у Монтреалу и стално је настањен у Канади.⁸⁰ Поседовање канадског држављанства, али и чињеница да су се лична перспектива и будућност везивали за простор усељења, били су довољни аргументи да се предност да канадској, а не југословенској војсци. Мајк Михелец одговорио је Војној мисији да сматра „да ми је дужност да ступам у канадску војску и да браним мој канадски, а уједно и мој изгубљени али незаборављени, дом скупа са фамилијом, у Југославији”.⁸¹ Интимно осећање припадности, без експлицитног става појединца, тешко је препознати. Учињени избори, посебно у временима великих ломова, делом расветљавају осећај лојалности, па и осећање припадности и перципирање сопствене будућности. У сваком случају, из оваквог опредељења појединих исељеника свакако је била евидентна забринутост за егзистенцију, личну и чланова породице. Ова брига за будућност и имовинску сигурност остаје константа чак и у случајевима када се показивала склоност ка идеји укључи-

⁷⁸ АЈ, 420-7, А. Бр. 651, Генерални конзул у Монтреалу П. Цабрић за Војну мисију, Изјава Мартина Судичког, 27. март 1943; Никола Кајганић пореклом из Вргинмоста поручио је: „Као држављанин ове земље, ожењен имам двоје дјеце и покоравам се законима ове земље.” АЈ, 420-7, Изјава Николе Кајганића Генералном конзулату у Монтреалу, 28. децембар 1942; АЈ, 420-8, А. Бр. 2007, Изјава Николе Кајганића Генералном конзулату у Монтреалу; Миле Шпановић пореклом из села Цремушница (Вргинмост), изјавио је да се он као канадски држављанин, покорава законима Канаде. АЈ, 420-8, А. Бр. 1997, Изјава Милета Шпановића, 21. децембар 1942; Милан Пиља као радник у канадској ратној индустрији навео је да мора да се повинује канадској војној власти. АЈ, 420-8, А. Бр. 1948, 17. децембар 1942.

⁷⁹ АЈ, 420-8, Писмо Николе Мрмака за Генерални конзулат у Монтреалу, 1. децембар 1942; АЈ, 420-7, А. Бр. 1852, 9. децембар 1942; АЈ, 420-8, Писмо Николе Мрмака Генералном конзулату у Монтреалу, 4. август 1941.

⁸⁰ АЈ, 420-8, А. Бр. 1801, Пријава за војску Мијо Жалац, село Хутин, општина Крашић (Бановина Хрватска); Сличне разлоге понудио је и Душан Правица пореклом из Бијелача код Требиња, који је изјавио да нема ништа против војне обавезе пошто има преко четрдесет година, жену и двоје мале деце „не изгледа ми да би ја могао учествовати у нашој Југословенској војсци”, али и да као канадски држављанин подлеже канадским законима. АЈ, 420-8, Писмо Душана Правике Генералном конзулату у Монтреалу, 14. децембар 1942.

⁸¹ АЈ, 420-8, Писмо Мајка (Mike) Михалеца Војној мисији у Виндзору, фебруар 1943.

вања у редове југословенске војске. Гаврило Тадић је изразио спремност да се као југословенски држављанин одазове позиву за војску, али је истовремено питао „да ли ће наше фамилије имати издржавање (support) од канадских или југословенских власти за колико ми њих будемо оставили без игде ишта”.⁸² Питања у вези са материјалним условима у југословенској војсци долазила су од појединаца и организација.⁸³ Пред југословенске исељенике поставао се избор служења у канадској или југословенској војсци, па су тако материјални услови добили важно место у коначном опредељењу појединаца. Забринутост је владала и у погледу будућег статуса канадских држављана који би ступили у југословенску војску. Лазар Михаљевић, председник Српског одбора за југословенску помоћ за Ванкувер и околину, поручио је: „има нас доста што се би радо пријавио у нашу војску кад бисмо знали како ствари стоје”.⁸⁴

Пуковник Савић препознао је важност питања материјалне сигурности у погледу успешности рада мисије у Канади. Ради већег одазива он је у више наврата предлагао изједначавање припадности у југословенској војсци са оним у канадској.⁸⁵ Према речима

⁸² АЈ, 420-8, Писмо Гавра Тадића Генералном конзулату у Монтреалу, 15. децембар 1942; АЈ, 420-7, А. Бр. 1961, 23. децембар 1942.

⁸³ Едо Јардас испред Лиге канадских Хрвата пренео је питање чланства да ли ће југословенска војска бити део канадске или ће бити потпуно независна у војном смислу. У случају да је независна, постављала су се питања у вези висине плате, валуте у којој ће она бити исплаћивана, о помоћи породицама у случају повреде или смрти војника. АЈ, 420-8, League of Canadian Croats, Торонто за Генерални конзулат у Монтреалу, 1. децембар 1942; Питања која су се односила на материјалну страну служења у југословенској војсци стизала су и од појединаца. Лац Славицх се интересовао за плату у југословенској војсци (АЈ, 420-8, Писмо Лац Славицха из Калгарија за пуковника Савића, 3. јануар 1942), Блажо Пејовић интересовао се за висину накнаде породицама регрута (АЈ, 420-8, Писмо Блаже Пејовића за пуковника Савића, 9. децембар 1942), Милоша Качара интересовало је ко ће се бринути за његову болесну жену. АЈ, 420-8, Милош Качар за Генерални конзулат у Монтреалу, 13. децембар 1942.

⁸⁴ АЈ, 420-7, Писмо Лазара Михаљевића Генералном конзулату у Монтреалу, 29. октобар 1942.

⁸⁵ АЈ, 439-2-3, Пов. бр. 12, 10. октобар 1942; АЈ, 439-1-3, Пов. бр. 22, Д. Савић за Министра Војске, Морнарице и Ваздухопловства, Лондон, 15. октобар 1942; У југословенској војсци месечне припадности износиле су за редова 20 долара, каплара 28 долара, поднаредника 44 долара, наредника 52 долара и за наредника водника 76 долара. АЈ, 420-8, Пов. бр. 398, 29. децембар 1942; Према наређењу краљевске владе добровољац је добијао 1,50 долара дневнице за време пута. За свако дете добијало се по 10 долара месечно, а за жену 20 долара. То је важило и за војне обвезнике. Награде капларима и редовима износиле су по 100 долара, подофицима 200, а официрима 300 долара. Предвиђено је и осигурање уколико доброво-

Савића, на самом почетку рада у Канади, од око тридесет исељеника које је срео четворица су га питала „да ли ми дајемо исте плате као и Канађани?“⁸⁶ Министарство војске је такође предложило Министарском савету да регрути за време боравка у Канади имају исте принадежности као и у канадској војсци.⁸⁷ Међутим југословенска влада одбила је ове предлоге, уз образложење да „не само да нисмо у могућности повећавати већ преузете обавезе наших добровољаца, већ би ово повећавање само за добровољце из Канаде изазвало код осталих добровољаца негодовање ради неједнакости...“⁸⁸ Предлог да се добровољцима исплаћују повећане принадежности током њиховог боравка у Канади такође је одбијен, пошто краљевска влада „мора одржавати већ једном преузете обавезе спрам наших добровољаца“.⁸⁹ Питање принадежности није изгубило актуелност ни након ове одлуке југословенске владе и било је извор константних фрустрација за пуковника Савића, који је управо у овој разлици у висини плата и надокнада препознао главни разлог слабог одазива исељеника у југословенску војску.⁹⁰

љац погине или остане инвалид. АЈ, 420-7, Пов. бр. 794, К. Фотић за Краљевско посланство у Отави, Прилог 1, 18. септембар 1942. У канадској војсци дневнице су износиле за редова 1,30 долара, поткаплар је добијао 1,50 долара, каплар 1,70, поднаредник 2,20, наредник 2,50, водник друге класе 3 долара, а водник прве класе 3,90 долара. Поред дневница, ожењени добијају и додатак од 35 долара, а водник 1 класе 40 долара месечно. Додаци на једно дете износили су 12 долара за два детета 24, за три 33, а за четворо деце 39 долара месечно. АЈ, 420-7, Војна мисија за Министарство Војске Морнарице и Ваздухопловства, 19. септембар 1942.

⁸⁶ Савић истиче: „Мада су ме само четворица питала за принадежности имао сам јасан утисак да ме питају како у име своје, тако и у име својих земљака.“ АЈ, 439-1, Пов. бр. 22, Пуковник Савић за Министра Војске, Морнарице и Ваздухопловства, Лондон, 15. октобар 1942.

⁸⁷ АЈ, 420-7, Пов. бр. 270, Краљевско посланство у Отави за Пуковника Савића, 26. октобар 1942.

⁸⁸ Записник седнице Министарског савета од 9. децембра 1942, *Записници*, 243; Ипак наведено је да је решење привремено пошто се од 1943. године прелази на енглеску скалу принадежности, па се очекују и нешто већи износи. АЈ, 420-8, Пов. бр. 398, 29. децембар 1942.

⁸⁹ Записник седнице Министарског савета од 9. децембра 1942, *Записници*, 243.

⁹⁰ Поред „затрованих племенских односа и разних политичких екстремности“, главни разлог слабог одазива по Савићу ипак је била велика разлика у принадежностима између југословенске и канадске војске. АЈ, 439-1-3, Пов. бр. 483, Д. Савић за Министарство Војске, Морнарице и Ваздухопловства, 11. мај 1943; АЈ, 439-1-3, Пов. бр. 271, Д. Савић за Министарство Војске, Морнарице и Ваздухопловства, 5. март 1943. Сличне разлоге наводиле су и југословенске дипломате у САД. Разлоге неодазивању конзул у Чикагу је видео у знатно бољим условима које је нудила америчка војска, у чињеници да се служењем америчке војске лакше по-

Пуковник Савић је у једном од својих извештаја закључио: „довољно је пустити да говоре цифре...”⁹¹ То је заиста и био највидљивији показатељ успеха рада југословенске војне мисије, али и слика реалности и оправданости југословенских очекивања од исељеничке популације у северној Америци. Први резултати били су видљиви већ у првим месецима рада Мисије и свакако нису могли задовољити. До краја новембра није било одазива ниједног регрута из Канаде.⁹² С обзиром на то да се тек приступило позивању потенцијалних регрута на простору ове државе, овај резултат није изненадио. Међутим, извесно незадовољство изазвала је чињеница да се Војној мисији није јавио ниједан регрут из САД, упркос чињеници да је на основу споразума са америчким властима, од јуна 1942, текао процес информисања југословенских исељеника на простору САД о могућности ступања у југословенску војску.⁹³ Такође, према информацији америчке стране, у војсци Сједињених Држава налазило се између 200 и 250 исељеника југословенског порекла које су америчке војне власти обавестили о могућности преласка у југословенску војску.⁹⁴ Војна мисија није имала могућност деловања и утицаја на исходе регрутације у САД, то је био домен рада Војног изасланства и југословенских дипломата у Америци. Међутим, управо су сумње у погледу успеха мисије регрутовања на простору САД биле присутне

стајало америчким грађанином, али и због тешкоћа у раду самог конзулата. Како закључује, „остају потпуно без дејства сва наша настојања да ма кога ДРАГОВОЉНО приволимо да ступи у југословенску војску”. АЈ, 371-59-585, Реф. Но 1206, Генерални конзул у Чикагу В. Вукмировић за Кр. амбасаду 7. новембар 1942.

⁹¹ АЈ, 439-2, Лично Пов. Бр. 174, Пуковник Савић за Изидора Цанкара, опуномоћеног министра у Отави, 2. фебруар 1943.

⁹² АЈ, 439-1-3, Извештај пуковника Д. Савића за Министарство Војске, Морнарице и Ваздухопловства, Лондон, 1. октобар 1942; АЈ, 439-1-3, Бр. 22, Извештај пуковника Д. Савића за Министарство Војске, Морнарице и Ваздухопловства, Лондон, 15. октобар 1942; АЈ, 439-1-3, Пов. бр. 35, Извештај пуковника Д. Савића за Министарство Војске, Морнарице и Ваздухопловства, Лондон, 15. новембар 1942; АЈ, 439-1-3, Пов. бр. 49, Извештај пуковника Д. Савића за Министарство Војске, Морнарице и Ваздухопловства, Лондон, 30. новембар 1942.

⁹³ Како Савић наводи, током преговора са америчким властима од априла до јуна 1942. откљоњене су све препреке које би спречиле ступање југословенских држављана у редове југословенске војске. АЈ, 439-2, Лично. Пов. бр. 174, Д. Савић за посланика И. Цанкара, 2. фебруар 1943.

⁹⁴ АЈ, 420-7, Пов. бр. 49, Пуковник Д. Савић за Министра Војске Морнарице и Ваздухопловства, Лондон, 30. новембар 1942; Стејт департмент је изразио спремност да у циљу трансфера у југословенску војску отпусти југословенске држављане који су у америчкој војсци, а који нису имали прилику да дају изјаву о служењу у војсци своје матичне државе. АЈ, 371-9, Secretary of State за Фотића, 30. септембар 1942.

код самих југословенских дипломата. Још септембра 1941. К. Фотић је истакао да информације које је добио „не дају велике наде да бисмо могли рачунати са неким знатним бројем добровољаца”.⁹⁵ И годину дана касније југословенски конзул у Њујорку Д. Станојевић закључио је да је рад на мобилизацији „тешко изводљив”, али и да „у интересу угледа наше државе и непотребног трошења државног новца не би требало приступити врбовању добровољаца, јер ћемо у противном претрпети потпуни неуспех”.⁹⁶ Ове оцене нашле су потврду и у пракси. Према речима југословенског конзула у Чикагу, од 500 позваних исељеника одговор је стигао са свега дванаест адреса. Неки од позваних су умрли, неки су постали амерички држављани, док су, како наводи конзул, неки изјавили да ће „радије служити у америчкој војсци”.⁹⁷ Ни појединци који су изразили жељу да служе у југословенској војсци у коначном исходу то ипак нису учинили. Југословенски исељеник Никола Н. Бабуковић, после извесних компликација око добијања дозволе за прелазак у Канаду, а према речима америчких званичника, предомислио се и вратио у америчку војску.⁹⁸ Други регрут из САД, Ратољуб Стефановић, ступио је у регрутни центар у Виндзору децембра 1942, али се вратио у Вашингтон маја 1943. и његовог имена није било у коначном попису регрута у кампу.⁹⁹ Разлози овако поразном искуству на тлу САД препозна-

⁹⁵ Разлоге Фотић види у американизацији младића, материјалним повластитама које је пружала америчка војска. Добијање земље у Југославији за њих није било привлачно пошто „рођени овде, немају жељу својих отаца да се стално врате у Европу.” АЈ, 371-55-187, К. Фотић за г. Председника, 12. септембар 1941.

⁹⁶ Станојевић је истакао американизованост младих, предности служења у америчкој војсци али и лоше искуство регрутације у међуратном периоду. АЈ, 449-8, Пов. бр. 48, Предмет: Прикупљање војних обвезника и добровољаца у У. С. А. за службу у нашој војсци, 3. октобар 1942.

⁹⁷ Ипак Вукмировић каже да „неће пропустити ниједну прилику да утиче на наше грађане, да испуне своју патриотску дужност.” АЈ, 371-59-585, Реф. Но 1206, Генерални конзул у Чикагу В. Вукмировић за Кр. амбасаду 7. новембар 1942.

⁹⁸ АЈ, 439-1, Пов. бр. 49, Д. Савић за Министарство војске, ваздухопловства и морнарице, 30. новембар 1942; АЈ, 439-2, Headquarters Inter-allied Personal Board, Никола Бабуковић, 19. октобар 1942; АЈ, 439-2, Бр. 77, Укључивање редова Бабуковића, 25. новембар 1942; АЈ, 439-2, Пов. бр. 64, Савић за Војног изасланика у Вашингтону, 8. децембар 1942.

⁹⁹ АЈ, 439-2, Писмо Ратољуба И. Стефановића за Ваздухопловну делегацију КЈ у САД и Канади, 16. септембар 1942; АЈ, 439-2, Објава о упућивању Р. Стефановића у Виндзор, 7. децембар 1942; АЈ, 439-2, Бр. 60, Војни изасланик Ж. Радојчић за Савића 29. мај 1943; Савић наводи да се Стефановић налази у „самовољном удаљењу” и да се још сматра делом југословенске војске. АЈ, 439-2, Пов. бр. 526, Савић за Ж. Радојчића, 16. јун 1943. Маја 1943. појавио се проблем исплате породичног додатка за Стефановићеву жену као могући разлог незадовољства, али је он у изно-

ти су у американизованости друге генерације, али и у материјалним средствима и могућностима које је отварало служење у америчкој војсци, попут стицања америчког држављанства. Ипак разлози минималног одазива препознати су и у ставу и понашању америчких власти, које су својим поступцима директно утицале на неуспех регрутовања у САД. Неспровођење споразума од стране локалних регрутних комисија, игнорисање жеља појединих регрута да ступе у југословенску војску, изналажење разлога да се не поступи по југословенско-америчком споразуму о регрутацији неке су од примедби југословенске стране.¹⁰⁰ Како је војни изасланик Ж. Радојчић закључио, „Постоје тежње да се са америчке стране извршење уговора одуговлачи...”¹⁰¹ У сваком случају, Војна мисија у Канади могла је само да констатује слаб или, боље речено, непостојећи одазив из државе у коју су полагане велике наде.

Нешто боља слика била је у Канади након што је југословенски конзулат у Монтреалу упутио позиве исељеницима новембра 1942. године. У извештају од 15. децембра 1942. наводи се да је југословенска мисија у Виндзору примила 26 пријава, две из САД и 24 из Канаде.¹⁰² До средине јануара 1943. године укупан број пријављених попео се на 46 лица. Највећи број пријављених, њих 44, било је из Канаде, једна особа јавила се из САД, а друга из Аргентине.¹⁰³ Од тог броја, дванаест лица јавило се са питањима у погледу услова службе у југословенској војсци, док су се тридесет четворица (19

су од 80 долара исплаћен јула исте године. АЈ, 439-2, Бр. 60, 29. мај 1943; АЈ, 439-2, Б1 Бр. 144, 12. јул 1943.

¹⁰⁰ Када је Р. Стефановић изразио жељу да пређе у југословенску војску одговор локалних регрутних власти у САД (Local Board) је био „да они не знају ништа ни о каквом уговору у том смислу, те да морам да ступим у америчку војску.” АЈ, 439-2, Писмо Ратољуба И. Стефановића за Ваздухопловну делегацију КЈ у САД и Канаду, 16. септембар 1942.

¹⁰¹ Како изасланик наводи, „Постоје случајеви да су се наши држављани пријавили америчким регрутним органима и изјавили да желе служити у југословенској војсци ово и писмено изјавили, па су их ипак америчке власти послале у америчке логоре за обуку.” Изговор америчке стране био је да југословенски органи нису обезбедили превоз, смештај, исхрану за будуће регруте. АЈ, 371-9, А. Бр. 1112, Извештај војног изасланика потпуковника Ж. Радојчића за Амбасаду у Вашингтону, 23. новембар 1942.

¹⁰² Једанаесторо пријављених било је старо између 35 и 45 година, док је десеторо пријављених имало између 20 и 35 година. АЈ, 439-1-3, Пов. бр. 85, Извештај пуковника Д. Савића за Министарство Војске, Морнарице и Ваздухопловства, Лондон, 15. децембар 1942.

¹⁰³ АЈ, 439-1-3, Пов. бр. 148, Југословенска војна мисија за Министра Војске, Ваздухопловства и Морнарице, 16. јануар 1943.

добровољаца и 15 војних обвезника) изјаснили да чекају позив за ступање на војну дужност.¹⁰⁴ Овакав исход након више месеци ангажовања мисије није одговорио очекивањима југословенских власти изражених у ранијем периоду. Ни овај број пријављених исељеника није значио и број регрута на које је мисија могла са сигурношћу да рачуна. Наиме, појединци су се одазвали позиву југословенске стране да се јаве, али то није морало да значи да прихватају и да се активно укључе у редове југословенске војске. Тако је Никола Прља, децембра 1942, поручио: „ја сам готов у свако врјеме ову моју малу кап крви дати за нашу домовину”.¹⁰⁵ Свега неколико месеци касније, када је стигао позив да приступи обуци у Виндзору, поручио је да из финансијских разлога и висине југословенских припадности које нису довољне за преживљавање његове породице, „не може приступити југословенској војсци”.¹⁰⁶ Вајо Лукић из Чипава (Chippawa), Онтарио, иначе пореклом из Оточца, на позив југословенске мисије одговорио је: „ја сам ту”.¹⁰⁷ Међутим, када је дошао тренутак за ступање у камп, рекао је да се његов одазив на позив не може тумачити као да се сагласио да ступи у редове југословенске војске. Он је поручио: „...ја вјерујем да мога годишта људи има доста у Канади па када они буду сви позвати и то наша држава буде тражила и ја ћу сам бити. Другог мишљења ја још није нијесам видио кроз јавност да се Југославени позивају у војску...”¹⁰⁸ Разочарање није крио ни сам Савић. Према његовим речима, исељеништво, „сем у око десетине случајева усмено изјављене добре воље за ступање у нашу оружану снагу, није показало никакво нарочито интересовање за ово”.¹⁰⁹ Фебруара 1942. године упућен је још један позив преко штампе, у којем је конзулат у Монтреалу поручио, без обзира да ли су примили позив или не, „да се требају пријавити безодвласно Војној мисији...”¹¹⁰ Крајем фебруара 1943. године југословенска војна мисија

¹⁰⁴ Од тог броја четворица нису примљена. АЈ, 439-1-3, Пов. бр. 148, 16. јануар 1943.

¹⁰⁵ АЈ, 420-7, Пов. бр. 74, Писмо Николе Прље 8. децембар 1942.

¹⁰⁶ АЈ, 420-7, Писмо Николе Прље, 29. март 1943.

¹⁰⁷ АЈ, 420-7, А: Бр. 1936, Изјава Ваја Лукића, 15. децембар 1942.

¹⁰⁸ АЈ, 420-7, Писмо Ваја Лукића за Југословенску војну мисију, 22. март 1943.

¹⁰⁹ АЈ, 439-1, Пов. бр. 36, Савић за Министарство Војске, Морнарице и Ваздухопловства, Лондон, 15. новембар 1942.

¹¹⁰ Према речима југословенског конзула у Монтреалу, поједини исељеници који су директно примили позив од 20. новембра 1942, нису се јавили, „наводећи да им је позив стигао доцкан” или да им је дат рок за пријаву само до 15. децембра 1942. „Позив у војску” *Глас Канаде* Год. X Но 504, 11. фебруар 1943.

примила је укупно 150 комплета гарнитуре одеће и опреме преко Ленд Лиса, чиме су створене могућности да се регрути и коначно приме у камп у Виндзору.¹¹¹ Број примљених гарнитура такође је показао да, упркос разочаравајућим резултатима, југословенска страна и даље није одустајала од процена о броју регрута на које је могла рачунати у Америци. Разочарање постигнутим ипак се није могло прикрити. Пуковник Савић поручио је И. Цанкару, фебруара 1943, да дотадашњи одазив исељеника није давао основ за радијска саопштења народу у окупираној Југославији у погледу пристизања помоћи.¹¹² Више од речи говорио је податак да се из Сједињених Држава одазвао само један обвезник који је ступио у виндзорски депо, док се други пријављени предомислио и вратио у Сједињене Државе.¹¹³ У погледу Канаде, Савић је закључио да „до сада пријављени број обвезника и добровољаца нема у ствари никакве везе са раније јављеним укупним бројем од 480 наших евидентираних обвезника...”¹¹⁴

Искуство овакве динамике у процесу регрутације наставило се и у наредном периоду. До 1. априла 1943. југословенски конзулат у Монтреалу послао је укупно 325 позива. Одговорило је свега 60 исељеника, а од тог броја њих 36 изјавило је да жели да ступи у југословенску војску, шест је дало негативан одговор, а 18 је одговорило неодређено. По сазнању адреса, позвана су још десеторица исељеника. Двојица су изјавила да би ступила у војску, а шесторица се нису ни одазвали.¹¹⁵ Да ни тако дата изјава спремности да се ступи у југословенску војску не значи и конкретан долазак у камп показао је податак да је од 36 лица позиву да ступе у виндзорски камп одго-

¹¹¹ Опрема која је требало да стигне из САД на основу Ленд Лиса крајем 1942. године у логор је стигла тек 27. фебруара 1943. године. АЈ, 439-1-3, Пов. бр. 271, 5. март 1943.

¹¹² АЈ, 439-2, Лично Пов. бр. 174, Д. Савић за И. Цанкару, 2. фебруар 1943.

¹¹³ АЈ, 439-2, Лично Пов. бр. 174, Пуковник Савић И. Цанкару опуномоћеном министру у Отави, 2. фебруар 1943.

¹¹⁴ АЈ, 439-1, Пов. бр. 148, Д. Савић за Министарство Војске Морнарице и Ваздухопловства, Лондон, 16. јануар 1943. Ипак, по Савићу, у Канади је ситуација била „несрављено боља” у односу на САД, али „још увек недовољно да пружи ма какве основе оптимистичким очекивањима.” АЈ, 439-2, Лично. Пов. бр. 174, Д. Савић за Министарство Војске, Морнарице и Ваздухопловства, Лондон, 2. фебруар 1942.

¹¹⁵ Од 36 позитивних одговора осам је одбачено због неиспуњавања услова за ступање у војску. АЈ, 439-1-3, Пов. бр. 384, 1. април 1943.

ворило 19, а ступило свега шест лица. На непосредан позив Мисије, од позваних седам, дошао је само један регрут.¹¹⁶

Известан оптимизам у погледу постизања бољих резултата ипак се није губио. Наиме, већи одазив очекивао се након почетка рада канадске стране.¹¹⁷ Канадске војне власти планирале су почетак уручивања позива потенцијалним регрутима, укључујући и држављане страних држава, од 1. децембра 1942. године. Дошло је, међутим, до извесног померања овог рока, па се са радом у том смислу започело крајем јануара и почетком фебруара 1943. године. Сви позвани на лекарски преглед били су обавезни да се одазову. По пријему позива појединци би се изјашњавали у којој војсци желе да служе.¹¹⁸ Радило се о процедури по којој се процес регрутовања вршио и у случају осталих војних мисија на простору канадске државе.¹¹⁹ Југословенска мисија гајила је наду у већи одазив исељеника, који би коначно били суочени са чињеницом да не могу избећи војну обавезу. Очекивања су била првенствено везана за простор Торонта и Ванкувера, где је број исељеника југословенског порекла био највећи. Само је из војне области (Дистрикта) „Б”, са центром у Торонту, позвано укупно 197 лица.¹²⁰ Ни ова акција канадских власти није би-

¹¹⁶ AJ, 439-1-3, Пов. бр. 483, 11. мај 1943.

¹¹⁷ Како Савић преноси, „Из обавештења која сам добио од виђенијих људи у нашим колонијама Канаде може се очекивати, да ће бити одзива за ступање у нашу војску чим појединци буду пред извесношћу да у једну од две војске морају ступити.” AJ, 439-1, Пов. бр. 271, Д. Савић за Министарство војске морнарице и ваздухопловства, Лондон, 5. март 1943.

¹¹⁸ AJ, 439-1-3, Department of Labor National Selective Service, Mobilization Section Division „B”, 200 Bay Street Yugoslavia; Очекујући почетак рада на регрутацији од стране канадских војних власти и Савић је изразио уверење да се у децембру 1942. очекује „дефинитивно” сазнање шта се може очекивати од регрутације у Канади. AJ, 439-1, Пов. бр. 36, Д. Савић за Министарство Војске, Морнарице и Ваздухопловства, Лондон, 15. новембар 1942.

¹¹⁹ AJ, 439-2-3, Appendix „C”, Statement No 1; У року од три дана морало се одазвати позиву на лекарски преглед. Уз овај позив достављано је и упутство о праву опције. Уколико се нису одлучили за ступање у војску матичне државе, појединци су били у обавези да се прикључе канадској војсци, тј. војном центру за обуку. Ако би се одлучили за војску матичне државе, регрути би морали да пошаљу формулар о опцији Divisional Registrar-у у року од 14 дана. Тај формулар би затим био достављен страној војној мисији, која је имала рок од 30 дана да обавести канадске власти о ступању дотичног лица у редове изабране војске. Уколико та потврда није стизала, потенцијални регрут би био позван у канадску војску. Дата је могућност захтева за отпуст већ регрутованих војника из канадске војске и приступ војсци државе порекла. AJ, 439-2-3, Appendix „B”, 22. септембар 1942.

¹²⁰ Број позваних из Дистрикта Б према неким пописима износио је 197, 193, односно 183 лица. AJ, 439-1, Пов. бр. 226, 16. фебруар 1943; AJ, 439-2, Дистрикт Б,

ла лишена проблема. На састанку страних војних мисија и представника канадских власти 1. марта 1943, указало се на низ проблема који су проистекле из дотадашње сарадње. Том приликом је истакнуто да су само дистрикти Кингстон и Торонто обавестили стране мисије о позиву њихових сународника, да су се позиви упућивали и лицима која су боравила у Канади мање од годину дана, да Регистри нису користили информације страних војних мисија. Стране војне мисије указале су и на разлику у броју оних који су добили позив на лекарски преглед и оних који су добили формуларе о праву опције.¹²¹ У сваком случају, југословенска мисија није се могла похвалити бољим резултатима ни после позивања регрута од канадских власти. Наиме, у војном кампу се 11. маја 1943. године нашло 11 регрута, од тога три војна обвезника и осам добровољаца, четворица са канадским и четворица са југословенским држављанством.¹²²

Чињеница која се није могла игнорисати била је да су одсуство жеље и спремности да се прикључе југословенској војсци били главни разлози слабог, готово минорног одазива југословенских исељеника. О овој незаинтересованости јасно говори податак да је свега 10% исељеника у Канади уопште одговорило позиву мисије. Ипак, у појединим случајевима Војна мисија је била приморана да и сама из објективних разлога одустане од пријема појединаца који су изразили жељу да ступе у војни камп у Виндзору. Жеља појединаца попут Вука В. Вукићевића,¹²³ Радета Лончаревића,¹²⁴ Франка Балена,¹²⁵ Гаврила Ј. Тадића¹²⁶ није могла бити услишена због негативне оцене после обављеног лекарског прегледа. Миладин Утјешено-

Торонто, 10. фебруар 1943; AJ, 439-2-3, National Selective Service Mobilization Division „B”, Феб. 10/43

¹²¹ AJ, 439-2-3, Meeting of the Representatives of the Foreign Forces in Canada held at National Defence Headquarters on March 1st. 1943.

¹²² У логору су се нашли један поднаредник, два каплара и осам редова. AJ, 439-1-3, Пов. бр. 483, 11. мај 1943.

¹²³ В. Вукићевић се одазвао на позив „у свакоме кораку што заискива наша драга отаџбина...” (AJ, Писмо Вука В. Вукићевића војном капетану Драгољубу Ристићу, 10. новембар 1942), али је одбијен због негативног лекарског извештаја. AJ, 420-7, Пов. бр. 422, 14. април 1943;

¹²⁴ AJ, 420-7, Пов. бр. 368, 29. март 1943.

¹²⁵ AJ, 420-7, Пов. бр. 376, 1. април 1943; Бален је био југословенски држављанин пореклом из Ловинаца у Бановини Хрватској. AJ, 420-7, Изјава Ф. Балена Генералном конзулату у Монреалу.

¹²⁶ Гаврило Ј. Тадић био је југословенски држављанин пореклом из Билеће. AJ, 420-7, Изјава Гаврила Ј. Тадића; AJ, 420-7, Пов. бр. 374, 1. април 1943.

вић у одговору на позив Војне мисије поручио је: „...свесрдно прихваћам и одазивам се војним дужностима. Ово чиним због тога што је Српство у опасности у нашој бившој Југославији”.¹²⁷ Међутим и његова пријава је морала бити одбијена.¹²⁸ Сличну судбину избегао је Милош Халавања, канадски држављанин пореклом из места Ки-рин (Вргинмост).¹²⁹ На поруку пуковника Савића да не мора да долази у виндзорски камп због негативног лекарског извештаја¹³⁰ Халавања је као разлог повишеног крвног притиска навео „ја сам мало више попија алкохола па сам узрујан...”, и још једном потврдио „...ја оћу да идем у војску сада стоји до вас у Виндсору.”¹³¹ После поновљеног прегледа Халавањи је омогућено ступање у камп. Чињеница да су Халавањина жена Стана и деца Симо и Љубица остали у Кирину у Југославији свакако је утицала на спремност и јаку жељу да се прикључи војсци своје старе домовине.¹³² Године старости онемогућиле су Јована Радомана,¹³³ Адама Н. Маслека,¹³⁴ Саву М. Вујкова¹³⁵ да се прикључе југословенској војсци. У извесним случајевима Мисија се и сама појављивала као арбитар у одлуци ко може да уђе у југословенску војску. Џон Сабо (John Szabo) у пријави децембра 1942. године исказао је спремност да ступи у виндзорски камп и постане део југословенске војске.¹³⁶ Њему ће Војна мисија упутити позив марта

¹²⁷ АЈ, 420-7, Писмо М. Утјешеновића за Војну мисију, 17. децембар 1942.

¹²⁸ АЈ, 420-7, Пов. бр. 387, Д. Савић за М. Утјешеновића, 3. април 1943.

¹²⁹ АЈ, 420-8, А. Бр. 1857, Изјава М. Халавање, 9. децембар 1942.

¹³⁰ АЈ, 420-8, Пов. бр. 358, Д. Савић за М. Халавању 25. фебруар 1943.

¹³¹ АЈ, 420-8, Писмо М. Халавање за Југословенску војну мисију, 23. март 1943.

¹³² АЈ, 420-8, Картотека, Милош Халавања.

¹³³ АЈ, 420-7, Пов. бр. 494, Д. Савић за Ј. Радомана, 18. мај 1943; АЈ, 420-7, Пов. бр. 550, 21. јун 1943; Јован Радоман, стар 51 годину, као добровољац служио је у црногорској војсци током Великог рата и у новом рату „има врућу жељу да још и овога пута судјелујем у одбрани своје драге „Отаџбине)...”. АЈ, 420-7, Писмо Јована Радомана за пуковника Савића, 15. мај 1943; АЈ, 439-1-3, Писмо Јована Радомана (Виндзор, Онтарио) за пуковника Савића, 20. мај 1943; АЈ, 439-1-3, Пов. бр. 496, 21. мај 1943.

¹³⁴ АЈ, 420-7, Пов. бр. 182, Д. Савић за А. Маслека (Sudbury), 8. фебруар 1943; Адам Маслек, рођен 1896. године, био је југословенски држављанин, трговац пореклом из места Вргинмост. У изјави је изразио спремност да ступи у југословенску војску. АЈ, 420-7, Адам Н. Маслек за Генерални конзулат у Монтреалу, без датума.

¹³⁵ АЈ, 420-7, Пов. бр. 134, Д. Савић за Саву М. Вујкова (Niagara on the Lake), 10. јануар 1943; Сава Вујков у пријави за војску наводи да је вољан да ступи у војску „на олтар старе ми отаџбине у одбрани нашег народа испод варварског фашизма и нацизма...”, АЈ, 420-7, Сава Вујков за Д. Савића, 4. јануар 1943.

¹³⁶ АЈ, 420-8, Писмо Ј. Саба за Југословенску војну мисију, 27. децембар 1942.

1943. да се јави и ступи у камп, што је Сабо и учинио.¹³⁷ Међутим, у телеграму Д. Савићу априла 1943. Министарство војске наложило је: „Молим обратите пажњу при избору људства у погледу способности за војну службу у погледу националном и у погледу погодности”.¹³⁸ Убрзо, 15. априла 1943. године, Сабо је отпуштен из војног депоа у Виндзору пошто је припадао мађарској националној мањини из Југославије, „које се ни у ком случају не би могле узимати у састав наших оружаних снага ван отаџбине...”, тим пре, како је закључено, „што и канадске војне власти имају резервисан став према становништву, које директно припада непријатељским нацијама”.¹³⁹ Свакако да је позиција југословенског министарства, па и саме владе, могла бити одраз опреза у погледу стварне лојалности појединаца припадника народа који су заузели отворени непријатељски став према југословенској држави. Међутим, потребно је такође истаћи да је став југословенске владе у погледу регрутовања припадника националних мањина доследно следио основне принципе југословенске исељеничке политике између два рата, која није укључивала припаднике мањина у корпус онога што је дефинисано као југословенско исељеништво. Стога Војна мисија није могла или, тачније, није желела да рачуна на припаднике мањина пореклом из Југославије који су живели на простору Северне Америке. На поједине исељенике који су исказали жељу да ступе у југословенску војску Војна мисија није рачунала из неких других разлога. Када је канадска војска ставила на располагање регрута В. Цалица, који је због неписмености отпуштен из канадске војске, југословенска ми-

¹³⁷ АЈ, 420-8, Пов. бр. 324, Позив за Џона Саба, 20. март 1943.

¹³⁸ АЈ, 420-8, Министарство војске и морнарице за пуковника Савића, Шифровани телеграм, Лондон, 9. април 1943; Став према регрутовању припадника националних мањина изражен је и раније. Влада у Лондону поручила је маја 1942. „Не примати регруте припаднике мањина”. АЈ, 371-9, Пов. бр. 2275, Телеграм из Лондона, Слободан Јовановић, 1. мај 1942.

¹³⁹ Сабо је примљен у логор на основу позива југословенског конзула у Монреалу и ту је провео свега четири дана. АЈ, 439-1-3, Пов. бр. 431, Пуковник Савић за Министра Војске Морнарице Ваздухопловства, Лондон, 15. април 1943; По одлуци Д. Савића и по наређењу југословенског војног министарства Џон Сабо (John Szabo) отпуштен је из југословенске војске. АЈ, 420-8, Пов. бр. 425, 14. април 1943; Како Фотић наводи и америчке власти су приоритет дале регрутацији за своју војску, у коју регрутују све изузев непријатељских држављана. АЈ, 371-9, Шифровани телеграм, 340 К. Фотић за Министарство иностраних послова 29. април 1942.

сија није желела да га прихвати „ради очувања угледа наше војске”.¹⁴⁰

Маја 1943. године донета је одлука о обустави даље регрутације и прикупљања људства за југословенску војску.¹⁴¹ Поред наређења о обустави рада, пуковнику Савићу је наложено да достави број људства, као и да се изврши њихово директно упућивање у Каиро.¹⁴² Савић, који је ово наређење примио 30. маја, о томе је обавестио представнике канадске власти, уз информацију да је за транспорт спремно укупно 18 лица.¹⁴³ Пријаве појединаца који су показивали интересовање за укључивање у редове југословенске војске након овог датума биле су одбијане, уз образложење да је процес регрутације окончан.¹⁴⁴ Међутим, свега месец и по дана од обуставе процеса регрутације донета је одлука о отпуштању и оних регрута који су током рада југословенске војне мисије у Канади укључени у састав југословенске војске. Наиме, према одлуци југословенског Министарства војног, сви прикупљени регрути требало је 15. јула 1943. године да буду отпуштени из југословенске војске и стављени на располагање канадским властима (Canadian Service Unit), док би одлуку о будућем размештају регрути чекали на својим адресама боравка.¹⁴⁵ Укупно 13 регрута, осам са југословенским и пет са канадским држављанством, ослобођено је даље дужности служења у

¹⁴⁰ Цалић је био први регрут кога су канадске власти на овај начин желеле да уступе југословенској војној мисији. АЈ, 439-1, Пов. бр. 35, Пуковник Савић за Министра Војске Морнарице Ваздухопловства, Лондон, 15. новембар 1942.

¹⁴¹ Министарски савет на седници одржаној 6. маја 1943, а на предлог Председника владе донео је одлуку о укидању војне мисије, док би се положај шефа мисије пуковника Савића решио „накнадно”. У одлуци се наводи укидање војне мисије у САД, али се ова одлука стварно односила на мисију у Канади. Записник седнице Министарског савета од 6. маја 1943. *Записници*, 315.

¹⁴² АЈ, 420-8, Пов. бр. 245, Шифровани телеграм, 2945, Лондон 25. мај 1943.

¹⁴³ За транспорт су били спремни два официра, један подофицир, два капла-ра и 13 редова. АЈ, 429-1, Пов. бр. 524, Д. Савић за Краљевско посланство у Отави, 30. мај 1943.

¹⁴⁴ АЈ, 420-7, Пов. бр. 531, Одговор пуковника Д. Савића Лазару Самарџићу из Чипава (Chippawa) Онтарио, 16. јун 1943; АЈ, 420-7, Пов. бр. 534, Одговор поручника П. Д. Радића Николи Мркобради из Торонта (Онтарио), 5. јун 1943; АЈ, 420-7, Пов. бр. 539, Одговор пуковника Д. Савића Иси Поњковићу из Чипава (Chippawa) Онтарио, 16. јун 1943.

¹⁴⁵ Изузет је из ове наредбе једино регрут Вид Филипић, који је враћен на место раније службе при британској морнарици. АЈ, 420-8, Пов. бр. 592, пуковник Савић за мајора Лила, Department of National Defence, Army, Ottawa, Ontario, 15. јул 1943.

југословенској војсци.¹⁴⁶ Ова одлука, по свему судећи, представљала је изненађење за канадске званичнике, који су тражили додатна подјашњења о разлозима, као и информације о могућем наставку процеса регрутације.¹⁴⁷ Одлука југословенских власти била је међутим коначна, а разлози које је Министарство војске и морнарице навело били су мали број прикупљених регрута, али и, како се наводи, због „слабог изгледа за одазив нових добровољаца”.¹⁴⁸ У одговору југословенског посланика И. Цанкара Н. А. Робертсону, канадском државном подсекретару за спољне послове, наводи се да је разлог обуставе рада Мисије „...because of the very small number of persons who answered to the call for enlistment in our Forces, as they evidently prefer to do their military service with the Canadian Forces...”¹⁴⁹ После одлуке о престанку рада Мисије пуковник Д. Савић добио је наређење министра војног о премештају у Лондон¹⁵⁰ и августа 1943. године напустио је канадску територију.¹⁵¹

Неуспех рада југословенске мисије био је очигледан, а разочарање постигнутим нису крили ни југословенски званичници. Како је већ истакнуто, разлози су препознати у опредељењу самих исељеника који су предност дали америчкој, односно канадској војсци. Укупна политичка атмосфера која је на површину износила сукобљеност унутар југословенске владе и југословенских политичара у

¹⁴⁶ Дужности су ослобођени југословенски држављани Вид Филипић (стар 27 година, наредник), Георге Петровић (45, каплар), Миле Цвијић (43, редов), Прокоп Ђуричић (45, редов), Блажо Пејовић (43, редов), Милан Метикош (39, редов), Никола Рокнић (40, редов), Јосип Аливојводић (36, редов) и регрути са канадским држављанством: Милош Јакшић (18, редов), William З. Радић (21, редов), Никола Мраовић (41, каплар), Милош Халавања (40, редов), Томо Рађеновић (39, редов) AJ, 420-8, Прилог, Nominal Roll of men who are going to be released from Yugoslav Armed Forces on the day July 15th, 1943.

¹⁴⁷ AJ, 420-8, N. A. Robertson, Under-Secretary of State for External Affairs за И. Цанкара, југословенског посланика у Отави, 22. јул 1943; Како Цанкар преноси, канадско Министарство иностраних послова поставило је питање „зашто се распуштају наши војници из логора у Виндзору и да ли ће се регрутовање вршити даље”. AJ, 420-8, Пов. бр. 304, И. Цанкар за Yugoslav Etrangeres, Лондон, Лично за Министра војске, 27. јул 1943.

¹⁴⁸ AJ, 420-8, Пов. бр. 357, Шифровани телеграм, Лондон, 19. август 1943.

¹⁴⁹ AJ, 420-8, Пов. бр. 315, И. Цанкар за N. A. Robertson, Under-Secretary of State for External Affairs, Ottawa, 3. август 1943.

¹⁵⁰ AJ, 420- Пов. бр. 310, 30. јул 1943.

¹⁵¹ Посланик И. Цанкар обавестио је мајора Леала о одласку пуковника Савића и о ликвидацији војне мисије. О питањима везаним за војна питања у будуће требало се обраћати југословенском посланству у Отави. AJ, 420-8, Пов. бр. 343, 12. август 1943.

емиграцији, а која се преносила и додатно подстицала супротстављености националног, али и идеолошког карактера унутар исељеничке заједнице, свакако није могла допринети успеху рада мисије. Компромитујуће вести о покрету Д. Михаиловића, затим и вести о појави другог партизанског покрета отпора који је носио поруку постојања алтернативе постојећој политичкој структури у емиграцији, уносио је додатну конфузију и отварао нови простор за поделе међу исељеницима југословенског порекла.¹⁵² Међутим, постојање ових супротности, сукоба и подела није могло бити једини, па чак ни пресудни разлог. Материјални разлози, забринутост за сопствену и егзистенцију породице, али и осећање припадности и перцепција сопствене будућности опредељивали су коначну одлуку о учешћу у југословенској војсци. Коначно, став и понашање држава где се регрутација вршила утицали су на резултате регрутације. Према пуковнику Савићу, прикупљање добровољаца и војних обвезника „стоји у апсолутној зависности од става који према овој акцији заузимају респективне државе и војне власти”.¹⁵³

Пуковник Савић је на самом крају рада Војне мисије закључио „да ће ова тотална незаинтересованост наше колоније у Канади на ступање у нашу војску, оставити један врло жалостан траг у историји”.¹⁵⁴ Међутим, ова епизода оставила је готово неприметан траг како у сећањима савременика, тако и у потоњим освртима на године деловања емигрантске владе. Није се, по свему судећи, радило само о неуспеху регрутације као тамној сенци на рад Мисије. Милан Грол је закључио: „тврдоглаво продужавање тобожње акције за врбовање добровољаца – за које се знало, из првог покушаја, да је немогуће – упропастило је много новца и угледа наше војске”.¹⁵⁵ Стога предавање забораву ове кратке епизоде није много изненађивало. У коначном исходу акција Војне мисије

¹⁵² На скупу хрватске емиграције 20–21. фебруара 1943. године у Чикагу, уз присуство и делегата из Канаде, отворено је дата подршка партизанском покрету. Hrvatski Državni Arhiv (HDA), Hrvatski iseqenici (1950), Spomen kwiga Američko-hrvatskog kongresa, Izdanje Narodnog Vijeća Američkih Hrvata, Pitsburg, 1943, 73, 77.

¹⁵³ AJ, 439-1, Пов. бр. 36, пуковник Д. Савић за Министарство Војске, Морнарице, Ваздухопловства, Лондон, 15. новембар 1942; У том смислу, Савић је истицао „осетну” разлику у ставу америчких војних личности у односу на југословенске обвезнике у САД. AJ, 439-1-3, Пов. бр. 49, пуковник Д. Савић за Министарство Војске, Морнарице, Ваздухопловства, Лондон, 30. новембар 1942.

¹⁵⁴ AJ, 439-1, Пов. бр. 483, 11. мај 1943.

¹⁵⁵ Милан Грол, *н. д.*, 359.

остала је као још једно сведочанство неуспеха деловања југословенске владе у емиграцији током Другог светског рата.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

Архив Југославије: Краљевско посланство у Отави (439), Генерални конзулат у Монтреалу (420), Краљевско посланство у Вашингтону (371), Генерални конзулат у Њујорку (449), Емигрантска влада Краљевине Југославије (103)

Архив Војноисторијског института: Емигрантска влада (EV)

Hrvatski Državni Arhiv: Hrvatski iseljenici (1950),

Објављени извори:

Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1941–1945, priredili: Komnen Pijevac, Dušan Jončić, Beograd: Službeni list SCG, 2004.

Izvešća Iseljeničkog komeserijata u Zagrebu 1922–1939, priredili Pavao Jonjić, Ante Laušić, Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, 1998.

Споменица поводом 20-годишњице обновљеног рада Српске Народне Одбране у Америци 1941–1961. Чикаго: Srpska Narodna Odbrana, 1961.

Косановић, Сава Н. *Шта се могло видети из емиграције (неколико докумената)*, Београд: с.н. 1945.

Штампа:

Glas Kanade, Toronto

Мемоари, дневници:

Grol, Milan, *Londonski dnevnik 1941–1945*. Beograd: Filip Višnjić, 1990.

Илић, Богољуб С. *Мемоари армијског генерала (1898–1942)*, приредио Миле С. Бјелајац, Београд: Српска књижевна задруга, 1995.

Трифунровић, Милош, *Емигрантске успомене*, Земун: ЗИПС, Београд: Ново Доба, 1998.

Фотић, Константин, *Рат који смо изгубили*, Београд: Ж. Лазић, М. Грушић: Вајат, 1995.

Литература:

Ђикановић, Весна, „Исељеници као предмет војног интереса југословенске државе у периоду између два светска рата (Прилог истраживању односа југословенске државе и исељеништва у Сједињеним Америчким Државама)”, *Војноисторијски гласник* 2/2009, Београд 2009, 131–147.

Ђурећ, Веселин, *Vlada na bespuću. Internacionalizacija jugoslovenskih protivrječnosti 1941–1944*. Beograd: Narodna knjiga, 1983.

Животић, Александар, „Једно сведочанство о потписивању југословенско-совјетског пакта 5/6. априла 1941”, Архив. Часопис Архива Југославије, Година XI, број 1–2, Београд 2010, 122–133.

Павловић, Војислав Г. *Од Монархије до Републике. САД и Југославија (1941–1945)*, Београд: Clio, 1998.

Petranović, Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.

Plenča, Dušan, *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku Drugog svetskog rata*, Beograd: Institut društvenih nauka, 1962.

Šepić, Dragovan, *Vlada Ivana Šubašića*, Zagreb: Globus, 1982.

**Dr Vesna Đikanović, research associate,
INSTITUTE FOR RECENT HISTORY OF SERBIA, BELGRADE
YUGOSLAV MILITARY MISSION IN CANADA
(1942-1943). ONE UNSUCCESSFUL ENDEAVOUR
(Summary)**

Despite military defeat and occupation of the country, Yugoslav government in emigration remained an active part of the Allied coalition. Formation of Yugoslav military units in emigration was high on Government's agenda. In that respect, decision was made to send military mission led by colonel D. Savich to North America on March 1942, in order to conduct recruitment process among Yugoslav migrants. Yugoslav politicians in emigration, as did Yugoslav State in the interwar period, perceived migrants of Yugoslav origine as part of national unity and therefore potential source of recruits for Yugoslav military forces. Without possibility of imposing compulsory military service, both members of military mission and Yugoslav diplomats relied on propaganda and appealed to patriotism. However, final results of recruitment were disappointing. Only 11 recruits and volunteers entered Yugoslav military camp in Windsor (Canada) at the end of the recruitment process and, very soon, they were discharged from Windsor military camp. Misperceptions, migrant sence of identity and belonging, atmosphere of constant hostility and antagonism among both Yugoslav politicians and emigration, obstructive policy of American officials, were some of the reasons for this disappointing outcome.

KEYWORDS: colonel Dragutin P. Savich, United States of America, Canada, Windsor, Yugoslav military mission, yugoslav emigration

Оригиналан научни рад
Примљен: 2. марта 2018.
Прихваћен: 2. јул 2018.

УДК 327(497.1:47)"1957/1964"
327(497.1:597)"1957/1964"
327(47:597)"1957/1964"
COBISS.SR-ID 275161868

Проф. др Игор Н. Селиванов

КАТЕДРА ОПШТЕ ИСТОРИЈЕ
ИСТОРИЈСКИ ФАКУЛТЕТ КУРСКОГ ДРЖАВНОГ УНИВЕРЗИТЕТА
КУРСК (РУСКА ФЕДЕРАЦИЈА)
e-mail: ivan13117@yandex.ru

МОСКВА-ХАНОЈ-БЕОГРАД: ОСОБЕНОСТИ ИЗГРАДЊЕ ОДНОСА У УСЛОВИМА САЗРЕВАЊА ДРУГОГ РАСКОЛА СВЕТСКОГ СОЦИЈАЛИСТИЧКОГ СИСТЕМА (1957-1964)

АПСТРАКТ: У чланку се разматра питање односа између Совјетског Савеза, комунистичког Вијетнама и Југославије након XX конгреса КПСС и развијања совјетско-кinesког конфликта везаног за различите оцене решења XX и XXII конгреса КПСС у Москви и Пекингу. Изложени догађаји довели су до уклањања Хрушчова са власти, у јесен 1964. године.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Совјетско-вијетнамски односи, совјетско-југословенски односи, совјетско-кinesки конфликт, Тито, Хрушчов, Брежњев, Хо Ши Мин, Ле Зуан

Одлуке XX конгреса КПСС значајно су утицале на процесе формирања званичних југословенско-северновијетнамских односа на државничкој линији, но нису гарантовали изградњу контаката по партијској (линији). Совјетско руководство било је заинтересовано за учвршћивање сведржавничких веза међу социјалистичким земљама, но терет прошлости и даље је имао значајан утицај перцепцију Југославије у социјалистичком свету, што је ускоро довело до нове рунде сукоба између Москве и Београда.

Ханој је у овој ситуацији заузео прилагодљив став, опредељујући се, на првом месту, непосредним интересима његових лидера, који су желели по сваку цену да обједине Вијетнам под влашћу комуниста. Овај задатак је формулисан као приоритетан. При томе су игнорисани интереси Москве, која је желела да настави слабљење напетости са Западом, што би практично било немогуће због увлачења СССР-а у нови конфликт око Индокине.

У Москви су били упознати са осећањима која су постојала међу руководством ДРВ. Веома непријатно се поводом сличних планова изјаснио и Вјачеслав Молотов, који је у уском кругу изјавио да су Хо Ши Мин и Фам Ван Донг та два тврдоглавца, који интересе своје земље стављају испред интереса целог социјалистичког лагера.¹

Знајући за континуирани негативни став Хо Ши Мина према оном што се дешавало у Југославији после Стаљинове смрти, Москва је периодично вршила „поверљиве“ кораке у покушају да покаже да су спремни да се „консултују“ с њим на тако осетљивој теми за цео социјалистички лагер. Тако је, 3. јануара 1957, званични представник совјетске амбасаде у Ханоју предао Хо Ши Мину, ради упознавања, текст писма ЦК КПСС за ЦК СКЈ и замолио у име совјетског руководства да дâ оцену његовог садржаја. Такав потез је могао сведочити само о једној ствари: у Москви му верују и спремни су да саслушају савете и препоруке. За време Стаљина такво нешто се у принципу није могло догодити. Управо у време тог разговора Хо Ши Мин је рекао своју оцену о Стаљиновој делатности – 70% позитивну и само 30% негативну.²

У мају 1957. године Ханој је посетио председавајући Президијума Врховног савета СССР-а Климент Ворошилов, који је у потпуности био критично настројени према Југославији, што је донекле уздрмало Хо Ши Мина и његове сараднике поводом реалне примене у пракси одлука XX конгреса КПСС.³

¹ Фам Ван Донг, председник владе ДРВ, један од најауторитативнијих севернокорејских функционера. По нашем виђењу, Тито и Кардељ у потпуности су могли добити сличну карактеристику од совјетских лидера.

² Види: И. В. Бухаркин, „Кремљ и Хо Ши Мин 1945–1969” . *Новая и новейшая история*. №3, (1998), 132. По свему судећи радило се о писму ЦК СКЈ о одлуци о припреми која је била усвојена на заседанњу Президиума ЦК КПСС 3 децембра 1956 г. Види: *Президиум ЦК КПСС. 1954–1964. Постановления*. Т. 2. (Москва: РОССПЭН, 2015), 510.

³ Види: И. Н. Селиванов, „Фулао, или дипломат поневоле”. *Родина*, №9, 119–124.

У исто време кинеско комунистичко руководство предузимало је покушаје проналажења међусобног разумевања са Титом и његовим сарадницима.

У јануару 1957. године у Југославији се налазила кинеска парламентарна делегација, са председником народног комитета (градоначелником) Пекинга Пенг Женом на челу. Њега је Тито три пута лично примио, као и челник савезне скупштине Моша Пијаде. Била је организована екскурзија делегације по земљи, а посета је широко обнародована у југословенској штампи.⁴

За Демократску Републику Вијетнам, која је постојано координисала своја спољнополитичка дејства са „великим северним суседом“, то је требало да буде важан сигнал за почетак зближавања са Југославијом. У Ханоју, очигледно, нису знали да су за време сусрета Пен Жена са југословенским лидерима они стално критиковали Совјетски Савез и његово руководство.⁵

За остатак света такав пут је изгледао као још један важан доказ зближавања Југославије са једним од главних представника земаља социјализма. Тако је и Хо Ши Мину постало је јасно да је и њему пут у Југославију постао могућ, без опасности да буде оптужен од кинеских руководиоца „да се препушта ревизионистима“.

Илузије Хо Ши Мина и његових сарадника о могућности повратка политике Кремља ка критеријумима који су постојали у време Стаљина умногоне су резвејани након уклањања са власти „антипартијске групе“ Молотова, Кагановича и Маленкова, у јуну 1957. године. Ради разјашњења политике Кремља у ДРВ је дошао секретар ЦК КПСС Аверки Аристов, који је директно рекао да повратка у прошлост више неће бити. Последње формалне препреке за успостављање директних контаката са југословенским руководством биле су уклоњене.

У јулу-августу 1957. године Хо Ши Мин је први пут као председник ДРВ започео велику турнеју по азијатским и европским земљама социјализма, укључујући и посету Југославији. Он је дошао у Београд 5 августа, где му је обезбеђена топла добродошлица.⁶

⁴ *Борба*. 1957. 18, 19, 20, 29, 30, 31. јануар, 2. фебруар; *Политика*. 1957. 21, 29, 30. јануар, 2. фебруар.

⁵ *Бой с «тенью» Сталина* (Москва: Нестор – история, 2016). 550.

⁶ Треба приметити да је годину дана раније сличну велику турнеју по земљама социјализма имао севернокорејски лидер Ким Ил Сунг, но „ревизионистичка“ Југославија, за разлику од „марксистичке“ Албаније, није била посећена.

У Архиву Југославије, у фонду „Кабинета Председника републике“, налази се посебна кутија са документима који се односе на организацију сусрета Тита, Кардеља и других југословенских лидера са Хо Ши Мином. Анализа њене садржине даје могућност бољег и детаљнијег разматрања, са позиција југословенске стране, карактера тадашњих двосмерних веза. Постаје јасно да је Тито полагао велике наде у позитивну перцепцију ауторитативног комунистичког лидера југословенске стварности и „особеног“ пута у социјалистичку изградњу.

Путовање Хо Ши Мина широко је публикувано и на страницама главних југословенских новина, а о њему као револуционарном делатнику појавио се специјални додатак у *Борби*.⁷

Иступајући на масовном митингу у Београду, организованом у част доласка северновијетнамске делегације, Тито је изјавио да је сусрет зближио њега са Хо Ши Мином толико да га он „сматра својим суседом”.⁸ Југословене, по његовим речима, са Вијетнамцима везују карактер и облик борбе за остварење својих циљева. Наравно, оградио се Тито, постоје различитости услед „специфичних услова” у којима две земље морају да постоје, но двострана сарадња представља сама по себи улаз у „дело” социјализма у нашим земљама.⁹

Дипломатски и опрезно, Хо Ши Мин је изјавио да се нада да ће његов сусрет са Титом довести до даљег учвршћивања веза између две државе и да се у Југославији осећа као „код куће”.¹⁰

Одговарајућа информација о разговорима у Београду стигла је у Москву, како по каналима ТАСС, тако и из совјетске амбасаде у Београду. По свему судећи Хо Ши Мин је својом природном дипломатичношћу исказивао оно жељено као стварно, усталом као и Тито. Можемо претпоставити да се до тог момента код Хо Ши Мина појавила идеја да Југославија напokon може ступити у „социјалистички блок”.¹¹

Хо Ши Мину су југословенске власти организовале пријем без преседана и изузетно путовање по југословенским републикама. Он се посебно задржао у Хрватској, где су на Брионима продужили преговоре у неформалном окружењу.

⁷ Види: *Борба*. 1957. 6, 7, 8, 9, 10. август. *Политика*. 1957. 6, 7, 8, 9, 10. август.

⁸ АЈ – 837. КРР– I-5-b/122-1.

⁹ *Исто*. Погледај такође : РГАСПИ. Ф. 495. Оп. 201. Д. 1/2 (Досје). Л. 90–91.

¹⁰ АЈ – 837. КРР– I-5-b/122-1; РГАСПИ. Ф. 495. Оп. 201. Д. 1. Ч. 2. Л. 240.

¹¹ Југословенским руководиоцима овај термин се није свиђао, јер је код њих изазивао непријатну асоцијацију.

*Хо Ши Мин, Тито и Кардељ, Београд, август 1957.
Саговорници или нису задовољни, или су фотографисани
док су разматрали нека важна питања*

*Сусрет Тита и Хо Ши Мина на аеродрому Београд.
Снимак су прво објавили „Борба” и „Политика” у августу 1957,
а поново је објављен у главним југословенским новинама
на дан опраштања од Хо Ши Мина септембра 1969.
и после 11 година, средином маја 1980, на дан Титове сахране.*

Хо Ши Мин и Тито у возњи чамцем на Брионима. Шешир на глави Хо Ши Мина је из Титове колекције. Приступ „раскошном животу” за Хо Ши Мина није био охрабрујући.

Није познато како је Хо Ши Мин реаговао на раскош у којем је живео Тито на Брионима.¹²

На крају посете Тито је Хо Ши Мину поклонио специјално припремљену књигу на француском језику о местима која је посетио приликом боравка у Југославији,¹³ у нади да ће сачувати лепе успомене о Југославији и после повратка у Ханој.

Пут Хо Ши Мина у Југославију временски се поклапао са очигледним „неразумевањем” у совјетско-југословенским односима, везаним за забрану пуштања совјетског документарног филма „Пријатељство заувек”, посвећеног посети делегације на челу са Титом Совјетском Савезу у лето 1956. године. Повод за то били су кадрови на којима су снимљени маузолеји Лењина и Стаљина. Југословенска страна судећи по свему није имала ништа против Лењина, али није била задовољна помињањем Стаљина.¹⁴ За „стаљинисту” Хо Ши Мина, да је о томе био обавештен у совјетској амбасади или неким другим каналом информисања, то би могла бити непри-

¹² О условима свакодневног живота Хо Ши Мина у том периоду види: Н. Т. Федоренко, „В хижине Президента”. „Проблемы Дальнего Востока”, №3, (1990), 81–83; И. Н. Селиванов, „Фулао, или дипломат поневоле”. *Родина*, №9 (2014), 119–124.

¹³ Исто.

¹⁴ Ово питање постало је специјалан предмет разматрања на заседању Президијума ЦК КПСС 3 августа 1957 г. (два дана до доласка Хо Ши Мина у Београд). Погледати: Президиум ЦК КПСС. 1954–1964. Постановления. Т. 2, 174–175.

јатна вест, која би потврдила одрођеност Тита од „правих“ марксиста-лењиниста.

Код Тита и његових сарадника нису могле да се не појаве сумње да Хо Ши Мин може изразити негативан однос према Југославији за време посете следећој планираној земљи, непријатељски настројеној Албанији. Такве сумње, по нашем мишљењу, нису били неосноване.

У Тирани, где су председника ДРВ примили сви виши државни и партијски руководиоци, председавајући Президијума Народног сабора НРА Х. Леши, који је формално и позвао Хо Ши Мина да посети Албанију¹⁵, изјавио је да две земље „које се налазе у социјалистичком блоку, предвођеним Совјетским Савезом“, „повезује општи циљ – победа идеологије марксизма-лењинизма“.¹⁶

Хо Ши Мин је одговорио: „без обзира на велику удаљеност, наши народи су обједињени у великој социјалистичкој породици, којом руководи Совјетски Савез и Народна Република Кина“.¹⁷

Наравно, председник Демократске Републике Вијетнам очигледно није могао дати такву изјаву у Београду, а његова лична наклоност према „малој Албанији“ била је очигледно већа него за „непоуздану“ Југославију.

У Тирани су на свој начин реаговали на југословенско путовање Хо Ши Мина. На пријем у част његовог доласка није био позван југословенски посланик А. Милатовић, а за чланове дипломатског посланства ФНРЈ тих дана била је установљена полицијска пратња.¹⁸ Очигледно, на тај начин простањинистички настројени албански лидери покушали су да покажу своме северновијетнамском госту да његову посету Титу виде као дипломатску љубазност, а не као тежњу ка стварању добрих северновијетнамско-југословенских односа.

По повратку у Хануј председник ДРВ решио је да направи дипломатски потез који је требало да приближи југословенску и совјетску страну, које су раније изразиле заинтересованост за развој и учвршћење односа на линији Хануј – Београд. Хо Ши Мин је

¹⁵ У званичном саопштењу о тој посети не помиње се сусрет Хо Ши Мина са генералним секретаром ЦК Албанске партије рада Е. Хоџом, иако се у кадровима кино-хронике могу видети заједно.

¹⁶ РГАСПИ. Ф. 495. Оп. 201. Д. 1. Ч. 2. Л. 238.

¹⁷ РГАСПИ. Ф. 495. Оп. 201. Д. 1. Ч. 2. Л. 238.

¹⁸ Александар Животић, *Југославија, Албанија и велике силе 1945–1961* (Београд: Архипелаг/ИНИС, 2011), 592.

лично 14. октобра 1957. послао у Београд телеграм на име Тита. Не називајући га „другом“, већ само „председником“, а себе „Хо Ши Мином“, без помињања званичних дужности, он га је у име „народа и Руководства Вијетнама“ позвао да са супругом посети ДРВ у јануару 1958. године. Притом је употребљена у дипломатији распрострањена формулација, „ако Вам одговара у то време“.

Председник ДРВ такође је изразио мишљење да таква посета „учвршћује пријатељство међу југословенским и вијетнамским народом, а такође доприноси пријатељству између социјалистичких земаља и консолидацији мира у целом свету“.

Хо Ши Мин је, као и обично своје поруке лидерима пријатељских држава, завршавао: „Са братским поздравом“.¹⁹ Треба нагласити да о развијању међупартиских односа (на линији ПТВ – СКЈ) у овом документу није било речи.

Такви контакти могли су бити успостављени током саветовања комунистичких партија у Москви, уприличеног поводом обележавања 40 година од велике Октобарске социјалистичке револуције, али то се није догодило. У Ханоју су свакако узели у обзир да СКЈ, иако је послала делегацију са Е. Кардељом на челу, није потписала основне документе, засноване на резултатима саветовања.²⁰

Хо Ши Мин је, наравно, дошао у Москву и лично у име ПТВ одобрио све документе. Највероватније је, што происходи и из његових даљих оцена политике југословенског руководства, председник ДРВ се с неодобравањем односио према понашању југословенске делегације на московским саветовањима, осуђивао лидере СКЈ због тога што не желе јавно да покажу солидарност и јединство пред „светским империјализмом“ и „силама реакције“.

Тито, који је настављао линију балансирања између Запада и Истока, није нашао времена да посети Ханој. Вероватно је страховао

¹⁹ Фотокопија овог позива чува се у Архиву Југославије (АЈ – 837. KPR. I-5-b/99-5, види: *Личности и потписи. Аутограми познатих личности на документима Архива Југославије*. Београд, 2014. С. 154. У књизи је грешка: у односу на извор, уместо фонда 837, назначен је фонд 836. Лично је потврдио податке у Архиву Југославије.

²⁰ О околностима које су довеле до оваквог развоја догађаја види: Стыкалин А. С., „Большие Московские совещания компартий в ноябре 1957 г. и Союз коммунистов Югославии“. *Из истории Сербии и русско-сербских связей*. 1812–1912–2012 (Москва: Институт славяноведения РАН, 2014); А. С. Стыкалин, „Секретная миссия Ю. В. Андропова и Б. Н. Пономарева в Белград в октябре 1957 года“, *Славянский альманах*, №3–4 (2015).

и од могуће негативне реакције САД, која је у то време свим силама подржавала крајње непопуларан режим Нго Дин Диема на југу Вијетнама.

Мало је вероватно да би те околности могле изазвати незадовољство Москве, али су у ДРВ у потпуности изазвале негативне реакције, што је могао бити нови повод за обнављање критика Југославије, што се убрзо догодило.

Нова рунда сукоба Совјетског Савеза са Југославијом и позиција ДРВ

У априлу 1958. одржан је VII конгрес СКЈ, на којем је донет нови партијски програм. Тако је, после десет година, почела још једна рунда совјетско-југословенске полемике. Москва и њени савезници поново су иступили са оштром критиком југословенског руководства, оптужујући га за ревизионизам. Хо Ши Мин је још једном имао могућност да се убеди у своју исправност према „препреденој” суштини „југословенског ревизионизма”.

Оштри напади на Југославију у другим земљама социјализма и од „братских партија” ушли су и у серију теоретских чланака, које су кремаљски пропагандисти објединили у специјални тематски зборник.²¹

Чини се да је све то било у вези са њиховим стремљењем након XX конгреса КПСС да се југословенским лидерима опет прилепи етикета „ревизиониста”, што се у међународном комунистичком

²¹ Против модерног ревизионизма. *Зборник чланака објављених у новинама и часописима комунистичких и радничких партија*. Москва, 1958. Чланци су прештампавани из совјетских и северовијетнамских партијских публикација, као и периодичних публикација Комунистичке партије Кине, Албанске партије рада, Социјалистичке партије јединства Немачке, Комунистичке партије Чехословачке, Пољске уједињене радничке партије, Бугарске комунистичке партије, Румунске радничке партије, Социјалистичке радничке партије, Радничке партије Кореје, Монголске народне револуционарне партије и Француске комунистичке партије. Андреј Борисович, веома занимљиво штиво. Како је овај шарени пакет „социјалистичких” пропагандиста, очигледно под командом Москве, нападао „Титову Југославију” и који су „гвоздени” аргументи коришћени у полемици. Посебно је интересантно то узети у обзир, с обзиром на то да је 30. октобра 1956. усвојена декларација владе СССР-а, што је подразумевало „креативан” развој марксистичке теорије у свакој земљи социјализма одвојено. Генерално, постоји јасна разлика између речи и дела. За неке, а не за ове партије након XX конгреса, било је могуће имати морално право да иступају са оваквом врстом критике.

покрету још од времена Лењина сматрало увредљивим него, на пример, „догматизам”.

Ни Ханој није остао по страни – по „југословенском питању” у потпуности су подржавали своје московске колеге. У главном теоретском органу ПТВ – журналу *Хок Тап* – био је објављен дугачак чланак са потписом Ти-Ланга. „Јединство и заједништво погледа земаља социјалистичког лагера животно су неопходни”. Из садржаја произилази да, и ако су у Ханоју са одређеном дозом резервисаности рачунали Југославију у земље социјализма, сматрали су да су у тамошњем руководству још остали политичари, „чији су погледи и наступи савршено неспојиви са учењем марксизма-лењинизма и пролетерског интернационализма”, који не олакшавају учвршћивање јединства социјалистичког блока и „који су подршка империјалистима”.²²

Северновијетнамски аутор је, јавно исказујући званичну линију ЦК ПТВ, кривио југословенске лидере што окривљују СССР и његове савезнике за спровођење политике силе и дељења на војне и политичке блокове, а притом на речима скоро увек подржавају њихове предлоге за спречавања ратова и очување мира.²³

Будући да се у пројекту Програма СКЈ додирује питање дељења „зона интереса и зона утицаја” између СССР-а и земаља Запада и као пример наводи Вијетнам, аутор чланка је упозорио руководство Југославије да „лоше разумеју” ситуацију која је настала у Индокини после окончања Женевског саветовања 1954, да практичну реализацију мирног уједињења земље путем свеопштих избора²⁴ саботирају амерички империјалисти, који су дошли на југ Вијетнама уместо Француза. Према томе, на северу земље народ гради социјализам, руководећи се главним циљем – да се створи база за борбу ради уједињења Вијетнама у јединствену државу.²⁵

Својим изјавама, нагласио је аутор, „југословенски другови” не раде ништа друго до дисткредитације свега што је у последњих десет година урадио вијетнамски народ.²⁶

²² Исто. 216–217.

²³ Исто. 222.

²⁴ У току 1956. године, сагласно решењима Женевских саветовања 1954. године, на целој територији Вијетнама планирано су спровођени свеопшти избори, на основу којих је требало да буде формирана влада Вијетнама и да се прекине са поделом земље.

²⁵ Исто. 222–223.

²⁶ Исто. 233.

„Одрицање од јединства и међународне сарадње у социјалистичком блоку – наглашено је даље у чланку – ствара подлогу за особеност једне нације, одриче опште законитости социјалистичке револуције и грађења социјализма, значи налази се не на платформи пролетерског интернационализма, већ а на платформи буржоаског национализма, „национал комунизма”²⁷.

На крају је закључак формулисан веома праволинијски: „Историја је доделила Совјетском Савезу улогу центра јединства, да игра руководећу улогу у социјалистичком блоку и он са чашћу испуњава ту улогу”.²⁸

Чини се да су за Хо Ши Мина критичке изјаве Москве и Пекина према Београду биле руководеће у деловању, па су и даљи контакти са југословенским колегама били привремено замрзнути.

Природно је и што је раније планирана посета Тита Ханоју изгубила актуелност за руководство ДРВ. Хо Ши Мин је тежио да побољша контакте са Москвом, тим више што за време рада XXI конгреса КПСС, на којем је лично водио делгацију ПТВ, практично није било критике Стаљина и метода његовог руковођења социјалистичком изградњом.

С друге стране, на том конгресу наставили су се напади на Југославију и Ханој је опет подржао негативне оцене Хрушчова у односу на спољну и унутрашњу политику Југославије. Такви кораци Кремља стварали су код северновијетнамског лидера илузију повратка СССР-а ка позицијама карактеристичним за позностаљинистички период.

У условима који су се развијали у правцу припреме ка уједињењу Вијетнама путем силе, односи са КНР нису се одвијали тако добро како је Хо Ши Мин желео.²⁹ Мао Цедунгу и његовим сарадницима није био нужен уједињени Вијетнам, који би потенцијално могао постати њихов геополитички супарник у региону Југоисточне Азије. Због тога су у Пекингу на речима подржавали идеју уједињења

²⁷ Исто. 234.

²⁸ Исто. 235.

²⁹ Совјетски Савез је иступао против, али у ДРВ питање је решено позитивно на затвореном пленуму ЦК ПТВ. У 1960. години на југу земље био је створен Национални фронт ослобођења Јужног Вијетнама (НФОЈВ), који је постао легална маска за остварење планова Хо Ши Мина ради уједињења земље силом, под влашћу комуниста.

Вијетнама, а у пракси су на сваки начин саботирали конкретне по-
тезе Ханоја у том правцу.³⁰

У току 1959. била је планирана званична посета Н. С. Хрушчева
ДРВ, која због нејасних околности није реализована. Вероватно со-
вјетски лидер, који је био у САД средином 1959, није желео својом
посетом ДРВ да ствара додатну затегнутост у совјетско-америчким
односима. Тим пре што су се крајем септембра – почетком октобра
1959. он и Хо Ши Мин налазили у Пекингу, на прослави 10 година
КНР, те је тамо постојала могућност размене мишљења о важним
питањима.

Све то време није било никаквог видног побољшања односа
између ДРВ и Југославије, што је Хо Ши Мин решио још једанпут да
сигнализира Москви. У тежњи да подржи позиције КПСС у југосло-
венском случају, Хо Ши Мин се у фебруару 1960, у разговору са со-
вјетским послаником у ДРВ Л. И. Сколовом, поново сагласио са Кре-
мљем у критици Југославије. Совјетски дипломата је на почетку су-
срета северновијетнамском председнику предао ради упознавања
белешке са разговора Хрушчова са Вукмановићем Темпом, који је
био у Москви ради разјашњења позиција СКЈ по важним међународ-
ним питањима.³¹

Упознавши се са материјалом, Хо Ши Мин је иступио доста
отворено. Сама чињеница да је дошло до таквог сусрета за Хо Ши
Мина је значила жељу југословенских лидера да нађу излаз из „не-
завидног” положаја у којем су се нашли због своје „неконструктив-
не” позиције по питањима социјалистичке изградње.

Хо Ши Мин је високо ценио амбиције Хрушчова у слабљењу
међународне напетости, окрививши руководство Југославије да, до-
бијајући америчку помоћ, жели да „седи на две столице”, чији је циљ
уношење раскола међу државама „социјалистичког блока”. Југосла-
вију су посматрали као оруђе тог раскола. Наравно, говорио је Хо

³⁰ Види: *Правда о вьетнамо-китайских отношениях за последние 30 лет.* (Ханој: Министерство иностранных дел Социалистической Республики Вьетнам, 1979). У жару полемике са КНР, северновијетнамски лидери обнародовали су низ раније тајних докумената за назначени период и направили из њих изводе у циљу доказивања „дволичности” и „издајништва” интереса вијетнамског народа од КНР.

³¹ Извештавајући на састанку са Титом 28. јануара 1960. о разговору са Хрушчовом у Москви, Вукмановић је два пута описао шта је требало да пренесе од председника Југославије: „Друг Тито је забринут због могућег конфликта између Кине и Совјетског Савеза, и сматра да је потребно да се избегне по сваку цену”.

Ши Мин, Тито и његови сарадници то савршено разумеју и због тога у пракси, да би избегли критике, стреме ка некаквом зближавању са Совјетским Савезом и његовим савезницима, но при том не желе да се одрекну своје „ревизионистичке” политике градње „посебног” модела социјализма, раније „разобличеног” од Хрушчова.

Хо Ши Мин се солидарисао са совјетском критиком Југославије, а да би доказао своје погледе на југословенско руководство навео је свој разговор са Титом за време гостовања на Брионима 1957. године. По његовим речима, Тито је покушао да га убеди у своју исправност, но није успео. Ипак, Хо Ши Мин му то није рекао, јер није желео да се изгуби „пријатељски” карактер дијалога. Тито је његово ћутање могао да схвати као сагласност са његовим ставовима и да и о томе обавести Хрушчова, па је северовијетнамски председник решио, две и по године касније, у личном разговору са совјетским амбасадором да изнесе своје „право” мишљење о Југославији, које је „потпуно сагласно” са совјетским ставовима.

Веран својој омиљеној тактици, Хо Ши Мин је решио да заступа Мао Цедунга и његово окружење, које лидери Југославије, по његовим речима, „блате” и стреме да унесу раскол међу КПСС и КПК, што је недопустиво у односима унутар „нашег блока”.³² Овде се показала још једна црта Хо Ши Мина: тежња да буде посредник у споровима међу лидерима земаља социјализма, „морални ауторитет” који може да ради оно што се није праштало другим колегама ни у Москви, ни у Пекингу.

У совјетско-кинеским и совјетско-албанским полемикама започетим педесетих и шездесетих година прошлог века Хо Ши Мин је заузео неутралну позицију, сматрајући да размимоилажења Хрушчова, с једне, и Хоџе и Мао Цедунга, с друге стране, имају лични, субјективни, а не принципијелни, доктринарни карактер³³. При томе је, по њему, Хоџа иступао као „бранилац чистоте” марнизма-ленинизма, у његовом „истинитом”, стаљинистичком облику. Кинески марксизам, уз сво уважавање, био је, по њему, „прилагођен Кини”.

³² АВП РФ. Ф. 079. Оп. 15. Д. 12. П. 2. Л. 25-26. Види: Бухаркин И. В., „Кремљ и Хо Ши Мин. 1945–1969 гг.” *Новая и новейшая история*, №3 (1998) 135.

³³ О томе су стално писали сарадници совјетске амбасаде у Хананоју у својим извештајима Москви. Види, нпр.: РГАСПИ, Ф. 495. Оп. 201. Д. 1. Ч.2. Л. 100; И. А. Огнетов, *На вьетнамском направлении* (Москва: Гуманитарий 2007).

У другој половини августа 1961. године Хо Ши Мин, како је тврдио на сопствену иницијативу, отпутовао је у Пицунду, где се тада одмарао Хрушчов. Он је хтео да „помири” руководства КПСС и АПР, која су ступила у отворени конфликт на Московском саветовању комунистичких и радничких партија у новембру 1960. године.

Међу совјетским и северновијетнамским лидерима одржана су два разговора, у току којих је дотакнута тема Југославије. Тако је за време првог сусрета Хрушчов изјавио да су сва дејства албанских руководилаца у последње време управљена ка томе да изађу из Варшавског пакта, и да фактички и они иду Титовим стопама.

Он је рекао да ће у скорије време размотрити односе са Албанијом. Трговаће са њом на истим принципима као и са капиталистичким земаљама, а такви односи су већ створени са Југославијом. Са Југославијом је потписан трговински уговор, продаје јој се оружје и други производи. Југославија је тражила да јој се омогуће неке погодности, али је то одбијено. „Ми смо им рекли: нећете, не купујте. То нам је у реду.”³⁴

Два дана касније Хрушчов је започео ту тему. По његовим тврдњама, кинески руководиоци називају руководиоце КПСС „ревизионистима”. Свој удар они су усмерили против Југославије, али су под Југославијом подразумевали Совјетски Савез. „Ми смо рекли кинеским друговима да не треба Југославији посвећивати толико пажње. То би за њу било превише. КПСС критикује Југославију, но умерено. Југославија није наш главни противник. Главни наш противник је империјализам. Да ли је Југославија потресла наше темеље? Наравно да не. Није потребно дизати цену југословенским ревизионистима. Ми критикујемо Југословене и идемо својим путем. То узнемирује руководство СКЈ. Чим смо ми почели да посвећујемо мање пажње Југославији, Американци су им смањили помоћ. Кинеско руководство приказује да је ствар таква да највише беде и опасности за комунистички покрет стиже из Југославије. То је неправилно.”³⁵

Хрушчов је „у поверењу” саопштио саговорнику да је Стаљин после Другог светског рата хтео да прикључи Албанију Југославији, а Хоџа га без обзира на то велича.³⁶

³⁴ *Вестник Архива Президента Российской Федерации*. 1998. №2. 80.

³⁵ *Исто*. 87.

³⁶ *Исто*. 87–88.

Хо Ши Мин је после тих разговора дошао до закључка да ће, ако се буде кретао путем Мао Цедунга, Хоџе и Тита, његову земљу снаћи незавидна судбина на плану даље економске и војне помоћи.

Видевши да је за Албанију Југославија имала улогу главног регионалног раздраживача, Хо Ши Мин је почео да се зближава са Титом и наставио је да се дистанцира од Београда. У то време Москви је одговарао овакав потез.³⁷

У октобру 1961. године одржан је XXII конгрес КПСС, у току кога је неколико пута дотакнуто стање у Југославији са позиција КПСС. Тако је у одвојеном извештају конгресу напоменуто да југословенски лидери својим деловањем нарушавају јединство међународног комунистичког покрета, „због националистичке ограничености” скренули су на криву стазу, која их је одвела у „блато ревизионизма”. На московску Декларацију 1957. године одговорили су „ревизионистичким, антилењинистичким програмом”.

По мишљењу Хрушчова, ревизионистичке теорије југословенских лидера налазе се у тесној вези са њиховим практичним деловањем. Заузети курс изолације СКЈ од светског социјалистичког братства „штетан је и опасан”, иде на руку „империјалистичкој реакцији” и, временом, може довести до губитка социјалистичког наслеђа у Југославији. Хрушчов је обећао да ће КПСС наставити критику „ревизионистичке концепције” југословенских лидера.³⁸

Затим је Хрушчов поменуо Југославију и у извештају о програму КПСС. Он је тврдио да „смо се ми борили и наставићемо да се боримо против ревизионистичких позиција руководства СКЈ; но упоредо са тиме ми смо стајали и даље стојимо иза свеопштег развијања и учвршћивања односа са Југославијом по државној линији. Ставови СССР-а и Југославије се у многим стварима подударају у борби за мир”.³⁹

Још један испад у односу на Југославију направио је некадашњи присталица поправљања односа с том земљом Анастас Микojан. Он је изјавио да би албански руководиоци требало да поразмисле, на примеру Југославије, до чега може да доведе национализам

³⁷ Детаљније види: I. N Selivanov, „Moscow-Hanoi-Tirana Relations in the Context of the Split in the „Socialist Camp”. *Sojourn*. N2 (2017), 479–514.

³⁸ Двадесет други конгрес Комунистичке партије Совјетског Савеза. Стенографске белешке. Ч. 1. (Москва: 1962). 35.

³⁹ Исто. 227. Из докумената московских совещаний 1957 г. югославская делегация подписала лишь Манифест мира.

и отргнуће од социјалистичког блока. „Југословенски ревиозионизам”, по његовој оцени, у концентрованој форми нашао је свој израз у програму СКЈ.⁴⁰

Подсећања на „југословенски ревиозионизам” доспела су и у текст самог програма КПСС, што је за документ сличног формата, најмање, веома чудно. То је могуће објаснити само злогласним „субјективизмом” и „волунтаризмом”, који је потом постао повод за разрешење Хрушчова од руковођења КПСС и из совјетског руководства.

Одлуке конгреса совјетских комуниста у Ханоју су дочекана негативно. То се особито тицало даљег осуђивања Стаљина и изношења његовог тела из маузолеја. Таква ситуација није могла а да се не тиче Хо Ши Мина, нарочито што ни његова настојања и молбе да се измири са Албанијом Хрушчов није услишио.⁴¹

У Југославији, без обзира на јавну критику „југословенског ревиозионизма”, одлуке конгреса су у целини примљене позитивно управо због критике Стаљина и албанског руководства.⁴²

Ново зближавање Москве са Београдом и северновијетнамска реакција

У децембру 1962. године Тито је посетио Совјетски Савез, што је схваћено као слабљење размимоилажења између две земље⁴³. Ка-

⁴⁰ Исто, 458.

⁴¹ Исто. Више од тога, како произилази из анализа недавно публикованих припремљених материјала дописа Хрушчова, до доласка Хо Ши Мина албанска тема практично није постојала, а долазак Хо Ши Мина је, видимо, за импулсивног совјетског лидера постало подстицај за детаљну критичку разраду те теме. Види. Бой с тенью Сталина. 30–33. 458.

⁴² Види: Бой с тенью Сталина. 626. Види такође: Б. С. Новосельцев, *Внешняя политика Югославии (1961-1968)*, (Москва: 2010), 50. А. Б. Едемски, који је проанализирао већу количину докумената из фонда КПР у Архиву Југославије, нашао је много сведочанстава о томе како је лично Тито вршио корекције озваничне позиције Београда у односима са Москвом. На пример, тамо се налази његова исправка у специјалној инструкцији, разаслаој у новембру 1961. г. у југословенска дипломатска представништва, у којима је он „препоручивао” да не дају много на значају могућим саговорницима на тему „исправности” југословенске критике стаљинистичког система у Совјетском Савезу, што је очевидно показао ток XXII конгреса КПСС. (А. Б. Едемский, „Значение субъективного фактора в активизации советско-югославских отношений в начале 1960-х годов”. *Славяноведение*, №5 (2015), 65.

⁴³ Види: А. Б. Едемский, „Значение событий 1961/62 г. для советско-югославского сближения первой половины 1960-х годов”. *Вместе в столетии кон-*

ко примећује руски историчар А. Б. Едемски, то је умногоме постало могуће због субјективних разлога, у првом реду због усмерености лидера две земље ка ономе што их је сједињавало, а не што их је разједињавало.⁴⁴

Из недавно публикованог протокола записа разговора Хрушчова са Вукмановићем Темпом, који су одржани у Москви 3. априла 1963. године, произилази да је совјетски лидер, одговарајући на питање југословенског госта о томе како се у комунистичким партијама Индонезије, Вијетнама и Северне Кореје односе ка политици КПСС, одговорио: „Вијетнам... Тамо је веома тешко. Мени је жао друга Хо Ши Мина, њему је веома тешко. Он подржава линију КПСС, но принуђен је да гледа на политику ЦК КПК”.⁴⁵

У лето 1963. године Хрушчов се за време посете Београду „измирио” са југословенским комунистима, што су у Албанији оштро осудили⁴⁶ тамошњи лидери који су се плашили да се Хрушчов и Тито могу договорити о заједничкој окупацији те „непокорне” земље.

За време разговора са Титом, који је одржан 26. августа 1963. године, совјетски лидер, анализирајући ситуацију око Вијетнама и Северне Кореје, саосећајно је рекао: „Треба разумети положај Ким Ил Сунга и Хо Ши Мина – у њиховим партијама много је Кинеза, велики прокинески утицај”.⁴⁷

Посета се поклапала са заоштравањем совјетско-кинеских међупартијских односа, чија је последица подршка руководства ПТВ својим истомишљеницима у Албанији и КНР. Нешто касније, децембара 1963. године, дошло је до увијене осуде КПСС у документима

фликтов. *Россия и Сербия в XX веке*. (Москва: Институт славяноведения РАН, 2016), 300–322. Исти аутор, „Проекция второй волны десталинизации в СССР на развитие советско-югославских отношений (осень 1961 – весна 1962 г. *Международные отношения в XX веке*. Вып. 4 (2016), 295–317.

⁴⁴ Сличан поглед дели и познати српски историчар Љ. Димић који сматра да је ново зближавање било умногоме условљено новом етапом „дестаљинизације” у СССР-у. Детаљније о оценама назначеног периода у савременој српској историографији види: А. Б. Едемский, „Значение субъективного фактора в активизации советско-югославских отношений в начале 1960-х годов”. *Славяновеждение*, №5 (2017), 55.

⁴⁵ *Југославија – СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР-а*, Т. 1 (Београд: Архив Југославије, 2014) 522.

⁴⁶ У почетку је изашао редакцијски чланак на ту тему у новинама *Зери и популит*, а након тога у посебној брошури са карактеристичним насловом „Хрушчев на колених пред Тито” (*Хрушчов на коленима пред Титом*).

⁴⁷ *Југославија – СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР-а*, Т. 1. 557.

пленума ЦК ПТВ, у формулацији носиоца идеја „савременог ревизионизма”.

У то време у руководству ДРВ један од малобројних који су заступали очување пријатељских односа са КПСС био је Хо Ши Мин. Апсолутна већина његових сарадника била је на прокинеским позицијама. У ДРВ је тихо почела кампања за дискредитацију „дедице Хоа” од нижих партијских организација, које су повремено говориле о његовим годинама, паду у „сенилност” и др.⁴⁸

У фебруару 1964. године у Москву је дошао Први секретар ЦК ПТВ Ли Јуан, који је водио веома непријатан разговор у ЦК КПСС са главним совјетским партијским идеологом Михајлом Сусловом. Са тачке гледишта вијетнамског руководства, Хрушчов, који се зближио са Титом, приближио се „ревизионистичкој” линији, донедавно осуђиваној у Москви.⁴⁹

Смена Хрушчова с власти довела је до прекида полемике међу КПСС и ПТВ о југословенском питању. У Москви су почели да се праве да не примећују блиске односе Ханоја са Тираном и Пекингом, а у Ханоју су престали да нападају Москву због зближавања са југословенским „ревизионистима”. Поред тога, ускоро су их подржали у Другом индокинеском рату, који је започео 1965 године на територији ДРВ.

Шездесетих година, у условима назначеног другог раскола у међународном комунистичком покрету, неки западни посматрачи поново су почели да праве аналогije између Југославије и Северног Вијетнама, Тита и Хо Ши Мина. У том погледу карактеристике два лидера дао је Р. Вест: обојица су били партизани, „велике вође маса”, били су уважавани не само међу комунистима и нису тражили „ропско потчињавање” својим личностима.⁵⁰

⁴⁸ Види, на пример: РГАСПИ. Ф. 495. Оп.201. Д.1. Ч. 2. Л. 102, 106, 110–113.

⁴⁹ Одједи те полемике рефлектовали су се у мемоарима Хрушчова, где је Ли Јуана окарактерисао, за разлику од Хо Ши Мина („комунистичког свеца”), као „антисовјетског човека” (Н. С. Хрущев. *Люди. Годы. Власть. Кн. 3.* (Москва: Московские новости, 1999) 114). Постоји интересантно сведочанство руског историчара и новинара Евгенија Кобелева, који је био преводац за време те посете Ли Јуана. Он је поменуо у једном од својих радова како је главни идеолог совјетске партије Суслов грдио Ли Јуана, набрајајући информације које Кремљ има о њему лично и другим северновијетнамским руководиоцима, који заузимају високе позиције.

⁵⁰ Уест Р. н. д., гл. 14.

Аналогија између Тита и Хо Ши Мина постала је веома популарна и код либералних Американаца, противника рата у Вијетнаму.⁵¹

Закључак

Након затварања XX конгреса и јунског Пленума ЦК КПСС 1957, у Ханоју је заузет курс побољшања односа са Југославијом, што се манифестовало у току званичне посете Хо Ши Мина у августу 1957. године.

У том тренутку поново су се оштро измениле оцене совјетског руководства у односу на догађаје у Југославији. Повод за нову кризу унутар светског система социјализма била је критика југословенског руководства, за шта је повод било доношење новог програма СКЈ, који се знатно разликовао од сличних манифеста „братских” владајућих партија у земљама Источне Европе и Азије. Као резултат тога, против Београда су последњи пут једногласно иступали Москва, Пекинг и Ханој.

За Совјетски Савез у том тренутку било је важно да на југословенско руководство пребаци кривицу за „ревизионизам”, представљајући себе као „истините” настављаче „Лењиновог дела”. Московска саветовања 1957. постала су у томе важан гранични догађај.

Југославија се у свести већине комунистичких лидера постепено трансформисала у „тројанског коња” социјалистичког система и наставила је да за њих буде страни елемент. То се посебно видљиво огледало у лику самог Тита, тачније његовом стремљењу ка раскоши у личном животу, без уздржавања, што по класичним комунистичким канонима није карактеристично за политичара који је комуниста.

Лик аскетског Хо Ши Мина у Москви су представљали као веома позитиван пример. Из тог разлога њему се опраштало чак и оно због чега је Тито оштро критикован (на пример, стављање интереса сопствене земље испред интереса „социјалистичког блока”).

⁵¹ Позната америчка књижевница Барбара Такман у једном од својих публицистичких радова („От Трои до Вьетнама”) подсетила, да је у 1945–1946. године Стејт департмент САД могао да створи од Хо Ши Мина „Тита за Индокину”. У том региону, по њеном мишљењу, такав избор тражио је машту каквом лидери Запада нису располагали, и код њих није било спремности да уђу у ризик да подрже комунисту, када је комунизам још увек био моћно монолитан. Тито се тада једини издвајао, и могућност још једног одступања нико није могао да предвиди.

Хо Ши Мин се крајем педесетих година у односу према Југославији држао линије коју су зацртали СССР и Кина. То се нарочито показало у периоду критике „југословенског ревизионизма“ код лидера две „главне“ социјалистичке државе 1958–1961 години. Критикујући Југославију, као и руководиоци КПК, он је највероватније у основи критиковао и СССР за слична „одступања“ од стаљинистичког модела градње социјализма.

Међутим, чак ни формално јединство међу земљама социјализма на том нивоу није остварено, јер су, поред Југославије, своју „посебну“ позицију почели да заузимају и КНР, КНДР и Албанија, а то је претило новим, далеко већим расколом.

Уклањање Хрушчова с власти у Совјетском Савезу у јесен 1964. године у некој мери је подвукло црту на идеолошке спорове између Москве, Ханоја и Београда и односи унутар овог троугла подигнути су на нови ниво. Хо Ши Мину је у условима разбуктавања Другог индокинеског рата била неопходна материјална и морална подршка СССР-а и Југославије, и он ју је, у коначном исходу, добио. Идеолошке размирице у поменутом троуглу уступиле су место прагматичним интересима, који су код сваке стране били различити.

Тачније закључке могуће је извести тек након отварања вијетнамских партијских архива, у којима ће се открити „совјетска“ и „југословенска“ непозната и њихов утицај на вођство ПТВ приликом стварања сопствене линије у међународном комунистичком и радничком покрету.

Са руског превео Владимир Гујанчић

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

Архив Југославије (АЈ), фонд: Кабинет председника Републике (КПР) 837.

Руски државни архив друштвено-политичке историје (РГАСПИ)

Објављени извори:

Бой с «тенью» Сталина. Москва: Нестор – история, 2016

Президиум ЦК КПСС. 1954-1964. Постановления. Т. 2. Москва: РОС-СПЭН, 2015.

Правда о вьетнамо-китайских отношениях за последние 30 лет. Ханой: Министерство иностранных дел Социалистической Республики Вьетнам, 1979.

Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководства Југославије и СССР. Т. 1. Београд: Архив Југославије, 2014.

Хрущев, Н. С. *Люди. Годы. Власть. Кн. 3*. Москва: Московские новости, 1999.

Штампа:

Борба (1957)

Вестник Архива Президента Российской Федерации № 2. (1998).

Политика (1957)

Литература:

Бухаркин, И. В. «Кремль и Хо Ши Мин 1945-1969». *Новая и новейшая история*. № 3 (1998).

Бухаркин, И.В. «Кремль и Хо Ши Мин. 1945-1969 гг.» *Новая и новейшая история*, №3 (1998).

Едемский, А. Б. «Значение субъективного фактора в активизации советско-югославских отношений в начале 1960-х годов». *Славяноведение*, № 5 (2015)

Едемский А. Б., «Значение событий 1961/62 г. для советско-югославского сближения первой половины 1960-х годов». *Вместе в столетии конфликтов. Россия и Сербия в XX веке*. Москва: Институт славяноведения РАН, 2016.

Едемский, А. Б. «Проекция второй волны десталинизации в СССР на развитие советско-югославских отношений осень 1961-весна 1962 г.». *Международные отношения в XX веке*. Вып. 4. (2016).

Едемский, А. Б. «Значение субъективного фактора в активизации советско-югославских отношений в начале 1960-х годов». *Славяноведение*, № 5, (2017).

Животић, Александар, *Југославија, Албанија и велике силе 1945–1961* (Београд: Архипелаг/ИНИС, 2011).

Новосельцев Б. С. *Внешняя политика Югославии (1961-1968)*. Москва: Институт славяноведения РАН, 2014.

Огнетов, И. А, *На вьетнамском направлении*. Москва: Гуманитарий 2007.

Стыкалин, А. С. «Большие Московские совещания компартий в ноябре 1957 г. и Союз коммунистов Югославии». *Из истории Сербии и русско-сербских связей. 1812-1912-2012*, Москва: Институт славяноведения РАН, 2014.

Стыкалин, А. С. «Секретная миссия Ю. В. Андропова и Б. Н. Пономарева в Белград в октябре 1957 года». *Славянский альманах*, № 3-4 (2015).

Селиванов, И. Н. «Фулао, или дипломат поневоле». *Родина*, № 9 (2014).

Selivanov, I. N. „Moscow-Hanoi-Tirana Relations in the Context of the Split in the ‘Socialist Camp’ ”. *Sojourn*. N2 (2017).

Федоренко, Н. Т., „В хижине Президента”. *Проблемы Дальнего Востока*, №3, (1990)

**Prof Dr. Igor Selivanov, Faculty of History,
Kursk, State University (Russian Federation)**

**Moscow-Hanoi-Belgrade: the peculiarities
of creating relationship under the second split
of the global socialist system (1957-1964)**

(Summary)

The issue of relationship among the Soviet Union, communist Vietnam and Yugoslavia after the 20th Communist Party Congress to the overthrow of Nikita Khrushchev in the fall of 1964 has been revealed in the article. While studying the theme of the investigation, the author has used the data taken from the Russian and Serbian archives.

The Soviet authorities was interested in strengthening all-round relationship among the socialist countries but the past experience still influenced greatly the opinion on Yugoslavia in the socialist world, it caused a new step in opposition between Moscow and Belgrade.

In that situation Hanoi preferred to sit on the fence which was determined, firstly, by its leaders' short-time interests wishing to unite Vietnam under communist reign regardless of the cost. This task was formulated as the prior one. Moscow's interests were ignored, but Moscow wished to continue weakening the sharpness with West which would have been practically impossible due to entanglement of the USSR into a new conflict concerning Indo-China.

The overthrow of Nikita Khrushchev in the fall of 1964 in the Soviet Union drew a line under ideological side of disputes between Moscow, Hanoi and Belgrade, the relationship inside this triangle broke new ground. Ho Chi Minh needed financial and moral support from the USSR and Yugoslavia during the Indo-Chinese War II, and he got it. Ideological side gave place to pragmatic interests which were different in every country.

In the article we show development of Soviet-Chinese conflict which is directly connected with different estimations of the decisions taken at the 20th and 22nd Communist Party Congresses, the estimations

which were given in Moscow and Beijing. Belgrade took the Soviet Union's position on this question, and Hanoi tried „to swim” between the USSR and China.

KEY WORDS: soviet-vietnam relations, soviet-yugoslav relations, soviet-chinese conflict, Tito, Chruschov, Brezhnev, Ho Shi Min, Le Zuan

*Теорија историје
и методологија*

УДК 355.48(497)"1912/1913":930(470)
COBISS.SR-ID 275163404

Прегледан научни рад
Примљен: 5. фебруара 2018.
Прихваћен: 2. јул 2018.

Проф. Др Игор Н. Гребенкин

КАТЕДРА ЗА ИСТОРИЈУ РУСИЈЕ

РЈАЗАЊСКИ ДРЖАВНИ УНИВЕРЗИТЕТ „С. А. ЈЕСЕЊИН”

(РУСКА ФЕДЕРАЦИЈА)

e-mail: grin17.66@mail.ru

ФАЗЕ У РАЗВОЈУ РУСКЕ ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКЕ МИСЛИ И ИСТОРИОГРАФИЈЕ О БАЛКАНСКИМ РАТОВИМА 1912–1913. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: У раду се разматра развој руске друштвено-политичке мисли и историографије о балканским ратовима 1912–1913. године, почевши од царске Русије и Совјетског савеза до радова савремених руских историчара. Писан је на основу штампе и објављене грађе, као и историографске литературе из истраживаног периода.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: балкански ратови 1912–1913, Русија, СССР, политика, историографија

Почетком XX века Балкан је због свог геополитичког положаја, сложених међуетничких и међуверских односа и оштрих унутрашњих сукоба, ван сваке сумње представљао најпроблематичнији и најзапаљивији регион Европе, па је због тога изазивао велико интересовање европске јавности. У Русији су у то време сви догађаји и процеси који су се одигравали на Балкану били објекат сталне пажње не само експерата из политичких и војних кругова већ и шире јавности и понекад чак имали утицаја и на руску унутрашњу политику. Велико интересовање за Балкан поново је пробуђено у окто-

бру 1912. године, са отпочињањем рата између Балканског савеза и Отоманске империје.

Овај пут догађаји на Балкану имали су одјека у свим друштвеним и политичким круговима Русије. Ставови руских десничара и либерала нису се по том питању много разликовали. Они су били у оквирима традиционалних представа руске политичке елите о интересима Русије на том простору ради решавања по злу чувеног „Источног питања”. Разлике у мишљењима односиле су се само на погледе на улогу Русије и начине њеног учешћа у борби балканских савезника против Турске и на оцене ставова и активности руске владе. Те оцене су неретко биле интониране веома критички. Са избијањем рата у руској десничарској и либералној штампи покренута је бурна кампања која је садржала оштре критике и оптужбе на рачун Министарства иностраних послова, које се по мишљењу националиста определило за превише опрезан приступ новонасталом конфликту, што се по њима граничило са издајом руских националних интереса. Са страница утицајних десничарских листова какви су били *Новое Время*, *Русское слово* и *Голос Москвы* грмели су позиви на рат за заштиту Словенства, претње упућене Турској и Аустроугарској, те прекори владама Француске и Велике Британије због одсуства воље да отворено стану на страну балканских Словена и на тај начин покажу своју посвећеност савезу са Русијом. Са њиховим ставовима активно је полемисао лист уставних демократа *Речь*. Указујући на необуздани шовинизам десничара, вођа кадета П. Н. Миљуков закључивао је да једино у савезу са моћним силама Антанте Русија може остварити своје циљеве на Балкану и заштитити интересе тамошњих Словена.

Балкански ратови 1912–1913. године привлачили су и пажњу ондашњих представника руске социјалдемократије. С једне стране развој догађаја на Балкану умногоме је одговарао левој социјалистичкој концепцији међународних односа, а расветљавање тих догађаја могло је добро да послужи за пропагирање идеја револуционарног марксизма. С друге стране, младе балканске државе, које су недавно ступиле на пут модернизације, по својој друштвено-економској структури биле су сличне Русији и, као и она, могле су се сматрати „најслабијим карикама” европског капитализма. Основна разлика у ставовима руских револуционара у вези са балканским питањем у односу на остале представнике руске политичке мисли, била је у одбацивању уобичајених оцена са „националног” станови-

шта. Према њима, субјекти међународних односа нису биле државе, њихови савези и коалиције, већ класе: пролетаријат и буржоазија. На тај начин су у анализи међународних односа у први план избијали улога и интереси друштвених слојева и група.

Као декларација руске социјалдемократије у вези са избијањем Првог балканског рата послужио је апел В. И. Лењина „Свим грађанима Русије”, који је објављен у виду засебне прокламације.¹ Обраћајући се руским радницима, вођа бољшевичке партије указивао је да је тај рат поново потврдио чињеницу да свет улази у епоху великих друштвених и политичких превирања. „Балканска криза је једна од карика у ланцу догађаја, који од почетка XX века свуда воде ка заоштравању класних и међународних противречности, ка ратовима и револуцијама.”²

Одговорност за то сноси крупна буржоазија и властодршци империјалистичких држава. При тој оцени Лењин није био склон да их дели по националном кључу на „своје” и „туђе”: руска власт и капитал не носе ништа мању кривицу у потпиривању сукоба од влада Централних сила или савезничких влада Енглеске и Француске. Следећи акт кризе неумитно ће бити општеевропски рат.

У осврту на проблеме Балкана, Лењин је ватрено подржавао идеју јужнословенских социјалдемократа о стварању балканске федеративне републике, која би, ујединивши народе региона на основу права на самоопредељење, решила постојеће противречности између тамошњих држава и створила услове за борбу за демократију. Ипак, те проблеме било је могуће коначно решити само револуционарним путем. Тек кад свргну своје империјалистичке владе, народи Балкана, Русије и читаве Европе прекинуће круг непријатељстава и спречити свет да склизне у општи ратни сукоб. Заједно с тим уједињавање балканских држава ради заједничке борбе против Османске Турске Лењин је сматрао изузетним кораком на путу уједињења народа у борби против свих видова угњетавања. „Без обзира на то што се на Балкану образовао савез монархија а не савез република, без обзира на то што је савез настао захваљујући рату а не захваљујући револуцији, направљен је велики корак напред ка рушењу остатака средњевековља у читавој Источној Европи”.³ Ме-

¹ В. И. Ленин. „Ко всем гражданам России”. Полн. собр. соч. Т. 22, (Москва: 1961), 135-139.

² Исто. 135.

³ Исти, „Новая глава всемирной истории”. Исто, 156.

шање великих држава у тај процес, које траже сопствену добит од промена у региону, може само нашкодити заједничком интересу балканских народа. „Ништа друго, осим подршке трулости и заосталости, осим бирократског ограничавања слободе, не доноси Балкану чак ни најлибералнија буржоазија Европе... Управо 'Европа' је и главна сметња стварању балканске федеративне републике”.⁴

Лењин је нарочито сматрао да у односу на балканске догађаје о томе најбоље сведоче позиције буржуаских партија и штампе.⁵ Дискусије и расправе у руској штампи, које су с времена на време попримале оштре и свађалачке облике, према Лењину нису биле принципијелне, пошто су се ставови сукобљених страна разликовали само у „степену” националистичких амбиција буржоазије. Ако је њено десно крило „грубо и глупо претило ратом само у име Русије”, онда је кадетски центар „бираним речима и дипломатски” претио *такође ратом*, али „у име тројне Антанте”.⁶ Ваља приметити да је баш у вези са догађајима на Балкану В. И. Лењин обраћао пажњу на тон писања све легалне руске штампе, која се пласирањем „мора информација” фактички бавила пропагандом империјалистичке агресије, постепено усађујући у јавности идеје о неизбежности рата. „Уместо *разобличавања* политике великих сила, штампа, како десничарска тако и либерална, бави се расправама о томе како да се на најбољи начин задовоље њихови апетити”.⁷

И поред тога, Лењин је високо оценио значај војних победа балканских земаља над Турском, пошто су оне створиле предуслове за даље јачање народа тих држава и прогресивне политичке и економске промене у региону.⁸ Тако је за Македонију бугарско и српско освајање њене територије представљало буржоаску револуцију у духу европских револуција 1789. или 1848. године. Ипак, и „националним ослобођењем”, тврдио је Лењин, неће бити решени сви проблеми. Сасвим супротно: „Само економско и политичко ослобођење сељака свих балканских народности изведено до краја могло је спречити сваку могућност националног угњетавања”.⁹

⁴ Исти, „Балканские народы и европейская дипломатия”. *Исто*, 142.

⁵ Исти, „О лисе и курятнике” Там же, 146-150.

⁶ *Исто*, 149.

⁷ Исти, „Международная политика буржуазии”. Полн. собр. соч. Т. 23. (Москва: 1969), 122.

⁸ Исти, „Балканская война и буржуазный шовинизм”. *Исто*, 38-39.

⁹ Исти, „Социальное значение сербско-болгарских побед”. Полн. собр. соч. Т. 22. 188.

На тај начин, у погледу методологије у текстовима Лењина о балканским питањима објављеним у партијској штампи, који су поред политичке анализе садржали и јасне пропагандне намере, постављена је јасна и планска матрица. Према тој матрици међународни односи такође су представљали арену класне борбе. Међународна политика буржоазије је политика империјалистичких освајања, којој се може супротставити само међународни раднички покрет, чији су објективни интереси окренути ка миру и истинској демократији. Потврду наведене тезе Лењин је јасно видео у току сукоба на Балкану, где су велике силе настојале да реализују своје претензије, без обзира на интересе балканских народа.

Други значајан представник руске револуционарне социјалдемократије Л. Д. Троцки оставио је иза себе читаву новинарску заоставштину посвећену балканским ратовима 1912–1913. године.¹⁰ Пошто је више пута боравио на лицу места и био добро упознат са Балканом и свим његовим проблемима, Троцки је написао велики број репортажа објављених и у партијској, и у легалној руској штампи. Чланци Троцког за нас су од посебног интереса због тога што аутор у том периоду није био близак Лењиновом крилу руских социјалдемократа и што су његови судови претендовали да износе политички независан став. С друге стране, они одражавају и личне доживљаје очевица догађаја и имају вредност историјског извора мемоарског типа.

Не сматрајући да је рат један од начина решавања међународних проблема, достојан цивилизованог света, Троцки је ипак признавао праведан и ослободилачки карактер Првог балканског рата. У једној од својих репортажа с почетка октобра 1912. године из Софије он пише: „У садашњем балканском рату налазе свој израз стремљења различитих делова балканског Словенства да се међусобно зближе и створе ширу основу за сопствени политички и економски развој. У својој суштини та опредељења су наглашено историјски прогресивна и не могу да не наиђу на симпатије народних маса како Западне тако и Источне Европе”.¹¹ Заједничком борбом Словена са својим геополитичким и историјским непријатељем Турском стварају се предуслови за изградњу нових државно-политичких

¹⁰ Видети: Л. Д Троцкий, *Перед историческим рубежом. Балканы и Балканская война* (Санкт Петербург, 2011).

¹¹ Троцкий Л, „Война объявлена...” *Киевская Мысль*, № 285 (1912).

форми међу њима. Ту мисао ратни репортер Троцки ставља у уста свог саговорника, српског социјалисте: „Хтеле то владе или не, ово братство по оружју постаће камен темељац балканске федерације и то не ни династички ни дипломатски, већ народни”.¹²

Међутим, што се аутор више удубљивао у све појединоости међународних интрига у вези са балканским конфликтом, односима међу балканским Словенима и очекивањима и ставовима различитих политичких снага унутар земаља које су се нашле у рату, све му је постајала јаснија сва илузорност пројекта балканске федерације. Том пројекту главну сметњу представљале су унутрашње прилике у балканским земљама, јер „Политичке партије овде не представљају интересе постојећих класа унутар земље, већ су више заговорнице ослањања њихове земље на поједине велике силе... Међународна политика представља на Балкану главну берзу политичких шпекулација”.¹³ Ништа мање сложене нису биле ни спољне прилике: јачање словенских држава наићи ће на противљење моћних суседа, у првом реду Аустроугарске. Отворено мешање Русије у конфликт, на чију помоћ су рачунали и у Београду и у Софији, могло је довести до рата са Централним силама, што је приморавало руску владу да задржи извештајан опрез у приступу балканским проблемима. Може се закључити да су идеје Троцког у вези са условима за остваривање федералистичког пројекта на Балкану најбоље изражене у реченици: „Своје циљеве балканска демократија постићи ће у оноликој мери, колико успе да се ослободи спољних и домаћих татора”.¹⁴

Велики број репортажа које је писао Троцки односио се, како је то и био ред, на ток ратних дејстава. Посвећујући посебну пажњу стању морала у армијама зараћених страна, он је сматрао да је праведни и ослободилачки циљ савезничких војски био фактор њихове несумњиве надмоћности над противником и представљао залог будуће победе. При свему томе аутор није прећуткивао ни најстрашније и најсуровије догађаје из ратне свакодневице, било да се радило о страхотама рата или о страдањима цивилног становништва, не скривајући одговорност ниједне зараћене стране. Главна заслуга за војне успехе антитурске коалиције, по његовом мишљењу, није припадала владама и војсковођама, већ понајвише патриотском за-

¹² Исти, „Вокруг войны”. *Киевская Мысль*, № 295 (1912).

¹³ Исти, „Клубок противоречий”. *Киевская Мысль*, № 345 (1912).

¹⁴ Исти, „Политические партии и война (Два монолога)”. *Киевская Мысль*, № 286 (1912).

носу народа: „Бугарска је победила најмање захваљујући још недоказаном генију својих генерала, чије су грешке очигледне, а заслуге још увек нису прошле критичку проверу. Ако војне победе доносе славу, онда та слава по правди припада издржљивости и храбрости бугарског војника, сељака или радника и официра пониклог из редова бугарске интелигенције.”¹⁵ Треба истаћи да су присуство на ратишту и искуство које је Троцки стекао у току балканских ратова били од немале важности за његово формирање као озбиљног војног стратега – будућег творца Црвене армије у време грађанског рата у Русији.

Као социјалдемократа, Троцки прилично скептично посматра режиме главних чланица балканског савеза – Србије и Бугарске – и нимало није склон да игнорише противречности које су владале у словенском табору. Баш из тих разлога пропаст балканског савеза до које је дошло убрзо након победоносног завршетка Првог балканског рата није представљала за њега ништа неочекивано, нити разочаравајуће. Разматрајући његове узроке – прикривено мешање европске дипломатије, јачање шовинистичких амбиција и авантуризма у владајућим круговима земаља победница – Троцки долази до закључка о неизбежности распада балканског савеза у постојећим друштвенополитичким условима. „Последице рада капиталистичких влада, грађанских политичких странака и каријерних дипломата биле су: пораст ионако већ постојеће милитаризације друштва, кочење културног напретка, јачање ватреног шовинизма и – као круна свега – стална опасност од избијања крвавог сукоба европских народа у перспективи.”¹⁶

Размере и главне последице догађаја из 1912–1913. године имале су утицаја и на велики интерес професионалних историчара за балканске ратове. Историографија се у ширем смислу не може посматрати само и искључиво као чиста наука, будући да на њу имају утицаја многе чињенице из друштвеног и политичког живота. У вези с тим и у њеном развоју у Русији могу се уочити, у најбољем случају, три главне фазе.

У прво време, одмах након окончања крвавих сукоба, проучавањем балканских ратова нису се бавили професионални историчари, већ за то службено заинтересована лица – војници и политича-

¹⁵ Исти, „Армия победителей”. *Киевская Мысль*, № 338 (1912).

¹⁶ Исти, „Их работа”. *Луч*, № 61 (1913), 147.

ри. Прву анализу ратних операција извршили су експерти руског Главног генералштаба. Њихов главни циљ било је извлачење поука потребних за вођење модерног рата.¹⁷ Први покушај реконструкције балканских ратова показао је да су се у току тада вођених борбених дејстава развиле све оне нове тенденције које ће још више доћи до изражаја у току Првог светског рата: употреба многољудних армија у условима примене најсавременијих техничких средстава, што је све утицало на тактичке иновације.

Друга фаза у развоју руске историографије о балканским ратовима у потпуности се односи на совјетски период, којем дугујемо почетке научног бављења проблемом и појаву великог броја историјских истраживања. Због дужине трајања он се може поделити на неколико фаза.

Као прва од њих могу се посматрати двадесете године XX века, чији је симбол представљала фигура оснивача совјетске историографске школе М. Н. Покровског. У току низа година балкански ратови били су у сенци најзначајнијих великих догађаја епохе – Првог светског рата и револуције у Русији и посматрани су као етапа у животу европског континента која је водила ка почетку првог великог глобалног војног сукоба. Значајне промене догодиле су се, међутим, као последица бурних догађаја и процеса који су потресали земљу од тридесетих до педесетих година XX века. Те промене довеле су до тога да је Совјетски Савез себе све више у међународним односима идентификовао као наследника Руског царства. Тада се појављују и прва значајна истраживања у којима је посебна пажња посвећена спољнополитичким аспектима и улози Русије као заштитнице Јужних Словена.¹⁸ У тим истраживањима нису била заобиђена ни најтежа и конфликтна питања, која су третирана као последице не-далековидости и похлепе владајућих кругова, како у Русији, тако и у балканским државама. Од шездесетих година било је приметно продубљење диференцијације у проучавању проблема. Узроци, ток

¹⁷ Махров П. С., *Балканская война 1912-13 года* (Общий очерк от начала войны до прерыва мирных переговоров), (Севастополь: 1913); Рябинин А.А., *Балканская война* (Санкт-Петербург: 1913); Пехливанов И., *Балканская война. 1912-13* (Санкт Петербург: 1914); Буняковский В. В., *Балканская война: Действия 1 и 3 Болгарских армий* (Петроград: 1917).

¹⁸ Е. А., Разин, *История военного искусства с древнейших времен до первой империалистической войны 1914-1918 гг.* Вып. 4. (Москва: 1939); Могилевич А. А., Айрапетян М.Э., *На путях к мировой войне 1914-1918 гг.* (Москва: 1940); *История дипломатии. Т. 2*, Сост. В. М. Хвостов (Москва, 1945).

и последице балканских ратова добили су своје место у истраживањима о историји земаља учесница у тим сукобима, као и о спољној политици великих сила на Балкану.¹⁹

У резултате историографије совјетског периода о нашем проблему треба убројити стварање основе за разматрање балканских ратова у контексту европске и светске историје, коју су поставили најзначајнији фундаментални радови о тој теми. Њихове главне карактеристике чинио је несумњиво позитиван однос према борби балканских народа против непријатељског угњетавања и експанзије, док је основна пажња посвећивана политичким проблемима, који су се посматрали у оквиру припрема за Први светски рат. Одајући дужно признање за заслуге историчарима совјетског периода, потребно је донекле обратити пажњу и на чисто војноисторијске аспекте, а нарочито на војне потенцијале Отоманске империје. Традиција победа Русије над Турском у ратовима вођеним у XVIII и XIX веку довела је до потцењивања те државе у војничком смислу, које ни у ком случају не може бити објективно, о чему, на пример, очигледно сведоче последице савезничке дарданелске операције из 1915. године. То нам даје за право да још једном истакнемо значај победа бугарског, српског и црногорског оружја, које су извојеване над моћним, солидно наоружаним и организованим противником.

Почетком деведесетих долази до промене друштвенополитичког и друштвеноекономског система, како у Русији, тако и у неким земљама на Балкану, што је имало одраза и у радовима историчара. Ипак, напуштање раније преовлађујућег марксистичког метода у историјској науци није у начелу значило и одрицање од идеолошких приступа истраживачком раду. За нови период развоја руске историографије о балканским ратовима постале су карактеристичне две тесно међусобно повезане тенденције. С једне стране, значајан пораст интереса за балканска питања уопште и историју балканских ратова посебно, што је делимично имало узроке у сложеној савременој ситуацији у региону. Истовремено тај интерес био је

¹⁹ В. А., Жебокрицкий, *Болгария накануне Балканских войн 1912–1913 гг.* (Ки-ев: 1960); Жогов П. В., *Дипломатия Германии и Австро-Венгрии и Первая Балкан-ская война.* (Москва: 1969); *Балканские народы и европейские правительства в XVIII – начале XX в.* (Документы и исследования) (Москва: 1982); Писарев Ю. А., *Ве-ликие державы и Балканы накануне Первой мировой войны.* (Москва: 1986); Петро-сян Ю. А., *Османская империя: могущество и гибель. Исторические очерки.* (Москва: издавач, 1990).

праћен упрошћеним схватањима проблема из прошлости, настојањем да се пронађу директне аналогije и пренебрегавањем принципа историцизма у низу политиколошких и геополитичких студија. Доста је био раширен и дилетантски приступ. Формирао се читав правац у науци који се углавном сводио на површно разматрање питања војноисторијског карактера која су се односила не само на балканске ратове. Ван сваке сумње је да су покушаји ревизије многих традиционалних схватања у историографији совјетске епохе довели до многих штетних тенденција. Међу њима су били и одбацивање позитивног става према јужнословенским народима, које је било карактеристично за домаћу науку, болесно стремљење да се истакну само конфликтне чињенице у међусобним односима Русије и балканских земаља, те манир да су се антируски ставови појединих државника и влада преносили на целе земље и народе, који сами по себи не могу сносити одговорност за понашање својих, макар и најзначајнијих политичких представника

Осврнувши се на забрињавајуће тенденције, треба указати и на позитивне појаве у поменутој сфери. У последњој деценији појавило се доста сложених колективних истраживања, на којима су били ангажовани научни радници из водећих научних институција у Русији – Института опште историје Руске академија наука, Института за славистику РАН, Војноисторијског института Министарства одбране Руске Федерације. У тим радовима појавиле су се нове интерпретације генезе и природе балканских ратова и њихових последица на земље и народе Балканског полуострва и Европе у целини.²⁰

Балкански ратови као претходница светског сукоба добили су одраз и у савременим истраживањима посвећеним ратовима вођеним у свету у XX веку.²¹ У предвечерје стогодишњице од балканских ратова приметно је значајно оживљавање интереса за ту проблематику у руској научној периодици. У Институту за славистику Руске академија наука 2011. године одржана је велика научна конферен-

²⁰ А. Г. Задохин, А. Ю. Низовский, Пороховой погреб Европы: Балканские войны XX века. (Москва: 2000); Болгария в XX веке: Очерки политической истории. (Москва: 2003); В «пороховом погреб Европы». 1878-1914 г. (Москва: 2003); Балканский узел, или Россия и «югославский фактор» в контексте политики великих держав на Балканах в XX веке. (Москва: 2005).

²¹ За балканскими фронтами Первой мировой войны. (Москва: 2002); Мировые войны XX века: в 4-х кн. Кн. 1: Первая мировая война. Исторический очерк. (Москва: 2005); Война и общество в XX в. Кн. 1. Война и общество накануне и в период Первой мировой войны. (Москва: 2008).

ција «Модернизация vs. война: Человек на Балканах накануне и во время Балканских войн (1912–1913)», на којој су учествовали водећи руски стручњаци, као и научници са Балкана. Радови са те конференције објављени су у зборнику радова у чијем је фокусу била антрополошка димензија догађаја.²²

Резултати руске науке у бављењу проблематиком балканских ратова у последњих 100 година могу се сматрати веома значајним. У исто време, непостојање велике и свеобухватне синтезе посвећене балканским ратовима говори да истраживање ове тематике још увек није завршено. Израда једне такве монографије представљала би значајан допринос култури сећања на те значајне историјске догађаје XX века.

Остаје питање какве се поуке за савремено друштво могу извући из искуства проучавања балканских ратова. Није тајна да су у Европи и свету постојали и још увек постоје ставови и мишљења који негирају право јужнословенских народа да се сматрају пуноправним учесницима нововековних и савремених политичких процеса. Треба такође истаћи да су и неки руски властодршци у одређеним временима потцењивачки гледали на балканске Словене, третирајући их као „млађу браћу“, која треба да добију улогу тек инструмената руске спољне политике у Југоисточној Европи. Ток и последице Првог балканског рата започетог 1912. године представљали су опипљив доказ о зрелости словенских држава на Балкану и моћи њихових оружаних снага. Сами балкански ратови нису представљали само корак на путу ка светском рату, већ и важну етапу у развоју тамошњих нација. Наиме, сваки рат представља врсту провере темеља државности. У балканским ратовима показала се способност грађана словенских балканских држава да своју државност одбране свим могућим средствима, као и способност њихових армија да успешно воде рат, при чему су у свему томе демонстрирани најбољи морални и професионални квалитети. Ти наводи могу се сматрати главним закључцима о балканским ратовима, до којих је, проучавајући их, дошла руска историографија. S

Са руског превео *пп др Далибор Денда*

²² Модернизация vs. война: Человек на Балканах накануне и во время Балканских войн (1912-1913). (Москва: 2012).

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

Штампа

Троцкий, Л. Д. «Война объявлена...». *Киевская Мысль*, № 285, 14. октября (1912).

Троцкий, Л. Д. «Вокруг войны», *Киевская Мысль*, № 295, 24 октября (1912).

Троцкий, Л. Д. «Политические партии и война (Два монолога)». *Киевская Мысль*, № 286, 15 октября (1912).

Троцкий, Л. Д. «Клубок противоречий». *Киевская Мысль* № 345, 13 декабря (1912).

Троцкий, Л. Д. «Армия победителей». *Киевская Мысль*, № 338, 6 декабря. (1912).

Троцкий, Л. Д. «Их работа», *Луч*. № 61, 14 марта. (1913).

Објављени извори

Ленин, В. И. *Ко всем гражданам России*. Полн. собр. соч. Т. 22. Москва: 1961.

Ленин, В. И. *Балканские народы и европейская дипломатия*. Полн. собр. соч. Т. 22. Москва: 1961.

Ленин, В. И. *О лисе и курятнике*. Полн. собр. соч. Т. 22. Москва: 1961.

Ленин, В. И. *Социальное значение сербско-болгарских побед*. Полн. собр. соч. Т. 22. Москва: 1961.

Ленин, В. И. *Международная политика буржуазии*, Полн. собр. соч. Т. 23. Москва: 1969.

Ленин, В. И. *Балканская война и буржуазный шовинизм*. Полн. собр. соч. Т. 23. Москва: 1969.

Литература

Балканские народы и европейские правительства в XVIII – начале XX в. (Документы и исследования) Москва: 1982.

Балканский узел, или Россия и «югославский фактор» в контексте политики великих держав на Балканах в XX веке. Москва, 2005.

Болгария в XX веке: Очерки политической истории. Москва: 2003.

Буняковский, В. В. *Балканская война: Действия 1 и 3 Болгарских армий*. Петроград: 1917.

В «пороховом погребе Европы». 1878-1914 г. Москва: 2003.

Война и общество в XX в. Кн. 1. Война и общество накануне и в период Первой мировой войны. Москва: 2008.

Жебокрицкий, В. А. *Болгария накануне Балканских войн 1912–1913 гг.* Киев: 1960.

Жогов, П. В. *Дипломатия Германии и Австро-Венгрии и Первая Балканская война.* Москва: 1969.

За балканскими фронтами Первой мировой войны. Москва: 2002.

Задохин, А. Г., Низовский А. Ю. *Пороховой погреб Европы: Балканские войны XX века.* Москва: 2000.

История дипломатии. Т. 2. Сост. Хвостов. В. М. Москва: 1945.

Махров, П. С. *Балканская война 1912-13 года (Общий очерк от начала войны до прерыва мирных переговоров).* Севастополь: 1913.

Мировые войны XX века: в 4-х кн. Кн. 1: Первая мировая война. Исторический очерк. Москва: 2005.

Модернизация vs. война: Человек на Балканах накануне и во время Балканских войн (1912–1913). Москва: 2012.

Могилевич, А. А. Айрапетян М.Э. *На путях к мировой войне 1914-1918 гг.* Москва: 1940;

Петросян, Ю. А. *Османская империя: могущество и гибель. Исторические очерки.* Москва: 1990.

Пехливанов, И. *Балканская война. 1912-13.* Санкт-Петербург : 1914

Писарев, Ю. А. *Великие державы и Балканы накануне Первой мировой войны.* Москва: 1986.

Разин, Е. А. *История военного искусства с древнейших времен до первой империалистической войны 1914-1918 гг. Вып. 4.* Москва: 1939.

Рябинин, А. А. *Балканская война.* Санкт-Петербург: 1913.

Троцкий, Л. Д. *Перед историческим рубежом. Балканы и Балканская война.* Санкт Петербург: 2011.

Prof Dr. Igor N. Grebenkin,
RJAZAN, STATE UNIVERSITY (RUSSIAN FEDERATION)
STAGES IN THE DEVELOPMENT OF RUSSIAN
SOCIAL AND POLITICAL THOUGHT AND
HISTORIOGRAPHY ON THE
BALKAN WARS 1912 -1913
(Summary)

In this paper the author focuses firstly on the development of the attitudes of Russian social and political society circles towards the Balkan wars 1912 – 1913. He stresses the nationalistic approach of the Russian right wing parties and revolutionary approach of those of the left. The attitudes of V.I. Lenin and L.D. Trotsky are specially analyzed. During the Soviet period this issue was discussed for the first time on the scientific and academic levels but within Marxist approach to historiography. The wars in ex Yugoslavia during the 1990's attracted great attention to the issue again. According to the author the main characteristics of this period was unscientific approach to the topic. Within Contemporary Russian historiography there were several serious scientific researches conducted by top Russian scientific institutions such as Institute of General History and Institute of Slavonic Studies of Russian Academy of Sciences and the Military History Institute that brought new interpretations of the Balkan wars based on the archival research and recently found documents.

KEY WORDS: *Balkan Wars 1912 – 1913, Russia, USSR, politics, historiography*

Документа

Критичко издање научне грађе
Примљен: 12. априла 2018.
Прихваћен: 2. јул 2018.

УДК 355.48(497.11)"1914"(093)
94(497.11)"1914"(093)
355:929 Цвијовић С.(093)
COBISS.SR-ID 275165196

Проф. др Александар Животић

КАТЕДРА ЗА ИСТОРИЈУ ЈУГОСЛАВИЈЕ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ У БЕОГРАДУ
e-mail: aleksandarzivotic@f.bg.ac.rs

ГЕНЕРАЛ СВЕТОМИР ЦВИЈОВИЋ О БОЈУ КОД СМЕДЕРЕВА 1914. ПРИЛОГ РАЗУМЕВАЊУ ЈЕДНЕ ИСТОРИОГРАФСKE ПОЛЕМИКЕ И ПОКУШАЈА СТВАРАЊА НАЦИОНАЛНОГ МИТА

АПСТРАКТ: У раду се на основу доступних необјављених и објављених архивских извора, као и историографске и мемоарске литературе, анализира сведочење генерала Светомира Цвијовића о одбрани Смедерева новембра 1914, као важан сегмент разумевања историографске полемике о значају боја, доприноса појединих учесника догађаја победи српске војске и политичког порекла настанка мита о пресудној улози македонских регрута у борбеним дејствима на Дунаву 1914.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Србија, Аустроугарска, Први светски рат, Смедерево, Дунав, 1914, војска.

Поступајући у складу с основним поставкама и у духу ратног плана за случај рата с Аустроугарском, српски Штаб Врховне команде је током концентрације и стратегијског развоја целокупне српске војске у ишчекивању аустроугарског напада, у саставу Прве ар-

мије, концентрисане на најзначајнијем великоморавском правцу, као њену истакнуту групу образовао Браничевски одред.¹ Како је према замисли српског врховног командовања главнина српских војних снага, па тако и Прве армије, била прикупљена у дубини територије, Браничевски одред под командом команданта Дунавске дивизије другог позива пуковника Милоша Васића требало је да поседне обалу Дунава и штити главни део Прве армије. У његовом саставу су се, поред Дунавске дивизије другог позива, нашли без 7. пешадијског пука другог позива, који је упућен у састав Обреновачког одреда Треће армије, и 9. пешадијски пук првог позива из Дунавске дивизије првог позива, као и 8. и 9. пешадијски пук трећег позива, један пољски брзометни артиљеријски дивизион сачињен од заробљених турских топова система Круп, један пољски спорометни артиљеријски дивизион састављен од топова система Де Банж, један ескадрон коњице трећег позива из Дунавске дивизијске области и један аероплан. Укупна снага одреда износила је 20 батаљона пешадије, три ескадрона коњице, шест пољских брзометних и три спорометне артиљеријске батерије, односно око 20.000 људи и 42 артиљеријска оруђа.²

Задатак Браничевског одреда је био везан за осматрање и одбрану граничног фронта од Голупца до ушћа Велике Мораве и заштита правца који је долином Велике Мораве водио ка Свилајнцу, док је у случају преласка аустроугарских снага преко Дунава имао задатак да еластичном одбраном задржи аустроугарско напредовање и тиме створи неопходно време за маневрисање главнине снага Прве армије. Уколико би био принуђен да се повлачи, Браничевски одред је требало да се постепено креће ка Жабарима, где би ушао у састав своје армије образујући њено десно крило. Сходно таквој замисли Браничевски одред је заузео следећи распоред: од ушћа Млаве до ушћа Велике Мораве распоређени су један коњички ескадрон, 8. пешадијски пук трећег позива и два батаљона трећег позива, уз подршку две спорометне артиљеријске батерије, док је од ушћа

¹ Опширније о карактеристикама српског ратног плана за случај рата с Аустроугарском: Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, књига прва – 1914. година: први период операција – Церска битка (Београд: Главни Ђенералштаб, 1924) 25–27; Живко Павловић, Битка на Јадру (Београд, 1924); Далибор Денда, „Геополитичке прилике у Европи и српски ратни план 1914. године“, у: Србија и геополитичке прилике у Европи 1914. године, уредник Љубодраг Ристић (Београд: Институт за политичку историју, 2015), 111–137.

² Живко Павловић, *Битка на Јадру* (Београд; 1924), 80–81.

Млаве до ушћа Пека концентрисан један коњички ескадрон, 9. пешадијски пук трећег позива и једна спорометна артиљеријска батерија, а од Пека до Голупца вод коњице, вод спорометне артиљерије и један батаљон 9. пешадијског пука трећег позива. Дакле, слабијим заштитним деловима поседнута је обала Дунава, док се главнина снага одреда налазила у другој линији – 9. пешадијски пук првог позива у Пожаревцу, 8. пешадијски пук другог позива у Бабушинци, 9. пешадијски пук другог позива у Мајиловцу, Дунавски артиљеријски дивизион у Братинцу, а остатак Дунавског коњичког дивизиона у Љубичеву, док је пионирски полубатаљон с људством последње одбране утврђивао положаје око Пожаревца, на линији Анатема – Душник – Поповац – Липовача – Трибродски вис – Бакињски вис.³

Пошто је тежиште аустроугарске офанзиве на Србију августа 1914. било на простору Западне Србије – Подриња, Мачве и Посавине – у зони одбране Браничевског одреда није било борбених дејстава. Након слома прве аустроугарске офанзиве на Церу српска Врховна команда је после притиска савезничких влада отпочела с офанзивом у Срему, тако да је на дан почетка офанзиве Дунавска дивизија другог позива изузета из Браничевског одреда и упућена у околину Обреновца у састав матичне Прве армије, па да састав одреда и командовање измењени а основни задатак је остао исти. За новог команданта одреда постављен је пуковник Светомир Матић. Услед одласка трупа Дунавске дивизије другог позива, у саставу одреда остале су јединице трећег позива, које су и до тада биле у њему, а као појачање и замена за одлазеће трупе послати су 19. кадровски пешадијски пук, Вардарски кадровски батаљон, Комбиновани пешадијски пук трећег позива, две хаубичке батерије (девет оруђа) и један спорометни артиљеријски дивизион система „Де Банж” (18 оруђа).⁴

Заузете операцијама на простору западне Србије, аустроугарске снаге нису узнемиравале Браничевски одред, нити су у Банату располагале значајнијим војним ефективима. Ипак, у тренуцима кад је отпочело повлачење главнине српске војске на ваљевске положаје, команда аустроугарске Балканске војске је поверовала да је близу коначна победа над српском војском, па се одлучила на смео

³ Исто, 81.

⁴ Душан Стефановић, *Дневник из 1914* (Београд: Медија центар „Одбрана”, 2017), 240–241.

подухват који је подразумевао напад на Смедерево слабијим снагама, што је очигледно требало да има за циљ да збуну српско командовање, унесе додатни немир и непоуздање у српску војску, те примора Штаб Врховне команде да помисли да са севера започиње нови напад те због тога одвоји знатније снаге с главног фронта да парирају новом аустроугарском нападу. За остварење те замисли ангажована је само 6. ландштурмска бригада, као и два монитора и три артиљеријске батерије. Операција пребацивања трупа преко Дунава започела је без озбиљнијих припрема услед уверења које је проистекло на основу осматрања само предњих српских положаја, да дунавску обалу брани свега 200–300 сељака наоружаних старим пушкама и подржаним с два топа. Део фронта Браничевског одреда код Смедерева браниле су трупе Смедеревског одсека, односно Комбиновани пук трећег позива под командом потпуковника Светомира Цвијовића⁵, ојачан с две спорометне батерије, док се на самој обали, између ушћа Језаве и Гроцке, налазио 1. батаљон тог пука. Остатак снага био је распоређен у још две линије. Поред прве, која се протезала дуж обале реке, друга је ишла падинама висова који доминирају Дунавом, док је трећа била ослоњена на северне падине Карађорђевог брда и Павлице. Сам напад је започео током ноћи пребацивањем мањих делова под заштитом јаке артиљеријске ватре. Кад су се они учврстили на десној обали Дунава, под њиховом заштитом и уз подршку артиљерије с леве обале реке и монитора с реке настављено је пребацивање аустроугарских снага с две

⁵ Светомир Цвијовић (Чачак, 1876 – Чачак, 1954). Завршио је 29. класу Ниже и 13. класу Више школе Војне академије. По завршетку школовања службовао је у пешадији, на дужностима командира вода и чете. Потом је био командир чете у Пешадијској подофицирској школи. Током балканских ратова био је командант батаљона у 10. пешадијском пуку првог позива, а по њиховом завршетку ађутант команданта Косовске дивизијске области, заступник начелника штаба исте дивизијске области и на служби у Ађутантском одељењу Министарства војног. У Првом светском рату био је командант Комбинованог пешадијског пука трећег позива, у саставу Браничевског одреда. По доласку на Крф 1916. био је на дужностима ван трупе – начелник Ађутантског одсека Министарства војног, командант заробљеничког пука и Солунског заробљеничког одреда и на служби у Општевојном одељењу Министарства војног. Одмах по ослобођењу Србије 1918. постављен је на место команданта Чачанске окружне команде. После завршетка рата био је командант пешадијског пука и бригаде, помоћник команданта и командант Моравске дивизијске области. Пензионисан је 1927. По пензионисању био је велики жупан у Великом Бечкереку и окружни инспектор у Штипу. Поново је пензионисан 1933. године. (ВА, ДПП, к. 219, д. 125, Цвијовић, К. Светомир; Mile S. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2004), 134).

лађе, које су вукле по један шлеп. До зоре су пребачена три батаљона, који су се упутили ка Молеровом шанцу. Изненађени нападом и брзим пребацивањем аустроугарских снага, предњи делови српске војске започели су с повлачењем. С почетком напада и повлачењем предњих заштитних снага српске војске завладала је и паника међу грађанством, које је почело да бежи и напушта град.⁶ Командант подсека и командир артиљеријске батерије мајор Гаврило Каљевић покушао је да заустави напад, одбрани Молеров шанац и своје топове на њему. Он је погинуо у противнападу који је предузео, не чекајући долазак обећаног појачања, а његове трупе су се повукле на трећу линију, носећи са собом затвараче својих топова.⁷ Потпуковник Цвијовић је одмах известио команданта Браничевског одреда пуковника Матића о аустроугарском нападу, тражећи неопходна појачања.⁸ Пуковник Матић је наредио упорну одбрану. Он је од Штаба Врховне команде тражио помоћ у трупама првог позива, али је помоћник начелника Штаба Врховне команде генерал Живојин Мишић, уверен да у Банату нема јачих аустроугарских снага, наредио да се непријатељске снаге неизоставно пребаце преко Дунава.⁹ У међувремену, и потпуковник Цвијовић је донео одлуку да своју главнину прикупи на Павлици како би у погодном моменту могао да брани то узвишење, а потом одатле предузме бочни напад ка непријатељским снагама на Молеровом шанцу. Из Пожаревачког одсека су му као појачање упућене две чете регрута из Вардарске дивизијске области са укупно око 260 војника¹⁰, као и три чете из 8. пешадијског пука трећег позива са једним ескадроном коњице и један батаљон из састава 15. пешадијског пука трећег позива Одбране Београда, с тим да се по обављеном задатку и престанку потребе за останком у рејону Смедерева врати у састав матичне јединице.¹¹ За то време на десној обали Дунава већ се налазило шест аустроу-

⁶ Душан Стефановић, *Дневник из 1914* (Београд: Медија центар „Одбрана“, 2017), 537–538.

⁷ Митар Ђуришић, *Србија у рату 1914* (Београд: Чигоја, 2008), 97–98.

⁸ АСАНУ, 8701, *Писмо генерала Светомира Цвијовића генералу Душану Стефановићу од 3. марта 1933.*

⁹ Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, књига трећа – 1914. година, Битка на Дрини (Београд: Главни Ђенералштаб, 1925), 272–273.

¹⁰ Ђорђе Лукић, Битка на Дрини 1914 (Београд: Војноиздавачки завод, 1966), 385.

¹¹ Михаило Живковић, *Одбрана Београда: 1914. и 1915* (Београд: Финекс, 1998), 159–160.

гарских батаљона, који су споро напредовали услед јаког српског отпора. Српска војска је после трећег јуриша успела да поврати Молеров шанац и да након овладавања положајем поново оспособи своје топове и започне с дејством. Општи српски напад започео је око 15 часова, по замисли потпуковника Цвијовића који је одобрио пуковник Матић. Напад предузет с доминантних положаја треће линије одбране брзо је дао резултате.¹² Збуњене јаким српским нападом, аустроугарске снаге су почеле да се повлаче. Убрзо је у њиховим редовима завладала паника изазвана околношћу да је аустроугарска артиљерија у општој пометњи почела да дејствује по својим трупам, а потом и да пребацује и српске и аустроугарске снаге. Започело је аустроугарско повлачење ка обалама Дунава.¹³ Војници су, настојећи да се што пре докопају шлепова и лађа, безглаво бежали и бацали делове опреме. Војници Вардарског полубатаљона су пре њих стигли до обале и запленили шлепове. Друга лађа, с два шлепа, успела је да се безбедно удаљи од обале. Након тога аустроугарски отпор је изузетно брзо сломљен. Заробљено је око 1.800 војника и 20 официра. Заробљеници су углавном били Чеси и као припадници ландштурма људи старији од 50 година.¹⁴ Заробљени аустроугарски пуковник Теодор Екл касније је, са осталим аустроугарским заробљеницима, крајем 1915. предат Италијанима у Валони. Размењен је за српског пуковника, потоњег генерала Љубомира Покорног, који је као рањеник заробљен 1915. у болници у Врњачкој бањи. Пуковник Екл је након размене веома позитивно говорио о Србима и њиховом хуманом поступању с аустроугарским заробљеницима.¹⁵ На попришту борбе је остало око 800 аустроугарских лешева, међу којима и четири команданта батаљона. На српској страни је погинуо један официр и 60 војника, а рањена су три официра и 187 војника.¹⁶ Објављени аустроугарски извори потврђују српске податке о

¹² Митар Ђуришић, *Србија у рату 1914* (Београд: Чигоја, 2008), 98–99.

¹³ Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, књига трећа – 1914. година, Битка на Дрини (Београд: Главни Генералштаб, 1925), 273.

¹⁴ Душан Стефановић, *Дневник из 1914* (Београд: Медија центар „Одбрана“, 2017), 539.

¹⁵ Генерал S (Душан Стефановић), „Бој код Смедерева 1914“, *Ратник*, VIII, (1933), 25.

¹⁶ Митар Ђуришић, *Србија у рату 1914* (Београд: Чигоја, 2008), 98.

броју погинулих и заробљених аустроугарских војника и официра током боја код Смедерева 1914. године.¹⁷

Иако се у борбеним документима српске војске и сећањима учесника збивања посебно не истиче ниједна јединица српске војске, нити се наглашавају појединачне заслуге јединица, веома брзо, свега неколико дана по окончању боја код Смедерева, на страницама штампе појавиле су се тврдње које су само делом имале утемељење у стварним догађајима, а њихово истицање требало је да послужи у дневнополитичке сврхе. Наиме, већ 1. новембра 1914. на првој страници београдске *Политике* појавио се текст утицајног новинара Миомира Миленовића у коме се врло похвално говори о победи српске војске код Смедерева, без истицања неспорних заслуга јединица трећег позива, али уз упадљиво наглашавање заслуга вардарских регрута за победу.¹⁸ Иако су заслуге две чете регрута с простора Македоније биле сасвим јасне, неспорне и очите, истицање њиховог доприноса победи испред доприноса више од 3.000 трећепозиваца под командом потпуковника Светомира Цвијовића било је противно стварном догађају. Како је сам догађај коинцидирало с општим повлачењем српске војске на главном фронту и свеprisутним падом борбеног морала и првим појавама самовољног напуштања јединица, прича о храброј борби Вардараца и њиховом пресудном доприносу победи код Смедерева брзо се ширила по јединицама.¹⁹ Истицање заслуга регрута из Македоније у победи код Смедерева требало је да постигне вишеструки ефекат. Како је од самог почетка регрутације младића из новоослобођених области било много проблема услед избегавања војне обавезе или одбијања полагања војничке заклетве, настојало се да се наглашавањем позитивних примера појача њихов осећај припадности српској држави и војсци, а на другој страни смањи сумња у њихову поузданост и лојалност, која је постојала међу српским официрима и војницима из преткумановских граница Краљевине Србије.²⁰ Систематски ширена прича о заслугама вардарских регрута већ на пролеће 1915. претво-

¹⁷ Österreich-Ungarns Letzter Krieg 1914-1918, Erster band, Das Kriegsjahr 1914 (Wien: Verlag der Militärwissenschaftlichen Mitteilungen, 1931), 670-671.

¹⁸ Миомир Миленовић, „Бој на Смедереву”, *Политика*, 1. 11. 1914, 1.

¹⁹ Митрополит Скопски Јосиф, *Мемоари* (Цетиње: Светигора, 2008), 91.

²⁰ О проблемима регрутације на простору Македоније опширније: Милош Јагодић, *Нови крајеви Србије 1912-1915* (Београд: Филозофски факултет, Београд, 2013), 197-225.

рила се у мит о искључивој и јединој заслуги македонских регрута за победу код Смедерева. Обилазећи поприште борби маја 1915. Арчибалд Рајс је сведочио о месту на коме су „прошле јесени Вардарци тукли 6.000 Шваба”.²¹ Форсирање такве политике сећања и одавање јавног признања очитовало се и приликом званичног награђивања за ратне заслуге из 1914, кад је маја 1915. командант вардарског полубатаљона мајор Јован Наумовић по други пут у својој официрској и ратничкој каријери одликован највишим српским орденом за ратне заслуге – Карађорђевоом звездом с мачевима, док је командант смедеревске одбране, по чијој је замисли организована одбрана града и чију је идеју за извођење контранапада прихватио командант Браничевског одреда пуковник Светомир Матић, одликован Орденом белог орла са мачевима.²² На тај начин је путем званичне политике награђивања дата предност мајору Наумовићу и његовим јединицама испред потпуковника Цвијовића и трећепозиваца под његовом командом, који су чинили више од 90% ангажованог људства српске војске у боју код Смедерева. Глас који се ширио војском о храбрим Вардарцима и њиховом команданту мајору Наумовићу постепено је почео да добија размере отвореног искривљавања истине. Две чете вардарских регрута су у језику пропаганде брзо постале вардарски батаљон, који је пресудно утицао да „цела једна аустријска регимента буде заробљена”.²³ То није могло да прође без реакција осталих српских официра. Потпуковник Цвијовић се више пута безуспешно жалио Штабу Врховне команде због такве политике награђивања и његовог изостављања са списка награђених највишим српским ратним одликовањем.²⁴ Своје уверење је поновио и у годишњој оцени Наумовићевог рада, наглашавајући да не зна због којих заслуга је одликован Карађорђевоом звездом с мачевима, а не Орденом белог орла с мачевима, за шта га је он предложио, истовремено не спорећи његове војничке квалитете и истичући његову енергичност и пожртвованост у командовању повереним

²¹ Рудолф Арчибалд Рајс, *Шта сам видео и проживео у великим данима* (Београд: Итака, 1997), 99.

²² АСАНУ, 8701, *Писмо генерала Светомира Цвијовића генералу Душану Стефановићу од 3. марта 1933.*

²³ Миле С. Бјелајац, *Генерал Драгиша Пандуровић. Живот и сведочења* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2007), 469.

²⁴ АСАНУ, 8701, *Писмо генерала Светомира Цвијовића генералу Душану Стефановићу од 3. марта 1933.*

му трупама, посебно у „мом чувеном контра нападу код Смедерева“, како је то Цвијовић записао.²⁵

Током Првог светског рата, након напада аустроугарско-немачко-бугарских снага на Србију 1915, присиљен ратним приликама, потпуковник Цвијовић није поново отварао питање заслуга и адекватних награда за победу код Смедерева 1914, да би то питање поново било актуелизовано 1928. године. Једино је током боравка на Крфу писао свом некадашњем потчињеном мајору Тодору Васојевићу,²⁶ у намери да му потврди да је у одсудним моментима пуковник Матић, према речима потпуковника Владимира Белића изреченим приликом заједничких сусрета, намеравао да нареди повлачење, али да је након Белићевог предлога да се изврши контранапад изјавио да му је то већ потпуковник Цвијовић саветовао. Васојевић је у свом одговору потврдио истинитост Цвијовићевих навода.²⁷ Настојећи да појача ефикасност локалних власти у областима са нестабилним политичким и безбедносним приликама, влада је настојала да на место високих цивилних управних чиновника поставља активне официре. Тако је након низа терористичких аката и атентата на тужиоца Велимира Прелића у Скопљу одлучила да на место великог жупана Скопске области постави тада већ бригадног генерала Јована Наумовића.²⁸ Његово постављење на ту дужност било је праћено великом медијском помпом. Истицало се да се ради о команданту поносних Вардараца, на чијем је челу Наумовић извојевао

²⁵ Миле С. Бјелајац, *Генерал Драгиша Пандуровић. Живот и сведочења* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2007), 469.

²⁶ Тодор Васојевић (Београд, 1869 – Скопље, 1932). Потиче из старе и угледне београдске трговачке породице. Завршио је економско-финансијске студије на Трговачкој академији у Бечу. По повратку у Србију је радио у Народној банци. Од 1914. налазио се на челу филијале Народне банке у Битољу. По завршетку Првог светског рата био је директор скопске филијале Народне банке и помоћник директора. Био је изузетно активан у националним и патриотским организацијама на простору Македоније. Током Првог светског рата командовао је батаљоном у јединицама трећег позива и потом у Српском добровољачком корпусу. Тешко је рањен у борбама у Добруци. После рата био је функционер Удружења резервних официра и ратника. Финансијски је помагао подизање Ратничког дома. Члан је масонске ложе „Косово“ од 1909. Одликован с више одликовања, међу којима и Карађорђевог звездом с мачевима.

²⁷ Славољуб Штерић, *Смедеревски бој 1914. године* (Смедерево: Историјски архив, 2010), 108–113.

²⁸ О безбедносним приликама у Македонији опширније: Vldan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija: Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2002); Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929–1941* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2011).

сјајну победу код Смедерева, чиме се хтео нагласити Наумовићев посебан ауторитет, као некадашњег четника из времена четничке акције пре балканских ратова, и утицати на то да буде што боље прихваћен од локалне средине. С друге стране, очигледно се желело да Наумовић ауторитетом војника одлучно делује на плану стабилизације безбедосних прилика, али и да путем свакодневне пропаганде у штампи нагласи блискост са средином на чије је чело постављен. Генерал Цвијовић је одмах реаговао пишући уредништву *Времена*, које се истицало у популарисању Наумовићевих ратних заслуга код Смедерева. Његово реаговање није штампано с образложењем да би на тај начин могао бити окрњен његов ауторитет, као и компромитована политика нове владе и убрзо успостављеног личног режима краља Александра.²⁹ Потом се у полемику 1930. укључио будући бригадни генерал, тада пуковник Светомир Савић³⁰, некадашњи командир чете у Наумовићевом полубатаљону, који је на страницама *Војничког гласника* на патетичан и свечарски начин писао о заслугама Наумовића и његових јединица код Смедерева 1914. године. Пишући о вардарском полубатаљону, који је у тренутку почетка аустроугарског десанта биваковао код села Петке, он каже да су звукови митраљеске и артиљеријске ватре који су допирали и до њиховог логора изазивали код војника „жалост што и они нису тамо и наду да ће ускоро и они поћи тамо где дужност и част налажу војнику

²⁹ АСАНУ, 8701, Писмо генерала Светомира Цвијовића генералу Душану Стефановићу од 3. марта 1933.

³⁰ Светомир Савић (Шабац, 1892 – ? САД, 1967). Завршио је 42. класу Ниже и 24. класу Више школе Војне академије, као и Вишу пешадијску официрску школу и Виши гасни курс. Током балканских ратова био је ађутант батаљона и командир вода у 6. пешадијском пуку. По завршетку балканских ратова био је командир вода у истом пуку, а од априла 1914. командир вода у Вардарском пешадијском пуку. Од почетка Првог светског рата до децембра 1914. командир је 1. чете 2. батаљона Вардарског пешадијског пука, потом командир чете у 18. пешадијском пуку, Команди резервних трупа, 7. пешадијском пуку Друге добровољачке дивизије и 1. пешадијском пуку. Од септембра 1920. до септембра 1922. био је командир вода и чете, као и командант батаљона у Пешадијском пуку Краљеве гарде. По завршетку школовања у Вишој школи Војне академије био је командант батаљона и помоћник команданта 2. пешадијског пука, командант 11. па 35. пешадијског пука и пешадије Косовске и Шумадијске дивизијске области. Од новембра 1940. командант је пешадије активираних Шумадијске дивизије. Заробљен је у Априлском рату. По завршетку Другог светског рата остао је у емиграцији (ВА, ДПП, к. 1576, д. 38, Савић Н. Светомир; Mile S. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2004).

да докаже своју оданост, способност и веру Краљу и Отаџбини”.³¹ Истинитост тих навода на основу доступних извора није могуће проверити, али је довољно видети тон и смисао речи, па закључити да се ради о недовољно артикулисаној свакодневној пропаганди мотивисаној политичким и лукретивним мотивима аутора текста.

Пратећи како се у јавности постепено али темељно мења слика догађаја из 1914, некадашњи министар војни генерал Душан Стефановић³², који се као пензионер активно бавио списатељским и историографским радом, свестан истине о догађајима чији је активни сведок и учесник био као министар војни, одлучио се да за престижни војностручни часопис *Ратник* понуди темељну анализу дешавања код Смедерева 1914. године. Добро обавештен о дешавањима на основу извештаја које је као министар војни добијао и систематски записивао у свој ратни дневник³³, није се усудио да о њима пише искључиво на бази докумената које је поседовао и оних који су већ били објављени у оквиру едиције „Велики рат Србије”³⁴, већ се потрудио да добије и аутентично сведочење и виђење некадашњег команданта смедеревске одбране, тада дивизијског генерала у пензији и окружног инспектора у Штипу Светомира Цвијовића, трудећи се да по прецизно формулисаним питањима добије одговоре на основу којих ће формирати прецизну слику о минулим дога-

³¹ Светомир Савић, „Са вардарским полубатаљоном код Смедерева на Митров Дан 1914. г”, *Војнички гласник*, април 1930, 133–136.

³² Душан Стефановић (Београд, 1870 – Београд 1951). Завршио је 20. класу Ниже и 4. класу Више школе Војне академије, као и генералштабну припрему. Стажирао је у Француској. Официрску каријеру започео је као наставник у подофицирској школи. Потом је био помоћник начелника штаба дивизијске области, командант пешадијског батаљона, начелник одсека у Главном ђенералштабу, начелник штаба дивизијске области, командант пешадијског пука и ађутант краља. У балканским ратовима био је командант пешадијског пука, од септембра 1913. војни изасланик у Букурешту, а од 4. јануара до 1. децембра 1914. министар војни. Затим је до 1919. био војни изасланик у Паризу и шеф српске војне мисије у Француској. После Првог светског рата био је управник двора, помоћник команданта Треће, а затим и Друге армијске области, војни изасланик у Грчкој и канцелар краљевих ордена. Пензионисан је 1929 (ВА, ДПП, к. 1671, к. 66, Стефановић, П. Душан; Љубодраг Поповић, Милић Милићевић, *Министри војни Кнежевине и Краљевине Србије 1862–1918* (Београд: Војна књига, 1998), 180–184; Mile S. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon* (Београд: Institut za noviju istoriju Srbije, 2004), 279).

³³ Душан Стефановић, *Дневник из 1914* (Београд: Медија центар „Одбрана”, 2017), 537–538.

³⁴ *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, књига трећа – 1914. година, Битка на Дрини* (Београд: Главни ђенералштаб, 1925), 272–273.

ђајима.³⁵ Генерал Цвијовић, очигледно једва дочекавши прилику да своје виђење догађаја саопшти некоем ко жели да се упозна с његовим доживљајем прошлих дешавања, потрудио се да детаљно опише догађаје из 1914, користећи прилику да изнесе и свој осећај понижености и запостављености зато што за тај ратни подвиг није одликован Карађорђевоом звездом с мачевима, као највишим српским ратним одликовањем.³⁶ Обилато се користећи Цвијовићевим сведочанством, које овом приликом у целини преносимо, генерал Душан Стефановић је исте године у два наставка на страницама *Ратника* детаљно описао бој код Смедерева 1914, дајући детаљан приказ и анализу минулих догађаја у широком контексту општег стања српске војске тог доба, ратних операција које је она водила у том тренутку, као и дешавања на европским фронтима тих дана, чиме се директно супротставио исполитизованој слици смедеревског боја која се до тада систематски формирала и обликовала у јавности.³⁷ Иако се у свом раду ослонио на податке које је добио од генерала Цвијовића, генерал Стефановић није у потпуности у свом раду описао догађаје онако како их је Цвијовић описао. Полемику на страницама *Ратника* започео је син пуковника Матића, тадашњи генералштабни капетан прве класе Василије Матић, који је позивајући се на очеве белешке тврдио да је пуковник Светомир Матић у потпуности руководио бојем код Смедерева и да је самим тим најзаслужнији за српску победу. С обзиром на то да не располажемо интегралним текстом Матићевих бележака, те наводе није могуће потврдити. Реагујући у на страницама часописа *Ратник* на текст генерала Стефановића, Владимир Белић је у основи потврдио изнете наводе, али је бранио став да је пуковник Матић на његову сугестију донео одлуку о контранападу и да самим тим он сноси највеће заслуге за победу над аустроугарским снагама.³⁸ Расправи се на себи својствен начин прикључио и генерал Наумовић, у чијој су верзији догађаја кључну улогу у боју имали он и вардарски регрути под његовом командом. Самохвалисаво, често наводећи детаље непровер-

³⁵ АСАНУ, 8701, *Писмо генерала Душана Стефановића генералу Светомиру Цвијовићу од 8. фебруара 1933.*

³⁶ АСАНУ, 8701, *Писмо генерала Светомира Цвијовића генералу Душану Стефановићу од 3. марта 1933.*

³⁷ Генерал S (Душан Стефановић), „Бој код Смедерева 1914”, *Ратник*, VII, (1933), 49–60. и *Ратник* VIII, (1933), 17–29.

³⁸ Владимир Белић, „Бој код Смедерева 1914. године”, *Ратник*, VIII, (1934), 1–9. и *Ратник* IX, (1933), 1–8.

љивог карактера уз фантазмагоријска тумачења догађаја, настојао је да себи и својим војницима прида значај који није само истицао њихове појединачне и колективне заслуге, већ у основи потпуно негирао одлучност и храброст „трећепозиваца”.³⁹

Писмо генерала Душана Стефановића генералу Светомиру Цвијовићу

8. фебруара 1933. год.
Београд

Драги Цвијовићу,

Написао сам нешто о Поразу Аустријанаца код Смедерева 1914. године, па да би то испало што верније, то вас молим као Команданта одбране Смедерева, да приложено прочитате, па ако налазите, да треба што год додати, или објаснити, то вас молим учините засебно на једној засебној хартијици.

Мене нарочито интересује, које су трупе учествовале при одбрани Смедерева? Где су се те трупе налазиле, када је отпочело прелажење Аустријанаца код Смедерева (положаји тих јединица)? Где сте Ви били са вашим пуком у то доба (Х. пешад. пук III позива). Каква сте наређења добили од пуковника Матића⁴⁰, где је био његов штаб?

Које су јединице и одакле дошле у помоћ Смедереву?

³⁹ Јован Наумовић, „Вардарци”, *Време*, 18. 3. 1934, 1.

⁴⁰ Светомир Матић (Краљево, 1870 – Нови Сад, 1931). Завршио је 21. класу Ниже и 5. класу Више школе Војне академије. Усавршавао се у Француској, где је завршио и виши течај Артиљеријске школе гађања. По завршетку школовања био је командир вода и батерије у артиљерији, командант хаубичког и пољског артиљеријског дивизиона на служби у Артиљеријској инспекцији, наставник у Артиљеријској школи гађања и командант Дунавског артиљеријског пука у балканским ратовима. По њиховом завршетку био је помоћник команданта Дунавске дивизијске области. У Првом светском рату био је командант Браничевског одреда, Шумадијске дивизије другог позива, Дунавске дивизије и начелник артиљерије Штаба Врховне команде. По завршетку рата био је командант Савске дивизијске области, инспектор артиљерије, председник Војнодисциплинског суда, управник Војне академије, помоћник министра Војске и Морнарице, помоћник команданта Друге армијске области и командант Четврте армијске области. Пензионисан је 1930. Од пензионисања до смрти био је бан Дунавске бановине (ВА, ДПП, к. 1010, д. 576, Матић Љ. Светомир; Mile S. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2004), 207–208).

Чиме је командовао пуковник Стојан Поповић⁴¹ и одакле је он дошао у помоћ Смедереву?

*

Као што видите, овим ћу вас потсетити на Смедерево пре 18 година и мало ћу вас заморити сећањем и писањем.

Када будете ово свршили молим Вас вратите ми приложено с вашим објашњењем.

Најбоље је послати ми по некој прилици јер преко поште може да се поцепа.

Унапред благодари и поздравља
Дивиз. ђенерал у пензији

Душан П. Стефановић
Београд
Бирчанинова ул. 32

Одговор генерала Светомира Цвијовића генералу Душану Стефановићу

Дивиз. ђенералу у пензији
Господину Душану П. Стефановићу

Г. Ђенерале,

Услед мог бављења на инспекционом путу у могућности сам да вам тек данас дам одговор на ваше писмо.

У времену прелаза Аустријанаца код Смедерева на Митровдан 26. Окт. (по старом) 1914 г. ситуација је по сећању била оваква у главном:

⁴¹ Стојан Поповић Муса (Варварин, 1876 – Петровград, 1928). Завршио је 28. класу Ниже и 11. класу Више школе Војне академије. По завршетку школовања био је водник и командир чете у пешадији, ађутант пешадијског пука, класни старшина и деловођа у Војној академији, ордонанс краља, ађутант Моравске дивизијске области и Пешадијске инспекције, као и командант пешадијског батаљона. У балканским ратовима био је командант батаљона у 7. пешадијском пуку првог позива. У Првом светском рату до 1916. био је командант 18. пешадијског пука првог позива. Као командант пука у Добровољачкој дивизији командовао је у борбама у Добруци. Пензионисан је у вези са Солунским процесом 1917. Важио је за официра изузетне храбрости. Као један од најбољих команданата пукова у српској војсци два пута је одликован Карађорђевог звездом с мачевима. Након пензионисања живео је у Петровграду (Зрењанин), где је био директор предузећа за производњу шпиритуса. Истовремено, био је један од првака Демократске странке у Батуну (ВА, ДПП, к. 1413, д. 396, Поповић М. Стојан).

Ја сам био Командант смедеревског одсека који се простирао од ушћа В. Мораве до близу Гроцке. Моје трупе тада на одсеку биле су: Комбиновани пешад. пук III позива (људство III поз. и последње одбране са пушкама; један батаљон из неготинског вој. округа, један из пожаревачког, један из чачанског (1. батаљ. X. пеш. пука III поз. са пуковским штабом – ја сам био указни командант овог пука, па је пук у почетку концентрације растурен и мени формиран Комбиновани пеш. пук III поз) и један батаљон из VIII пука III поз, две дебанжове позициске батерије по 6 топова и један вод коњице III позива.

Распоред је био овакав: пешадија: на десном пододсеку од ушћа В. Мораве до вароши Смедерева у Годомину: један батаљон и батерија од 4 топа (2 вода): распоред: 2 чете на предстражи две у резерви код Скеле у сред Годомина где је била и батерија и предстража и резерва и артилерија били су одмах позади бедема на обали Дунава. На левом пододсеку: од в. Смедерева до ушћа Језаве, па узводно до левог крила одсека: један батаљон са 3 чете на предстражи и једна у резерви на павлици и батерија од 4 топа на Молеровом Шанцу, један вод ове батерије био је на положају Југово. Одсечна резерва: два батаљона на Царини (на путу Смедерево – село Вучак – јужно од Смедерева) и вод артилерије на положају одмах јужно од Смедерева на ивици готово вароши (вод је био из батерије у Годомину). Вод Коњице на левом крилу одсека за одржавање везе са трупама Одбране Београда (вод је био командом мојом личном као резерва одсека). Ја сам са својим штабом – штаб X. пеш. пука III поз. био код резерве на Царини. Непотребна комора је била у Коларима. Одсечна (пуковска) амбуланта је била у с. Вучаку позади одсечне резерве.

Команданти батаљона били су: 1. батаљона рез. пеш. кап II кл. Милун Петровић (погинуо 1915 г. на Багрдану), 2. батаљона рез. пеш. кап II кл. Миливоје Јовановић, 3. батаљон актив. пеш. поручник Живко Караклајић (погинуо 1915 г. код Смедерева), 4. батаљ. рез. пеш. мајор Тодор Васојевић.

Командир батерије на Молеровом Шанцу актив. мајор Гаврило Каљевић, а батерије у Годомину арт. кап I кл. Јеврем Стевановић.

4. батаљ. је био на десном пододсеку а 2. на левом. Командант десног пододсека мајор Васојевић, левог Каљевић.

1. и 3. батаљон били су у резерви на царини под мојом личном командом. Водник коњичког вода рез. коњ. пор. Никола Месаровић под мојом командом.

Неколико чета су за командире имале рез. нареднике.

Ађутант мој био је рез. пеш. кап II кл. Живко Топаловић (нач. окружни у пензији).

Ја као Командант нисам био изненађен нападом непријатељским јер сам трупе држао у таквом стању као да ће сваке ноћи следовати прелаз непријатеља.

Једини знаци нечег нарочитог што сам преко органа својих а и лично примећивао (артилериски осматрач са Молеровог Шанца) били су: два дана пред прелаз убрзани долазак возова на станицу северно од Ковина и жива појава много осматрача непријатељских са леве на нашу обалу Дунава. Поред овога чула се и ноћу нередовна мања лупа на острву код Смедерева.

Признати се мора да су Аустријанци извели припреме за овај прелаз ипак у великој тајности.

Прелаз непријатеља и борба и рад мојих трупа био је у суштини и аутентичан по мом сећању овакав:

26. Окт. 1914 г. на Митров дан у 3 часа изненадна и врло силна непријатељска артилер. ватра концентрисана у главном на нашу обалу и ближњи терен до ње. Моја артилерија није у главном одговарала. Ноћ је била врло мрачна. Рефлектора за осветљавање Дунава нисам имао (мада сам стално тражио). Непријатељ је прва одељења укрцао у више групица у мање чамце и упутио их у једној линији на нашу обалу. Ове су групе одважно и великом брзином прешле од узводног врха острва, користећи ту и извесну матицу ка нашој обали и пустиле се уз нашу обалу и искрцале. Иза ове линије група одмах је следовала једна знатна група и маса превозних средстава и та снага на њима исто је избачена на нашу обалу. Овај прелаз олакшан је тим што је артилериска ватра, а нарочито из два монитора који су без икакве опасности за себе шетали уз саму нашу обалу, моју пешадију на обали збунила и поколебала те је пред појавом и првих непријатеља попустила и одступила на другу линију одбране.

Око 4.³⁰ ч. добио сам од мајора Каљевића са Молеровог Шанца сигурну вест да је непријатељ пребацио извесну снагу пешадије и да она хита уз Молеров Шанац. Мајор ми јавља телефоном: Непријатељ је г. ппуковниче прешао на нашу страну и наступа на моју батерију јер чујем пуцање грања, ход непријатеља, а и команде немачке,

напред, напред, лево, молим шта да радим. Одговорио сам му: браните положај по постојећем плану одбране, а ја вам овог тренутка шаљем 3. батаљон Караклајића, који стављам под вашу команду за одбрану Молеровог Шанаца.

Десет минута после овог мог разговора са Каљевићем овај гине у својој батерији у моменту када је се ставио на чело вода и кренуо је на јуриш на групу непријатељску која продире у батерију. Батерија пада у руке непријатељу, а заштите нема и послуга разбегну се назад услед погибије пред њиховим очима мајора Каљевића и непријатељ шчепа чврсто у руке пресудно важну тачку и за себе и за мене Молеров Шанац.

После разговора с Каљевићем упутим 3. батаљон Караклајића на Молеров Шанац са категоричким наређењем да га заузме или ћу ја бити доведен у претешко стање за даљу одбрану. Од интереса је за оцену тадашњег морала у мојим трупима у резерви ово: потпун мрак, овај батаљон постројен у коју сам ушао и по издатој заповести категорички изјавим Караклајићу: Врло ми ја важно да одржите Молеров Шанац у рукама и ја имам потпуно поверење у вас и ваш батаљон да ћемо то и учинити, али ипак ми реците ако имамо ма какву сумњу у успех па ћу место вас послати 1. батаљон, а ви ћете са батаљоном ићи са мношћем на Павлицу, јер ако ви не успете не могу успети ни ја. Караклајић ми одговори: г. ппуквиче и ако погинем, уверен сам да ће мој батаљон успети, на шта војници грмнуше: Пустите нас само г. ппуквиче па ништа не брините. На то сам им ја одговорио: напред у име Бога, ја и не бринем (у овом батаљону беше у главном „наш Влах“, а у батаљону беше 3 командира рез. наредници).

До око 6³⁰ ч. добио сам уверење да непријатељ прелази само на том једном месту и одлучим се коначно: да прикупим сву своју могућу силу на Павлицу па одатле у згодном моменту да извршим контранапад на непријатељске снаге избачене на нашу обалу.

По мојој одлуци издам заповести:

Команданту десног пододсека да са батаљоном и батеријом из Годомина одмах крене на Павлицу.

Команданту левог пододсека да се прикупи на утврђеној линији на Павлици, а десно да одсудно држи Карађорђево Шанац који је био озбиљније утврђен (ова тачка је близу западне ивице вароши Смедерева).

1. батаљон из резерве упутим на Павлицу, опет у резерву.

Командиру Коњичког вода да утврди колико докле је се непријатељ проширио својим десним крилом на нашу обалу.

Око 6⁴⁵ часова депешом телефоном известим претпостављеног ми Команданта Браничевског одреда пуковника Матића у Пожаревцу о ситуацији и мојој одлуци и издатим заповестима, као и о том да кидам телефонску везу и идем на царину и везу ћу са њим одржавати преко Колара. Овом га приликом замолим за помоћ и дејство да ми помогне Командант одбране Београда делом снаге са свог десног крила које се наслањало на Гроцку.

Командант Матић пуковник мало доцније ме је обавестио да одобрава моју одлуку, да ће ми одмах у помоћ послати батаљон вардарских регрута из Пожаревца под командом мајора Наумовића⁴² и да ће ми Командант О. Београда послати 1 батаљон III позива у помоћ.

Дошав на Павлицу око 7³⁰ часова (лепо се и потпуно расвануло) лично видим и проверим овакво стање: непријатељ превози војнике једном лађом са шлепом, батаљон Караклајића није на Молеровом Шанцу већ сав прикупљен на југо источној страни Шанца, спреман за напад (био је батаљон четама у развијеном фронту); Карађорђевог шанац у мојим рукама а артилериски вод одступио на Југово јужно од Смедерева стоји на свом месту, трупе мог десног пододсека кренуле за Павлицу (оне могу по датом им путу бити на царини после 5–6 часова – артилерију вуку волови); батаљон левог пододсека јаче дезорганизован али ипак по групама држи наређену утврђену линију (која је била за мој рачун последња за одбрану на Павлици, а трећа од обале Дунава); коњички вод је на мом левом крилу, даље од Југова, а ближе обали; од Смедерева низводно непријатељ не прелази.

Са Павлице одмах упутим једну чету из 1 батаљона под командом рез. наредника на Југово да га брани, а остаје под мојом коман-

⁴² Јован Наумовић (Лесковац, 1879 – Београд, 1945). Завршио је 30. класу Ниже школе и 15. класу Више школе Војне академије. До балканских ратова био је командир вода и чете и командант батаљона у пешадији. Активно је учествовао у четничкој акцији. У балканским ратовима командовао је батаљоном, као и у Првом светском рату. Пензионисан је у вези са Солунским процесом 1917, а реактивиран 1918. Из рата је изашао као инвалид. После рата био је помоћник команданта и командант пешадијског пука, велики жупан у Скопљу, командант пешадијске бригаде, командант жандармерије, командант дивизијске области и командант Пете армијске области. Пензионисан је 1940. У Априлском рату командовао је Трупама Треће армијске области. Пуштен је из заробљеништва 1944. У заробљеничком логору отворено је подржавао линију активног отпора у земљи (ВА, ДПП, к. 1181, д. 184, Наумовић М. Јован; Mile S. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2004), 223).

дом и да пронађе артилериски вод и врати га на Југово те да дејствује на лађу која врши превоз непријатеља преко Дунава. Рад ове чете је био спор и млитав те је убрзан новом заповешћу коју је трком на коњу однео пуковски свештеник г. Лијескић и лично утицао те је ова чета одмах извршила свој задатак, али је том приликом погинуо командир чете (Лијескић је служио у коњици). По том обавестим први борбени ред о доласку помоћи.⁴³

Око 8³⁰ ситуација ми је била потпуно јасна: у мојим рукама: Смедерево с Карађорђевим шанцем, Павлица и Југово, па даље узводно и обала Дунава; непријатељ држи: Молеров Шанац, обалу Дунава од Карађорђевог шанца до испред Југова и сво земљиште на тој дужини испред мог првог борбеног реда на Павлици.

Око 9 часова Караклајић диже и крену свој батаљон, али одмах по том буде заустављен силном пушчаном, митраљеском и артилер. ватром и батаљон му леже, свуче се тако рећи потрбушке на месту одакле је кренуо, ту се заустави у пуном реду. Лично сам гледао овај догађај и нисам приметио никаква одступања појединаца или група, што је мене лично охрабрило. Видео сам лично команданта како уређује чете (он је се поштапао јер је био рањен у рату 1913. г.).

Око 10 часова приметим да је се непријатељ јако приближио мом првом борбеном реду, па је чак ушао на неким местима у међупросторе између мојих трупа.

Да бих поправио ово стање употребим две чете из 1 батаљона из резерве.

У ово време коначно обавестим све трупе о мојој намери да ћу извршити напад на непријатеља чим ми стигну моје трупе на Павлицу и помоћ из Пожаревца и од Гроцке и да ће помоћ стићи око 12–1 час. А у чекању појачања духа код трупа издам лажну заповест на потпис старешинама првог борбеног реда да краљ Петар и војвода Путник наређују да трупе Смедеревског одсека по цену живота морају одржати своје положаје.

⁴³ Владимир Лијескић је био свештеник љубићки и војни свештеник 10. пешадијског пука трећег позива Шумадијске дивизијске области. Умро је 1937. Јеромонах Јосиф Цвијовић, касније митрополит скопски, у својим сећањима погрешно наводи да је командовао четом Вардараца, јер се радило о чети из састава 1. батаљона 10. пешадијског пука трећег позива, попуњеног с простора таковског војног округа (Митрополит Скопски Јосиф, *Мемоари* (Цетиње: Светигора, 2008), 91; Милан Милкић, *Верска служба у Српској војсци у Првом светском рату* (Београд: Медија центар „Одбрана”, 2016), 321–322).

Око 11²⁰ ч. стигао је из Пожаревца пуковник Матић са начелником штаба ппуковником В. Белићем.⁴⁴ Матић је сам дошао лично код мене на Павлицу, а Белић је из и даље непознатог ми разлога остао за брдом са сејменима и одељењем од неколико коњаника пратње Матићеве.

Пуковника Матића сам у детаље обавестио о ситуацији, као и о том да и сада стојим у одлуци да извршим контра напад чим ми стигну појачања. Матић је се врло дуго мислио око питања мог напада и недавши ми никакву одлуку врати се врло узбуђен натраг ка Белићу и после пола часа опет се сам врати к мени и опет без Белића; дошав к мени Матић ми још једном понови већ при прошлом сусрету стављено стање. Шта рекосте дакле шта ћете да радите ако у контра нападу не успемо и ја одговорих као и пре, покушаћу по већ издатој ми писменој инструкцији: одступаћу јачом снагом под мојом командом на Младеновац а слабијом снагом на Паланку, бранећи се успут на свим погодним положајима.

Напослетку се Матић коначно одлучи и рече ми: Добро г. Цвијовићу усвојио сам ваш план за извршење контра напада, таквог је мишљења и начелник штаба и ја сам му наредио да вам напише за напад и формалну заповест и затим ускоро после тога долази Белић и доноси заповест за битку коју Матић потписа и предаде ми је одмах лично према лицу места.

Цео мој разговор с Матићем слушао је мој ужи штаб, међу којима су данас живи: ађутант тада рез. кап. Живко Топаловић (нач. окр.

⁴⁴ Владимир Белић (Београд, 1877 – Немачка, 1943). Завршио је 28. класу Ниже школе Војне академије, Николајевску генералштабну академију у Петрограду и генералштабну припрему. До балканских ратова био је командир у пешадији, командант пешадијског батаљона и ађутант дивизијске области. Током балканских ратова био је помоћник начелника штаба Моравске дивизије првог позива и ађутант команданта Приморског кора у Албанији. У Првом светском рату командовао је 12. пешадијским пуком другог позива, био начелник штаба Браничевског одреда, помоћник начелника штаба Добровољачког корпуса у Русији, начелник штаба Прве и Друге српске добровољачке дивизије у Русији и командант Пешадијске подофицирске дивизије у Русији. После рата је командовао подофицирском школом, предавао у Војној академији, био помоћник начелника Војне академије, командант Дринске дивизијске области и помоћник команданта Прве армијске области. Уређивао је часопис *Ратник*. Пензионисан је на свој захтев 1936, а реактивиран 1941. У Априлском рату био је командант позадине Седме армије. Умро је у немачком ратном заробљеништву (ВА, ДПП, к. 92, д. 153, Белић Ј. Владимир; Mile S. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2004), 127).

у пензији), свештеник Лијескић и учитељ Милисав Никитовић рез. наредник и најстарији писар у штабу.

Доцније је Белић јавно причао да је он тако рећи присилио Матића да нареди мени напад, иначе је Матић хтео да ми нареди одступање на д. обалу р. Раље. При тим причањима Белић је помињао и то да му је Матић у разговору са њим изјавио да је и Цвијовић за извршење напада.

Око 12³⁰ стигле су 2 чете и батерија с Годомина на Павлицу (мајора Васојевић и 2 чете вратио је уз пут Матић у Годомин).

Одмах у то време стигао је на Павлицу мајор Наумовић, али не са батаљоном већ са две чете вардарских регрута са по 130 пушака у чети.

Око 1 ч. по подне примећен је у покрету батаљон који ми иде у помоћ од Гроцке (Одбрана Београда).

У ово исто доба (1 ч) Караклајић успе трећим јуришем да коначно заузме Молеров Шанац (други је покушај чинио око 11 часова).

У 2 ч. по подне стиже батаљон од Гроцке из XV пука III поз. под командом рез. капетана (професора) Ивковића и ја му по објашњењу ситуације и моје намере наредих да се одмара.

Један вод пристигле батерије упућен ка обали Дунава да се заустави чим види нашу обалу Дунава и да отвори ватру на лађу која врши превоз и да туче и нашу обалу. Други вод оставши на Павлици под командом командира за мој прихват ако не би успео у нападу и за дејство на непријатељеву обалу (даље).

У времену око 2³⁰ ч. по подне био сам потпуно спреман за покрет за напад и ситуација је била оваква:

Непријатељ је непрекидно у превозу трупа и по мом рачуну треба да има пребачено до 5 батаљона.

Да држим десно Смедерево и Карађорђево Шанац, а сада и Молеров Шанац, лево држим Југово.

За контра напад имам: 1 и по батаљон у I борбеном реду испред Павлице, у резерви на Павлици са четом на Југову 2 и по батаљона и цео батаљон на Молеровом Шанцу (Караклајић). Укупно 5 батаљона.

Наумовићу дам 2 чете Васојевићевог батаљона те му формирам батаљон. Обавестим I борбени ред и Караклајића на Молеровом Шанцу да у 3 часа крећем у напад, издам заповест и тако у 3 часа по подне кренем са Павлице са 2 и по батаљона правим фронталним нападом са батаљонима напореда. Ја сам одредио једну чету која ми

је у замислима била резерва за све непредвиђено и кретао је иза линије ова два батаљона.

По добијеном одобрењу од Матића наредих покрет и он поче великом силином користећи потпуно низбрдо „под ногу” земљиште покривено местимично кукурузом (непожњевена шаша). У овом моменту под подстреком једног командира запевахе вардарски регрути „Ој Србијо мајко мила”. Моја артилерија поче да дејствује испред мене и са Молеровог Шанца (Непријатељ је био потпуно грунуо низ брдо те се је Караклајић извукао – затврачи су били код нас). Ја се опростих са Матићем и он ми пожели срећан пут и кренух на коњу с ађутантом, свештеником и наредником Никитовићем и стигнем чету – моју резерву, војници одушевљени појавом мојом викнуше одушевљено и јако: „Живео Командант” и тај се узвик у борбеној нервози пренесе на остале трупе као јуришни узвик у бескрајно поновљено „ура” и трупе кренуше у брз покрет напред те наступи одмах јача непријатељска ватра, местимична мешавина, а и местимичне предаје.

Последња пушка пуче у 4²⁰ ч. по подне и борба се потпуно сврши у моју корист – предаде се сва непријатељска снага на нашој обали.

Интересантни су догађаји за време ове борбе: последњи транспорт са лађе није истоварен већ враћен, моја артилерија јаче је лађу оштетила те је се враћала сасвим лагано, већи број непријатељских војника је у паници бежећи испред мојих војника скакао и давио се у Дунаву мислећи да ће се тако спасити. Једна чета из XV пука III поз. застала је у јуришу (услед погибије командира који је чини ми се био директор јагодинске гимназије), послао сам ађутанта те је чету уредио; ађутант је слетео низ брдо трком на коњу по тако јакој низбрдици низ коју се обичним појмом не може ићи ни мислити касом; слом непријатеља се десио у главном на простору винограда Краља А. Обреновића.

Резултат борбе: заробљено 2300–2400 војника међу њима 16 официра са једним пуковником командантом пука рањеним у ногу, два митраљеза, много оружја, завоја, муниције и др. Погинуо ппуковник командант пука и мајор начелник штаба бригаде, сахрањено око 700 непријатеља.

Моји су губици најјачи у Караклајића батаљону: 90 мртвих и 180 рањених (2 командира погинули) у осталим батаљонима су незнатни губици.

По наређењу преко Матића изјавио ми је захвалност на успеху Војвода Путник истог дана.

Предложио сам за одликовање најхрабријег војника из чете и све официре за златне и сребрне медаље за храброст, а Караклајића за КЗМ⁴⁵. Наумовић је већ имао КЗМ и ја га предложим за БО⁴⁶, сви су официри добили ЗХ⁴⁷, Караклајић КЗМ⁴⁸, а Наумовић КЗМ трећег степена.⁴⁹

Ја сам од Матића предложен за КЗМ и чин пуковника. КЗМ ни-сам никада добио, а чин пуковнички добијем 1-Х 915 г.

Матић је после неколико дана добио КЗМ⁵⁰ а неколико дана потом постао Командант Шум. Дивиз. II позива.⁵¹ Те му управо виша каријера почне после боја код Смедерева.

Ви се г. ђенерале сећате да је том боју на Смедереву много ис-писано по новинама и свуда су се тада хвалили Вардарци, а погла-вито Јован Наумовић коме је се чак приписивала и ова заслуга за наш успех код Смедерева. Ја сам у том тешком и озбиљном ратном времену сматрао да би било за мене недостојно да на та неправедна и неоснована писања шта реагирам и објашњавам (мада сам мољен с много страна да то учиним). Тако је у маси непосвећеној у сушти-ну остао Наумовић под утицајем новинарског писања извесна ла-жна величина. Доцније сам позитивно сазнао да је Наумовић из својствених му самохвалисања лично подстрекавао писање у своју корист.

Да би умирио своју савест и уверио и себе и свет о заслугама својим код Смедерева и за добијање КЗМ³ за једно једино учество-

⁴⁵ Карађорђева звезда с мачевима.

⁴⁶ Орден Белог орла.

⁴⁷ Златна медаља за храброст.

⁴⁸ *Службени војни лист*, година 35, број 15, 281, Указ ФАО 9780 од 31. маја 1915.

⁴⁹ *Службени војни лист*, година 35, број 15, 279, Указ ФАО 9779 од 31. маја 1915.

⁵⁰ Карађорђева звезда с мачевима трећег степена.

⁵¹ Светомир Цвијовић погрешно наводи време именовања пуковника Свето-мира Матића на дужност команданта Шумадијске дивизије другог позива. Он је постављен на ту дужност тек након смене дотадашњег команданта пуковника Драгутина Милутиновића, 18. априла 1915. Иначе, пуковник Милутиновић је до тада с посебним успехом предводио трупе те дивизије, а смењен је услед различи-тих непроверених достава свог начелника штаба (Драгутин Милутиновић, *Шума-дијска дивизија другог позива. Мемоарски записи* (Београд: Медија центар „Одбра-на”, 2015), 159–160).

вање у тој борби код Смедерева Наумовић користи сваку прилику за своју рекламу у вези са бојем код Смедерева.

Последњи јавни и најодсуднији корак у том погледу учинио је у 1929 г. по постављењу за В. Жупана Скопске Области када је у „Времену” дао своју фотографију и испод ње написао кратку и силну похвалу за себе и објаву ко је он, у којој је навео да је он имао јединствен успех у рату у боју код Смедерева кад је он по прелазу непријатеља из сопствене иницијативе долетео из Пожаревца са батаљоном Вардараца ка Смедереву и без застоја јуришем свог батаљона уништио шест непријатељских батаљона.

Ја сам на овај безобразлук Наумовићев написао исправку, али ми „Време” није хтелo штампати наводећи незгоду у том што би се тиме убио углед влади и Наумовићу као њеном изабранику за В. Жупана.⁵²

По мом и садашњем и онда службеном мишљењу најјачу улогу у боју на Смедереву од мојих потчињених команданата је имао Караклајић и његов батаљон, а Наумовићева је била равна потпуно улогама и заслугама осталих команданата.

То је г. ђенерале сушта истина о боју код Смедерева у колико ми данас јесу ови догађаји у глави после 18 година, па вас молим користите те податке као тачне у колико Вам требају.

Матић у извештају вашем каже да је прешло 6 батаљона непријатељских – око 6.500 људи, ја то не могу потврдити јер верујем да их је прешло 5 батаљона. За решење овог питања требало би провере. Факат је непобитан да је сва снага непријатеља која је пребачена у потпуности уништена борбом и заробљена. Непознато ми је било бројно стање његових батаљона (број убијених и заробљених непријатеља износи најмање 3000 људи).

Моји батаљони имали су сигурно најмање по 600 пушака у строју. Укупно дакле учествовало је у борби око 3000 људи.

Знам да је др Петровић стигао на бојиште и вршио санитарску службу, а о регрутима које је он довео немам појма.⁵³

⁵² Мисли се на Наумовићев текст „Вардарци”, *Време*, 4381, 18. март 1934, стр. 1.

⁵³ Санитетски мајор др Миливоје Петровић довео је на бојиште око 160 регрута рођених 1893, који су се код својих кућа припремали да крену за Ваљево, а на вест о аустроугарском нападу на Смедерево добровољно су се јавили да одмах ступе у борбу. Њих је повео на бојиште један потпоручник, а на само бојиште довео их је доктор Петровић (Душан Стефановић, *Дневник из 1914* (Београд: Медија центар „Одбрана”, 2017), 538).

XVIII пук Стојана Поповића стигао је после боја код Смедерева и са овом борбом он нема никакве везе.

Напомињем: Молеров Шанац је на обали наспрам узводног врха смедеревског Острва, а Карађорђево Шанац је близу периферије вароши Смедерева, десно од пута: Београд – Гроцка – Смедерево. Југово је означена тачка на карти 1:75.000, а исто тако и Павлица.

Царина је место јужно од в. Смедерева на око 1 и по км на путу Смедерево – Колари.

За заслуге у рату са Аустријом 1914 г. одликовање је публиковано у мају 1915. г. Указом одликовано је том приликом равно 300 официра Карађ. зв. са Мачевима разног степена (IV и III) и ја нисам успео по нечијем суђењу о правди да са овом својом јасном и ничим неспорном заслугом за овај аустриски пораз који је данас историски догађај чист и јасан да уђем у ред ових 300 официра одликованих КЗМ бар као левокрилни.

На моју жалбу Врх. Команда ми је одговорила да сам ја заиста предложен за КЗМ, али је по мотивацији дела у предлогу Врховни Командант доделио место КЗМ БОМЧ⁵⁴. Ја сам вратио предмет опет В. Команди с констатацијом да излази да је ова моја заслуга мања од заслуге сваког од ових 300 одликованих официра КЗМ, па сам молио да то потврди В. Команда и ја ћу ово питање сматрати као свршено. В. Команда ми на ово питање није никад одговорила вероватно и услед већ почетка непријатељ. напада у јесен 1915.

По свршетку рата кад је Матић био помоћник код Министра Војске покушао сам лично код Матића да он издејствује исправку по овом питању, али је се тада Матић показао предамном врло скучен и нерасположен за рад у овом правцу те сам се ја с њим опростио изјавивши му категорички: да он као мој претпостављени није савесно извршио своју дужност у погледу мог одликовања за заслуге стечене у боју на Смедереву и на томе се коначно свршило то питање.

Поштовани г. ђенерале ово питање мог одликовања нема везе са изнетим историским подацима боја код Смедерева које вас интересује али ја вам га износим притиснут успоменама на те догађаје а још непрекидним и свежим осећањем незадовољства због немања за ову заслугу КЗМ као највећи ратни орден.

⁵⁴ *Службени војни лист*, година 35, број 15, 284, Указ ФАО 9782 од 31. маја 1915.

Све догађаје исказао сам по сећању и жалим што ми је целокупна архива отсека и мог пука пропала у Жљебу код Пећи при одступању 1915 г.

Радоваћу се ако вам ови подаци буду од користи.

З-III 933.

Штип

Много Вас поздравља
Свет. К. Цвијовић
дивиз. ђенерал у резерви
окр. инспектор у Штипу

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

Необјављени извори

Архив Српске академије наука и уметности – оставштина Душана Стефановића

Војни архив, Досијеи персоналних података

Зборници докумената

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, књига прва – 1914. година: први период операција – Церска битка. Београд: Главни Ђенералштаб, 1924.

Österreich-Ungarns Letzter Krieg 1914-1918, Erster band, Das Kriegsjahr 1914. Wien: Verlag der Militärwissenschaftlichen Mitteilungen, 1931.

Мемоари и дневници:

Милутиновић, Драгутин. *Шумадијска дивизија другог позива.*

Мемоарски записи. Београд: Медија центар „Одбрана”, 2015.

Рајс, Рудолф Арчибалд. *Шта сам видео и проживео у великим данима.* Београд: Итака, 1997.

Митрополит Скопски Јосиф. *Мемоари*. Цетиње: Светигора, 2008.

Стефановић, Душан. *Дневник из 1914.* Београд: Медија центар „Одбрана”, 2017.

Монографије, чланци и расправе:

Белић, Владимир. „Бој код Смедерева 1914. године”. *Ратник*. VIII (1934), 1–9. и *Ратник* IX, (1933), 1–8.

Ђелажас, Mile S. *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije: 1918–1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon.* Београд: Institut za noviju istoriju Srbije, 2004.

Ђелајац, Миле С. *Генерал Драгиша Пандуровић. Живот и сведочења.* Београд: Институт за новију историју Србије, 2007.

Денда, Далибор, „Геополитичке прилике у Европи и српски ратни план 1914. године“, У: *Србија и геополитичке прилике у Европи 1914. године*, уредник Љубодраг Ристић, 111–137. Београд: Институт за политичку историју, 2015.

Ђуришић, Митар. –Београд: Чигоја, 2008.

Живковић, Михаило. *Одбрана Београда: 1914. и 1915.* Београд: Финекс, 1998.

Jovanović, Vladan. *Jugoslovenska država i Južna Srbija: Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS.* Београд: Institut za noviju istoriju Srbije, 2002.

Јовановић, Владан. *Вардарска бановина 1929–1941.* Београд: Институт за новију историју Србије, 2011.

Лукић, Ђорђе. *Битка на Дрини 1914.* Београд: Војноиздавачки завод, 1966.

Миленовић, Миомир. „Бој на Смедереву“. *Политика*, 1. 11. 1914, 1.

Милкић, Миљан. *Верска служба у Српској војсци у Првом светском рату.* Београд: Медија центар „Одбрана“, 2016.

Наумовић, Јован. „Вардарци“. *Време*. 18. 3. 1934, 1.

Павловић, Живко. *Битка на Јадру.* Београд, 1924.

Поповић, Љубодраг, и Милић Милићевић, *Министри војни Кнежевине и Краљевине Србије 1862–1918.* Београд: Војна књига, 1998.

Савић, Светомир. „Са вардарским полубатаљоном код Смедерева на Митров Дан 1914. г“. *Војнички гласник*, април 1930, 133–136.

Стефановић, Душан. „Бој код Смедерева 1914“. *Ратник*, VII, (1933), 49–60. и *Ратник* VIII, (1933), 17–29.

Prof Dr. Aleksandar Životić,

FACULTY OF PHILOSOPHY, BELGRADE

**GENERAL SVETOMIR CVIJOVIC ABOUT
BATTLE NEAR SMEDEREVO 1914.
CONTRIBUTION TO UNDERSTANDING ONE
HISTORICAL POLEMIC AND ATTEMPTS
TO CREATE A NATIONAL MYTH.**

(Summary)

In the moments after the end of the Battle of the Drina, when the withdrawal of the main part of the operative part of the Serbian army to the Valjevske posts began, the command of the Austro-Hungarian Armed Forces, in anticipation of the final victory over the Serb army, decided to undertake a risky move related to the execution of the desant near Smederevo with the aim of mastering the bridge at the confluence of the Velika Morava and threats to the direction of the Velikomoravska Valley lead to the interior of Serbia. In the beginning, a desirable operation of the Austro-Hungarian army was favorable due to the effect of surprise and the use of weaker parts of the Serbian army. After clarifying the situation, collecting the majority of Serb forces in geographically dominant positions and arriving at fresh troops from the reserve of the Branicevo detachment, a successful counterattack was made, resulting in a complete defeat of the Austro-Hungarian units. The largest part of the Austro-Hungarian troops that failed to retreat across the Danube was captured. The counter-attack included two recruits coys from the Vardar Division, which in the following period were especially used for political and propaganda purposes. The reluctance of the merit of the Vardar regrutes for the victory of the Serbian army in that color in relation to the multiple number of troops of the third call successfully held by the Austro-Hungarian attack and then made up more than 90% of Serbian troops during the counter-attack that followed, opened a controversy among the participants of the events. The memories of the commander of "thirdliners" of Lieutenant Colonel Svetomir Cvijovic were given to former War Minister General Dusan Stefanovic in general with the necessary comments in order to shed light on the events at Smederevo in the autumn of 1914.

KEY WORDS: Serbia, Austro – Hungary, First World War, Smederevo, Danube, 1914, Army.

Прикази

**NICCOLÒ CAPPONI, I BERRETTI DI BONNIE
DUNDEE – PER LA LIBERTÀ DELLA SCOZIA
(1689-1690), PORTO SEGURO EDITORE,
FIRENZE 2016, 205 PAGINI**

Шкотска је 2014. године гласала о својој независности, а 2017. године, пошто је запретила другим гласањем након Брегзита – излазак Велике Британије из Европске уније – одлучила је да га замрзне до 2018. или 2019. године.

Иза ових избора и покушаја стоји тежња за независношћу још из давне прошлости, чији су корени веома добро истакнути у књизи Никола Капонија *Беретке Бонија Дандија*.

Познато је да су Шкотска и Енглеска добиле истог владара када је, 1603. године, након смрти Елизабете I, на енглески и ирски престо дошао њен једини наследник Џејмс Стјуарт, краљ Шкотске. Политичка структура ова два краљевства остала је, међутим, одвојена још сто година, све док 1707. није проглашено уједињење Шкотске и Енглеске, приликом чега настаје Краљевство Велике Британије. Сходно томе, читав век су постојала два парламента подједнаке важности, један у Лондону и један у Единбургу. Шкотска је одолевала сваком британском покушају да је прикључи, што се десило мање-више на силу, све док, после паузе од скоро двеста

година, крајем 20. века, није поново успостављен шкотски парламент. Што се тиче шкотског парламента и Шкотске уопште, Џејмс I је оставио ствари какве су биле. Његов син Чарлс I није покушао да их промени – између осталог и због проблема које је имао са енглеским парламентом – а то нису успели ни Кромвелови пуританци, иако су владали Шкотском од 1652. до 1660. године. Повратак Чарлса II у Лондон 1660. године у одређеној мери је поправио ствари, али само за наредних двадесет година и ипак путем устанка угушеног оружјем регуларних трупа. Након што је 1685. године умро Чарлс, на трон је дошао његов брат Џејмс Стјуарт, католик, који се, више из политичких него верских разлога, 1688. године нашао против свог зета Вилијема III Оранског, који је био на челу холандских трупа које су дошле да подрже – како су рекли – протестанте. Енглеска се скоро без оклевања предала Вилијему III Оранском. Шкотска није, те су се ствари одвијале потпуно другачије; и управо нам Капонијева анализа, са освртом на прошлост, омогућава да разумемо већину разлога који су и данас у

основи шкотских захтева за независност.

Пре свега, Шкотска је имала, и има, своју валуту и управне органе, који су се разликовали од енглеских. Тадашња валута је вредела мање од енглеске, док је данас званично исте вредности, иако није прихваћена у остатку Уједињеног Краљевства. Шкотски правни систем разликовао се од енглеског, јер се није заснивао само на обичајном праву, већ и на римском и јустинијановском праву.

Енглески, ма колико да је коришћен, није био језик земље, већ други језици као што су гелски, који је мање-више опстао, и нирнски, за који се може рећи да је у потпуности ишчезао.

Остављајући по страни структуру кланова, за коју се данас може рећи да је у суштини дезинтегрисана, иако још увек жива у облику презимена и традиција, главни проблем је био политичке природе, иако замаскиран верским. Шкоти су углавном били презвитеријанци, Енглези англиканци – односно епископалијанци – са краљем Енглеске на челу цркве. То је у Шкотској већ била велика препрека, јер је прихватање англиканске вероисповести подразумевало подвргавање краљу Енглеске, што је могло да буде прихватљиво док је краљ био Шкот, али не ако краљ није Шкот, или ако није протестант.

За презвитеријанце је, истиче аутор, било незамисливо да један човек може да буде на челу хришћанске заједнице, на чијем је челу био само Христ. Са овим оправдањем Шкоти су у прошлости пружали отпор англиканцима и удаљили се од Џејмса II, јер иако Шкот, није био презвитеријанац већ римокатолик.

Јасно је да је поред верског, постојао и значајан политички аспект: заштита сопствене аутономије, поред независности.

Заиста, у то време независност и самоуправа су била питања која су се тицала само врха друштва. У свету као што је био шкотски, којим су господарили кланови, а њима породица која им је дала име, самоуправа је била све, и, заправо, то није била самоуправа већ права анархија.

Кланови су стално били у међусобном оружаном сукобу, због традиције, или због непријатељстава насталих због крађе земље и стоке, или због међусобног пљачкања. Успостављање или јачање државне организације није било прихватљиво, јер би то ограничило или укинуло анархију, а са њом и самоуправу.

У претходном, 16. веку, шкотски лордови су систематски злоупотребљавали круну док Џејмс Стјуарт није постао пунолетан, са чиме су наставили, с променљивим успехом, све

док Џејмс није постао краљ Енглеске у јулу 1603. године.

Премештањем у Лондон краљ је склоњен од шкотских притисака, чиме је клановима практично дата слобода да раде шта су хтели и да наметну своју вољу парламенту у Единбургу, који је иначе био састављен од вођа тих кланова.

Када је избила пуританска побуна против Чарлса I, Шкоти нису мрднули да му помогну, осим лорда Монтроза, који је бриљантно повео трупе против Кромвела. Међутим, оне су доживеле пораз, а он изгубио живот на вешалима 1650. године.

Монтроз се борио за краља и дао пример оданости, на који се 1689. године угледао Џон Грејем Клеверхаус – касније познат под надимком Бони Данди – када је, у тренутку кад се у Единбургу доносила одлука да ли се изјаснити за или против Вилијема III Оранског, одлучно стао на страну краља Џејмса и пружао отпор Вилијему и Енглезима и Холанђанима.

Аутор у уводу читаоцима даје тачан опис политичке, верске и војне структуре Шкотске у то време, без ког књига не би била добра, не би се разумели догађаји и, на крају, ма колико парадоксално било, не би се разумела ни ситуација с почетка 21. века. Капони свој рад почиње анализом политичке ситуације у Шкотској крајем 17. века, у великој мери условљеном како по-

делом међу становништвом Низије и Висије, тако и, бар гледано споља, верском припадношћу, како каже на страни 50 с већом дозом ироније, „тачно је да је приликом политичких избора у разним клановима, фактор вероисповести увек играо значајну улогу: чланови клана Камерон, увек верни династији Стјуарт, свесно су били презбитеријанци; што је било ретко, имајући у виду да је верска припадност у Висији била прилично нејасна”. Овај опис је испреплетен, са прецизним представљањем комплексних односа између различитих кланова и разлога који су у основи њихових савезништава и непријатељстава. И управо је овај део, ма колико свеобухватан био, тежак за праћење због замршеног клупка политике, вере, економских интереса, који су пали на најниже гране, толико ниске да се свODE на безначајна јадиковања, приоритете или невраћене дугове, или крађе стоке. То је драматична слика у којој ароганција и насиље неког клана излазе на видело због крађе неколико крава; у којој је савезник савезник све док се не препусти тренутном искушењу да опљачка оног другог и отме му имовину, или да убије подређеног, у наступу беса или грешком током пљачке оштети неког другог.

Књига се наставља смештањем догађаја у Шкотској у општеенглески, а догађаја на остр-

ву у европски контекст, наглашавајући како је Џејмс II, иако католик, успео да се отуђи од католичких сила, почевши од папе, јер је постао инструмент Луја XIV и наставио с грешакама избором неподобних сарадника – почевши од лорда Мелфорта – и приликом непружања подршке устанку који је подигао Клеверхаус.

Кратак војни успех овог устанка анализирао је Капони – један од ретких доктора наука у области војне историје, као и бивши коњички официр – са изузетним познавањем материје и књижевним даром. Подаци како из штампаних, тако и архивских извора тог времена, омогућавају му да објасни шта је заиста била Highland Charge, напад Брђана, страхан јуриш који је у више наврата поразио британске трупе у периоду од сто година, од 1645. до 1745. године, и зашто је имала успеха.

Упоредивши енглеску и шкотску тактику када је у питању логистика као и терен кретања и сукоба, Капони јасно објашњава не само ко је победио у свакој борби појединачно, већ и зашто је победио, пружајући јасну и прецизну слику о томе како нека професионална војска, надмоћнија у технолошком смислу, може под одређеним условима бити поражена, који се и дан-данас могу појавити, брзином, масовношћу и флексибилним ангажовањем слабо обуче-

них цивилних бораца, или бар не толико добро обучених као што су професионални војници.

Коначно стижемо до стварних ратних збивања, који су кулминирали у борби код Килиекранкија 27. јуна 1689. године, када је погинуо Клеверхаус. Била је то битка коју је он добио и чији је исход знао непосредно пре него што је преминуо. Његова смрт је, очигледно, означила почетак краја отпора, који је убрзан због недостатка новца и помоћи, тако да се у року од годину дана успоставила владавина Вилијама Оранског.

Остаје успомена на побуну и пре свега на Клеверхауса.

Пошто је био мртав, и пошто је војска Вилијама Оранског, на крају, угушила побуну, у теорији овај је проблем требало да буде решен. У ствари, из покрета отпора, који је започео Клеверхаус, настали су јакобити – који су име добили латинизацијом имена краља Џејмса, Jacobus – односно група следбеника династије Стјуарт, који ће представљати претњу британском друштву, и који ће подићи оружани устанак још два пута, 1716. и 1745. године, и тако се опасно примаћи коначној победи над трупама друге стране династије, династије Хановер, која, под другим именом, и даље влада у Великој Британији.

Дакле, Клеверхаус је био први творац шкотског отпора против Лондона, чије су снаге

катализоване у струју јакобита. Она га је надживела у војном смислу још шездесет година, а политички и много више и, након што је крајем 18. века нестала династија Стјуарт, ова струја је из покрета подршке свргнутој националној династији против стране династије претворена у покрет за аутономију, а затим и националну независност.

Процес је био спор, али линеаран. Почео је да поприма облик почетком 19. века кроз литерарне радове Валтера Скота, који је 1830. године Клеверхаусу посветио песму под називом *Бони Данди*, а касније и лик у свом делу *Old mortality*. Затим је Роберт Луис Стивенсон написао дело *Kidnapped*, смештено у Шкотску 1746. године, коју су масакрирале британске трупе с намером да угуше последњи јакобински устанак и, полако, осећај националне самосвести је оживљавао док се није поново разбуктао. Укратко, захваљујући

романтизму, Клеверхаус и оно што је он представљао постали су, иако не експлицитно, срж шкотске аутономије и независности.

Наравно, Капони не стиже дотле, не дотиче наше време и брижљиво се држи хронолошког контекста, али на експлицитан начин даје све напомене потребне за разумевање, као што и сам пише у последња три реда у књизи, „како су испреплетане судбине Џејмса, Дандија, шкотске епископске цркве и саме Шкотске као независног краљевства.”

То је књига која је у целини веома добро урађена и врло занимљива, због онога о чему говори, о чему учи, и због онога о чему нагони на размишљање; али, пазите, то није књига за свакога.

Др Ђиро Паолети, Рим
(са италијанског превела
Весна Петровић)

**THE GREAT WAR IN 1915 (ED. BY DALIBOR
DENDA AND MARIO CHRISTIAN ORTNER),
INSTITUTE FOR STRATEGIC RESEARCH
AND AUSTRIAN MILITARY MUSEUM, BELGRADE,
VIENNA, 2017, P. 364**

У заједничком издању Института за стратегијска истраживања из Београда и аустријског Музеја војне историје из Беча, из штампе је 2017. године изашао зборник радова *The Great War in 1915*, посвећен једној од најтежих година у читавој историји Великог рата. У току те године на Западном фронту офанзиве су пропадале, док су се силе Антанте и немачка војска нашли у ћорсокаку заглављени у непомичним линијама ровова. Потрага за алтернативом због застоја на ратиштима довела је до напада Британије на Отоманско царство код Дарданела. Када су савезничке снаге крочиле на Галипоље, нашле су се у рату који је био једнако фрустрирајући и деструктиван као и онај на Западном фронту. На Усточном фронту Русија је умало доживела пораз од Немачке и Аустроугарске у великој офанзиви, али су Руси жртвовали територију ради добијања времена, како би омогућили тактичко повлачење ради наставка даље борбе. Турци су кривили Јермене за понижавајући пораз који су им нане-

ли Руси на Кавкаском фронту у зиму 1915. године и у знак освете над делом Јермена су извршили масакр, док су остале депортовали из Турске. Уласком Италије у рат на страни савезника дошло је до отварања новог фронт, а где се од самог почетка дошло у пат позицију. Немци су живели у нади да ће употребом отровног гаса остварити одлучујући пробој, али се то није показало баш добрим решењем. Рат се проширио и водио свуда (на копну, мору и у ваздуху). Немачки дирижабли су напали Лондон и Париз, док су подморнице вршиле нападе на савезничке трговачке бродове. Потапање брода „Лузитанија” довело је до оштрих протеста америчке владе, што је уједно представљало и добар разлог за евентуални улазак Сједињених Држава у рат, и то на страни савезника. Година 1915. била је посебно тешка за Србију. Током те године, након велике епидемије тифуса која је захватила земљу, уследио је и здружени напад војно надмоћнијих снага Аустроугарске, Немачке и Бугар-

ске. Напуштањем српске државне територије од српске Владе и војске крајем 1915, завршена је година потпуног неуспеха савезничких војних снага. Међународни тематски зборник радова *Велики рат 1915* жели да подсети на ове трагичне догађаје и велике људске губитке и има за циљ да представи различите погледе на њих, као и нове чињенице засноване на новим истраживањима.

Поменути зборник радова настао је као резултат дуготрајне и обострано корисне сарадње на пољу војноисторијских истраживања између аустријског Музеја војне историје и војних историчара из Института за стратегијска истраживања Министарства одбране Републике Србије. Појави зборника претходила је истоимена конференција у Београду, одржана у организацији два института, у периоду од 3. до 5. новембра 2015. године. Управо радови презентовани на овој конференцији и чине основу ове публикације. Реч је о укупно 25 текстова војних историчара, како из иностранства (Аустрије, Србије, Русије, Немачке, Велике Британије, Италије, Грчке, Бугарске, Финске, Пољске, Мађарске, Хрватске и Словеније), тако и из Србије, објављених на 352 стране. Од тог броја петнаест припадају страним војним историчарима, док су аутори преосталих десет домаћи, односно српски историчари. Сви

радови су писани и објављени на енглеском језику.

Зборник, поред уводног дела, садржи и кратке белешке о ауторима чланака, који се налазе на његовом крају. Радови су подељени у пет тематских целина. Прва целина садржи научне чланке који се односе на политику неутралних земаља и народа, њихове унутрашње недоумице и одлуке око уласка у рат или евентуалног очувања неутралности.

Прва тематска целина почиње радом руског историчара Олега Ајрапетова, *Октобар 1915: Русија и улазак Бугарске у рат* (стр. 17–23), који је настао на основу докумената из руске морнаричке Државне архиве у Санкт Петербургу. У овом раду Ајрапетов покушава да нагласи руску перспективу у односу на улазак Бугарске у рат, као и неуспешне поморске акције савезника у бугарским трговачким лукама на Црном и Егејском мору. Други рад у овој тематској целини је чланак грчке историчарке Ефпраксије Пасхалиду, *Одбрана неутралности током 1915. године. Осврт на грчке дилеме и политику* (стр. 24–34). Рад је настао на основу грађе из грчких војних архива. У њему су анализиране све грчке одлуке и изазови о могућем уласку у рат 1915. Ауторка даје посебан осврт на расправу између премијера Венизелоса, који се залагао за улазак Грчке у рат на

страни савезника у јануару 1915. године и краља Константина, који се томе противио. Због постојећих дилема око очувања неутралности Грчка запада у непријатељске односе са обе стране, њен суверенитет и територијални интегритет обострано је угрожен и нарушен. Утицај логистичких и политичких фактора на италијанску политику неутралности у периоду од јула 1914. до маја 1915. године обрађен је у раду италијанског историчара Ђира Паолетија *Логистички и политички разлози италијанске неутралности и италијански пут у Први светски рат у периоду од 24. јула 1914. до 24. маја 1915. године* (стр. 35–55). Аутор је обрадио питања која су највише мучила италијанску страну – како нахранити земљу и побољшати њену економију, изаћи из рата без штете и, најзад, како повратити територије које им је одузела Аустрија. Паолети упућује на чињеницу да је у време избијања рата Италији било потребно око шест месеци да отпочне са припремама за мобилизацију. Логистичке потребе су превагнуле и убедиле италијанску владу да је неутралност требало одржавати бар до децембра 1914. године. Према Паолетију, мањак зимске опреме утицао је на одлагање објаве рата барем до пролећа 1915. године. Следећи чланак у овом поглављу зборника јесте рад финског историчара Ика Та-

пио Сапинена, *Финска 1915: Народ није знао да је то била припрема за грађански рат* (стр. 56–66), који говори о утицају рата на живот Великог војводства Финске унутар Руског царства 1915. године. Овом интресантном темом, која је ретко истраживана и проучавана, завршава се прво поглавље међународног тематског зборника *Велики рат 1915. године*.

У другој целини зборника обрађене су ратне операције на разним фронтима и стање српске и аустроуграске војске 1915. године. Поглавље започиње радом Џона Питија *Операције на Синају и напад на Суецки канал 1915. године*, који се односи на прелазак турске војске преко Синајског полуострва и напад на Суецки канал, који је био подржан немачким оружаним снагама. Следећи рад је је чланак пољског војног стручњака који се односи на тему из морнаричке историје. Реч је о Криштофу Кубиаку и раду *Чекајући опрезно-операције 1915. на Балтичком мору* (стр. 75–85), у коме Кубиак описује поморска дејства 1915. године у Балтичком мору кроз призму сталних операција средњег и ниског интензитета које су трајале до октобра 1917. године, када је дошло до немачког напада и окупације архипелага западне Естоније. Аутор наредног рада у зборнику је аустријски историчар Марио Кристијан Ортнер, који свој рад

већином базира на објављеној, али и необјављеној архивској грађи, као и на мемоарима. Његов рад *Аустроугарска војска 1915. године* (стр. 86–106) односи се на стање у аустроугарској војсци, на њене главне правце операција, униформе, личну опрему, наоружање, као и тактику и доктрину ратовања. Иновативни рад српског историчара Далибора Денде *Српска војска 1915. године* (стр. 107–118) приказује стање у српској војсци, при чему аутор даје податке о стању наоружања, логистици, као и губицима у другој години рата. Важно је истаћи да се рад базира на документима из српског Војног архива, Архива САНУ, Архива Србије, као и објављених српских, аустроугарских, руских, француских и немачких докумената, мемоара и остале литературе. Ово поглавље завршава се анализом дебата о српској одбрани Македоније у јесен 1915. године. Аутор чланка *Полемике око српског покушаја одбране Македоније 1915. године* (стр. 119–130) је српски историчар Александар Животић. Расправе по том питању започеле су доласком српске војске на Крф, потом се настављају завршетком рата, да би поново отпочеле с посебним жаром након објављивања делова мемоара војводе Петра Бојовића 1923. године. То је имало за последицу да учесници тих догађаја, превасходно официри, реагују

полемиком, што је утицало на отварање нове историјске контроверзе која још увек није решена.

У фокусу трећег поглавља зборника налазе се радови који су посвећени темама из друштвене историје. Поглавље почиње радом Љубинке Трговчевић Митровић *Музе и оружје. Уметници током рата 1914–1918.* (стр.133–146), у коме је ауторка хронолошки поређала доприносе свих ратних фотографа, сликара и скулптора учинцима српске војске током ратне 1915. године. Потом следи рад аустријске историчарке Јулије Валцек Фриц *Иза линије фронта, руски и српски ратни заробљеници као принудна радна снага у Аустроугарској на југозападном фронту 1915* (147–164), који се базира на документима из аустријског Државног и Војног архива. У раду су описана различита искуства руских и српских заробљеника у Аустроугарској, потом њихово упошљавање и принудно слање на југозападни фронт. Ауторка у раду посебно истиче повреде међународног права од стране аустроугарских власти по питању третмана ратних заробљеника. Темама из друштвене историје такође се баве и хрватске историчарке Вијолета Херман Каурић и Љиљана Добровшак, које у свом заједничком раду *Живот у Хрватској 1915. године* (стр. 165–176) настоје да осликају део сва-

кодневног живота у Хрватској кроз неколико репрезентативних догађаја за које сматрају да су били од посебне важности за 1915. годину. Њихов коауторски рад заснива се на чланцима из хрватске штампе из тог периода, као и документима из Хрватског државног архива у Загребу. У следећем чланку, *Бугарска и Србија у извештајима пуковника Владимира Лаксе* (стр. 177–189) бугарска историчарка Снежана Радоева бави се анализом и коментарисањем извештаја аустроугарског војног аташеа у Бугарској, пуковника Владимира Лаксе (од септембра до новембра 1915. године), који су се односили на Србију и Бугарску. Рад је написан на основу сачуваних докумената из Ратног архива Аустријског државног архива у Бечу, преведених на бугарски, а сачуваних у фонду рукописа Војноисторијске библиотеке у Софији. Потом следи рад српског историчара Милана Гулића *Далмација 1915. године* (стр. 190–209), који се односи на догађаје у Далмацији током 1915. године. Као главну карактеристику дешавања у Далмацији у то време аутор је истакао све већи недостатак основних залиха хране, репресију и постојећу цензуру од стране владе, као и чињеницу да су јужна Далмација и њена острва постали ратна зона. Овај чланак се заснива на необјављеним документима из Хрватског државног архива, Др-

жавног архива у Задру и Историјског архива из Котора, српског Војног архива, штампе и другог релевантног материјала. Треће поглавље зборника завршава се заједничким ауторским текстом словеначких историчара Дуње Добаје, Дамијана Гуштина и Владимира Пребилича, *Национална заједница током рата у мултинационалном царству: Словенци пре и после италијанске објаве рата Аустроугарској 1915. године* (стр. 210–231). Овим радом аутори су настојали показати да су се Словенци на почетку рата борили само у далекој Галицији, да би се временом суочили са ратом на сопственој етничкој територији, пошто је Италија ступила у светски сукоб. Рад је настао на необјављеним документима Словеначког државног архива и тада актуелних новинских материјала, као и на тематски релевантној литератури.

У четвртој тематској целини зборника у фокусу су искуства и виђења странаца која се односе на српски фронт 1915. године. Поглавље почиње радом Алексеја Тимофејева *Руска стратегија и тактички циљеви на Балкану 1915. године* (стр. 231–241). Рад се бави изучавањем динамике развоја руских стратешких и тактичких интереса на Балкану 1915. године, као и испитивањем разлога промашаја руске спољне политике на Балкану током Првог свет-

ског рата. Овај ауторски рад написан је на основу докумената из руских архива, мемоара и одговарајуће литературе. Потом следи рад руског колеге Јарослава Вишњакова *Српска голгота у очима Г. Н. Трубетског и В. А. Артамонова* (стр. 242–255), који се заснива на дневницима и мемоарима војног аташеа В. А. Артамонова и дипломатског представника Г. Н. Трубетског и руских поданика у Србији. Аутор се бави истраживањем трагичног повлачења српске војске кроз планине Албаније и Црне Горе у јесен и зиму 1915. године, које је касније названо *Српска голгота*. У наредном раду српске историчарке Биљане Стојић, *Француске војне мисије у Србији током 1915. године* (стр. 256–275), представљени су догађаји у Србији 1915. управо онако како су их видели припадници девет француских војних мисија које су се налазиле у Србији. Приликом писања рада ауторка је користила документа Архива Србије и Француског дипломатског архива La Courneuve у Паризу, као и мемоаре и биографије чланова мисија који су касније објављени у француским журналима. Претпоследња тематска целина зборника завршава се радом мађарског историчара Ференца Полмана *Пад Београда 1915, поглед са севера* (стр. 276–279), у коме аутор на основу докумената и мемоара аустроугарског порекла говори о паду Бео-

града 1915. из мађарског угла. Аутор закључује да је због лошег ратног плана Централних сила против Србије 1915, којим је било наређено заузимање Београда фронталним нападом преко Дунава, током преласке реке дошло до непотребних жртава на страни Аустроугарске.

Пето, односно последње поглавље зборника почиње радом немачког историчара Кристијана Штахелбека *Једанаеста баварска пешадијска дивизија у бици код Горлица – Тарнова 2. маја 1915. године* (стр. 283–293). У раду се описује ангажовање 11. баварске пешадијске дивизије, немачке 11. армије у пробоју код Горлица 2. маја 1915. године. Иначе овај рад (претходно већ објављен у Немачкој и Пољској) заснован је на необјављеним документима из баварског и немачког државног архива / Војног архива, објављеним немачким документима из Првог светског рата, мемоарима и другим изворима. Штахелбек на крају рада закључује да заслуге за успешан пробој треба приписати тешкој артиљерији, која је својим деловањем успела да деморалише непријатеља. Аутор истиче да су искуства из ове операције касније коришћена у рату исцрпљивања на Западном фронту. Историјом италијанских краљевских карабињера током Првог светског рата бавио се италијански војни историчар Флавијо Карбоне. У

његовом раду *Краљевски карабињери током Првог светског рата: мит и стварност* (стр. 294–304) он даје општи преглед главних задатака карабињера, да би потом прешао на описивање детаља о операцијама војне полиције током тешких дана од Капорета, па све до застоја код реке Пиаве. Рад је иначе заснован на необјављеним италијанским војним документима, упутствима и другим документима. Борбене операције локалне кавкаске планинске дивизије на Карпатима у периоду од јануара до марта 1915. године биле су тема истраживања руског историчара Константина Семјонова. Његов рад *Алахови јахачи: Борбене операције кавкаске планинске дивизије у периоду од јануара до марта 1915. године* (стр. 305–314) базира се, између осталог, на необјављеним документима руског војноисторијског архива и Државног архива Руске Федерације. Аутор у завршним разматрањима закључује да је борба локалне кавкаске планинске дивизије на Карпатима у периоду од јануара до марта 1915. године била пример успешне употребе коњице на тешком терену. У наредном раду српског војног историчара Миљана Милкића *Од отоманских вазала до српских војника: Муслиманска популација у српској војсци 1914–1915* (стр. 315–324) анализира се процес интеграције муслиманске популације на новопри-

саједињеним територијама од стране српске државе и војске. У његовом чланку дошло се до нових сазнања која се базирају на употреби докумената из Војног архива у Београду, као и одговарајуће литературе. Словачки историчари Милослав Чаплович и Петер Хорват у заједничком раду *Чеси и Словаци у српским добровољачким јединицама 1915– 1916. године* (стр. 325–329) представили су рад који се односи на учешће Чеха и Словака у српским добровољачким јединицама у том периоду. Аутори описују процес оснивања ових јединица у Русији. Питање војних операција у Добруци 1916. године, у којима је учествовала узела Прва српска добровољачка дивизија, такође је обрађено. Рад је настао као резултат истраживања докумената из словачког војног архива, коришћења мемоарске литературе, као и других материјала. Зборник радова *Велики рат 1915.* завршава се радом српске историчарке Александре Колаковић *Рат и пропаганда 1915. године: француски интелектуалци и актуелизација српског питања* (стр. 330–352), у коме се указује на идентификацију заједничких интереса француских и српских интелектуалаца и на допринос француских интелектуалца актуелизацији српског питања у години рађања пропаганде, посебно након сазнања да ће рат бити дуг и исцр-

пљујући. Рад је заснован на коришћењу докумената из француских и српских архива, штампе, мемоара и одговарајуће литературе.

Зборник је штампан у тврдом повезу и технички солидно опремљен. Садржи и одређени број табела. Штампан је у тиражу од 300 примерака. Ова књига, због међународног каракте-

ра, нуди различите перспективе виђења догађаја из Великог рата 1915. године, те је сматрамо изузетно корисном како за домаћу, тако и за страну стручну јавност и ширу заинтересовану публику и топло препоручујемо читаоцима.

др Татјана Милошевић

**МИЛОШ ТИМОТИЈЕЋ, ДРАГИША ВАСИЋ
(1885–1945) И СРПСКА НАЦИОНАЛНА ИДЕЈА,
СЛУЖБЕНИ ГЛАСНИК, БЕОГРАД 2016,
СТР. 566**

У последњих неколико деценија српска историографија добила је неколико значајних књига о истакнутим личностима из српске историје. Поред већ раније биографије о Николи Пашићу, обрађено је деловање и живот Слободана Јовановића, Драгољуба Јовановића, Божицара Марковића, Милана Грола, Драгољуба Михаиловића, Звонка Вучковића... Оне су обогатиле не само раније доста занемарен историографски жанр, већ су новим увидима и истраживањима обогатиле и наше знање, како о њиховој улози у значајним догађајима, тако и о епохи у којој су стварали.

Њима се равноправно придружује и књига Милоша Тимотијевића о Драгиши Васићу. У питању је прва целовита биографија Драгише Васића, истакнутог интелектуалца прве половине 20. века. На њу се, као и у случају других личности, чекало дуго. За то постоји више разлога. Наведимо најважније. Драгиша Васић је, после Другог светског рата, због припадности оном делу српског грађанства које се у рату отворено сврстало уз покрет отпора Драже Михаи-

ловића, био означен као издајник и колаборациониста, носилац „великосрпства“ и „великосрпске хегемоније“, а његова књижевна дела су, попут дела многих других српских интелектуалаца, забрањена и тако избрисана из културе сећања генерација. Додуше, било је дискретних покушаја културних посленика да се његово дело, а тиме и он сам „рехабилитује“ почетком шездесетих и осамдесетих година прошлог века, али без успеха. Сваки такав покушај схваћен је као могућност повампирења српског национализма. Тек са променама почетком деведесетих година 20. века, уз доста мукe, изашла су Васићева одабрана дела у четири тома, које је приредио Гојко Тешић. Тиме је започео и процес његовог повратка у окриље српске културе. У исто време отворен је и простор за објективније и рационалније истраживање и тумачење прошлости и улоге Драгише Васића. Ипак треба поменути да се, због природе рада и истраживања, много више урадило у књижевности него у историографији. Историчари су тек узгредно, у оквиру ширих истраживања, до-

тицали деловање Драгише Васића. Обрађени су тек поједини сегменти његовог живота и рада; наведимо, примера ради, учешће и рад у Српском културном кругу (проф. Љубодраг Димић, Небојша Поповића, проф. Бранко Петрановић) или улогу у Другом светском рату (Коста Николић, Бојан Димитријевић). Међутим, било је, управо због недовољног или потпуног непознавања живота и рада Драгише Васића, и крајње некритичких анализа и тумачења. Они су видљивији пре у јавности него у историографији. Једни су га, тешко се одвајајући од раније усвојених гледишта из социјалистичког периода, оспоравали, док су други, пре свега припадници десних усмерења, почели да га прихватају као део сопственог наслеђа. Првима је додатни подстрек давала и чињеница да је српски национализам означен приликом распада југословенске државе као узрок „свих проблема”. Други су га уздизали због четири начела којима се руководио у периоду сазревања (брак, црква, краљ и Србија).

Поменути разлози, о којима говори и аутор, били су подстицај и изазов да се ухвати у коштац са једном тако сложенем темом. Томе треба додати, чини нам се, не мање важну констатацију да је и сама обрада ове теме захтевала историчара какав је Милош Тимотијевић, историчара велике истраживачке снаге,

лепе стручне културе, великог знања и способности да лако обухвати велике и комплексне појаве у хронолошки дугим периодима каква је анализа једне такве личности попут Драгише Васића. Његов живот био је, како то истраживачи наводе, пун противречности, које су збуњивале и његове савременике, а и истраживаче; с једне стране, био је занесен идејама Димитрија Туцовића, а с друге, учествовао у организацији Националне омладине пре Првог светског рата, залагао се за републику, а борио се и страдао за монархију, у двадесетим година 20. века сарађивао је са комунистима и учествовао на прослави прве деценије Октобарске револуције, да би касније, посебно у рату, постао велики антикомуниста и сл. Окренутост либерално-демократским узорима Запада, посебно Француске и Велике Британије, претворила се у Другом светском рату у отворено противљење према Великој Британији, коју је сматрао „бездушним савезником”. Са деснице су га оптуживали да је левичар, док су га левичари доживљавали као великог националисту и шовинисту. У питању је, нема сумње, више него сложена и слојевита личност. Зато није чудно што истраживачи нису могли лако да га обухвате и тумаче. Па чак ни да прате необичне заокрете и путање његовог живота. Требало је у истражива-

њу и анализи одабрати најбољи пут за разумевање Драгише Васића. Милош Тимотијевић је покушао то да уради преко централног проблема Васићевог живота и рада, јавног и интелектуалног ангажовања – бриге за српско национално питање, односно српску националну идеју.

Резултати истраживања су хронолошко-проблемски конципирани и изложени, поред предговора и увода, у осам целина: Нација и национално питање; Српска национална идеја: стварање и ширење; Српско грађанство: породично, културно и политичко упориште Драгише Васића; Радови (1912–1920); „Човек прича после рата”; Чекајући нови рат (1930–1941); Нови рат (1941–1945); Мир; Интелектуалац и рат. Аутор је, што је видљиво и из наслова целина, Васићеву биографију и однос према патриотизму и српској нацији широко засновао, не анализирајући само време његовог живота и рада, већ и однос према његовом животу и делу до данашњих дана. У том оквиру прати српску националну идеју, њен садржај у време Васићевог живота, питања и проблеме са којима се сусретао, али и њихову актуелност у текућем јавном и стручном дискурсу. У исто време аутор се не устручава да покрене расправу и изнесе аргументован став.

Милош Тимотијевић је користио особен приступ у анали-

зи Васићевог односа према српском националној идеји, за шта је требало не само много знања и рада већ и интелектуалне храбрости. Тај приступ се огледа у схватању да Васићево виђење српске националне идеје треба анализирати и тумачити не само преко политичке активности већ и преко његовог целокупног живота и рада. Важност добија и простор у којем се Драгиша Васић родио и сазревао (рудничко-таковски крај), простор у којем је живео или се пак кретао, као и личности и догађаји времена у коме је живео. Посебан значај имали су његови књижевни и публицистички радови, које аутор с великом пажљивошћу анализира у објашњавању његових идејних и политичких уверења и превирања. Аутор потврђује оно што је својевремено истакао и проф. Мило Ломпар – „чудесну подударност” Васићевих књижевних радова са његовом биографијом и јавним послом.

У сваком случају, Милош Тимотијевић нам открива садржај који има српска национална идеја код Драгише Васића. Прати ко је или шта је имало утицаја на баш такву перцепцију појединих идеја, промене које она код њега доживљавала, разочарења и дилеме. То чини постепено, испитујући слој по слој, уочавајући оне дубље, традиционалније слојеве идентитета и српске националне идеје у односу на нове модерније наслаге. У

исто време аутор потврђује да је Васић већ пре 1912. обликовао национални идентитет и националну идеју, али не на старијим премодерним патријархално-православно-сеоским обележјима, већ на модерним либерано-демократским основама, по узору на друге европске народе. Прихватање либерално-демократских начела био је, како то закључује Тимотијевић, „једини политички концепт” за који се он борио до краја живота. При томе је републику претпостављао монархији. Од социјалиста је још за време гимназије прихватио снажну тежњу за социјалном правдом и она је такође остала трајно упориште у његовом деловању. У преломним моментима, као што су ослободилачки ратови, Васићу је национални, значи колективни интерес био водиља и та жртва је за њега имала смисла. Она се испољила и за време Другог светског рата, када се као републиканац борио за краља и отаџбину. Аутор наглашава да је православање било важна саставница Васићевог идентитета, али не и садржај саме националне идеје, како ју је он схватао.

Милош Тимотијевић, попут других аутора, подвлачи значај Првог светског рата, као најважнијег Васићевог искуства како у идејно-политичком и националном смислу, тако и у уметничком погледу. Иако критикује рат и његове последице по дру-

штво и појединца, он брани жртву коју је доживео српски народ зарад вишег колективног циља. Међутим, одушевљени националиста пред Први светски рат је, како примећује аутор, постао после рата разочарани националиста и грађански побуњеник. То га је водило у отпор не према држави већ према режиму и монархији, којој није могао да опрости понашање током Солунског процеса. У суштини, на тој основи он је успоставио сарадњу са комунистима и другим противницима режима. С посебном пажњом испитан је и велики изазов који су југословенска идеја и хрватски национализам наметнули српском национализму и српској националној идеји. Извесно је да је Васић имао неповерење према југословенској идеји, али је ипак прихватио југословенски оквир за развој српског народа, али не и екстремни хрватски национализам. Васићев одговор био је, као у случају других српских интелектуалаца у другој половини тридесетих година, окретање српским снагама и њиховој мобилизацији око српске националне интеграције као услова југословенске интеграције.

Књигом Милоша Тимотијевића добили смо на једном месту обједињена знања и радове о личности Драгише Васића. То је добра основа за све будуће истраживаче његовог живота и рада. Њих ће свакако бити и због

чињенице да је о Васићевом животу и раду остало, због недостатка извора, доста белина. У највећој могућој мери осветљене су и разрешене неке непознанице или пак недоумице, понегде и разбијене неистине и заблуде, али и наговештени могући правци за нека нова истраживања. Битно је поменути да је у књизи отворено неколико нових истраживачких и тематских целина, без којих не би било могуће упознати неке битне аспекте деловања и националних ставова Драгише Васића. Реч је о идејном утицају Националне омладине на Васића, који је био њен активан члан, анализи његовог приватног живота, као и испитивању људи, предела и нарави различитих народа и земља кроз његову путописну заоставштину, у којој је српска национална идеја стављена у шири просторни, европски контекст, кроз поређење снаге и садржаја различитих националних идентитета и идеја (на пример, српског и француског, немачко-француско-српског, срп-

ског и бугарског...). Остало је пак неразјашњено више питања, попут Васићевих веза са совјетском обавештајном службом или места погибије. Међутим, треба поменути да је Тимотијевић успео да покаже да је национална идеја, која је кључна за разумевање Васићевог живљења и мишљења, сасвим особена. Та национална идеја и патриотизам засновани су на либералним вредностима тадашње Европе. Зато ова књига није само добра и важна биографија једног великог интелектуалаца већ је и драгоцен материјал за све оне који размишљају или проучавају питања патриотизма, идентитета, националних интереса и судбине српског народа. Можда за крај треба истаћи и то да је аутор успео и да оспори неке раније наведене, актуелне ставове припадника левих или десних усмерења према Васићу, дајући њему и његовом односу према патриотизму и српској нацији место и садржај који им историјски припада.

Др Наташа Милићевић

**CIRO PAOLETTI, DALLA NON BELLIGERANZA
ALLA GUERRA PARALLELA. L'INGRESSO
DELL'ITALIA NELLA SECONDA GUERRA
MONDIALE PER PAURA DEI TEDESCHI,
1938-1940, ASSOCIAZIONE CULTURALE
„COMMISSIONE ITALIANA DI STORIA
MILITARE” – CISM, ROMA 2014, 180 PAGINE**

Процес писања историје може се заснивати на два различита приступа: кроз научну „индукцију”, или озбиљна архивска истраживања. Чини се да је прва тенденција на целом Западу, и не само тамо, много распрострањенија од друге. Може се сматрати да се путем ње научник ослобађа обавезе да превазиђе потешкоће у проналажењу докумената у архиви, који би поткрепили његову почетну тезу. Заиста, многи примарни извори могу заобићи неке релевантне детаље проблема, притом наглашавајући неке друге. То је корисно, подразумева се, за очување престижа и угледа дипломатске, војне или политичке институције која их ствара. Међутим, поређење архивских, објављених или необјављених извора различитог порекла, чак и страног, не осигурава увек објективну реконструкцију датог процеса. Да ли је то једини разлог зашто је први истраживачки приступ, између две горе наведена, пожељнији од другог? Вероватно.

Ипак, у историјском истраживању једна више или мање уска повезаност са основном дефиницијом коју даје оснивач једне високе школе струковних студија, може довести до резултата који није увек одговарајући: намећање „веровања” методолошке, интерпретативне и, пре свега, идеолошке природе. Ово има најмање две последице. Прво: негативан суд због било каквог удаљавања, чак и ненамерног, од основног принципа који дато историографско наслеђе сугерише и намеће. Друго, да се сматра погрешним испитивање одређених врста извора. То је оно што др Ђиро Паолети, један од најугледнијих стручњака за војну историју у модерној и савременој епохи у Европи и учесник на великом броју конгреса и конференција одржаних у свету, износи у уводу у својој студији, објављеној 2014. године: од неучествовања у рату до паралелног рата. Улазак Италије у Други светски рат због страха од Немаца, 1938–1940. године.

Рад који се надовезује на његово излагање на конференцији у Паризу у јануару 2010. године, подрива многе наводе који тврде да је фашистичка Италија имала недостатке као што су „незнање“, „неозбиљност“ и „хвалисање“, посебно приликом њеног уласка у Други светски рат. Паолети признаје да је тема „до сада била искључиво третирана на основу параметара од политичког значаја“, да „у земаљама победницама историографија није урадила ништа, осим што је понављала исте измишљотине савезничке ратне пропаганде“ и да су „у Италији ове измишљотине или биле преведене и поновљене на другачији начин, или је, захваљујући распрострањености левичарске историографије, стављен акценат на криминалну неспремност Националних оружаних снага“ (стр. 4). Након тога наставља да доказује да целокупно историографско стваралаштво може изгубити вредност због изостављања, било да је намерно или не, неких битних детаља. Као потврда његовог унутрашњег убеђења да је Италија ушла у рат не да би „отела“ Ницу, Савоју и Корзику од Француске, већ управо због страха од Немаца, настало је тумачење два објављена извора, којих нема у архивима: први том Записника са састанака који је одржао начелник Генералштаба објављен 1983. године, који је приредио Анто-

нело Бјађини и, пре свега, мемоари (*Између два вода за егзекуцију. Догађаји и проблеми фашистичке епохе*) Такома Ачерба. Паолети поново открива истину која је седамдесетих година била бачена у заборав. Експлицитна злонамерност? Недостатак свести? Или немогућност читања и разумевања? „У сва три случаја историчари су оставили јако лош утисак“ (стр. 6).

Година 1935. је била време када је равнотежа, успостављена Версајским споразумом и додатно консолидована наредним споразумом у Локрану и Келог-Бриандовим пактом, почела да се ремети. Први корак Хитлерове Немачке била је припрема терена за прикључење покрајине Сар и Републике Аустрије кроз две мере: поновно успостављање опште војне обавезе и поновно наоружавање. Италија је, у међувремену, показивала своју војну ефикасност на два фронта: у рату у Етиопији и у Шпанском грађанском рату, које је Паолети прецизно описао и коментаришао (стр. 14–15), где подсећа на који ће начин француска војна подршка шпанским републиканцима неминовно довести до „незваничне подршке“ онима који су били називани „црвени“, односно „бољшевици“. Италијанске акције у источној Африци биле су геополитички компромитујуће за међународну позицију Француске и Енглеске скоро исто као и немачка претња.

Освајање Етиопије гарантовало је Италији територијални континуитет међу њеним еритрејским поседима, добијеним у време Франческа Криспија, који се налазе северно од мореуза Баб ел-Мандеб, који је под директном контролом Француске у Џибутију, као и дела Сомалије који излази на Индијски океан, стратешки много мање важног од оног у поседу Енглеске, који обезбеђује директну контролу мореуза. Веома је симптоматична чињеница да, приликом увођења обавезујућих економских санкција Италији, међу производима за које је забрањен извоз у Италију Лига народа није укључила нафту. Паолети има веома конкретно објашњење за овај избор: ни Француска ни Енглеска између 1934–1935. године, нису биле у стању да се суоче са новим ратом великих размера, и стога „нису могле а да не осуде тако очигледну повреду међународних норми као што је агресиван рат, а да потпуно не изгубе образ пред својим бирачима и онима широм света, али нису желели ни да изгубе италијанску војну подршку против Немачке” (стр. 12). То је кључно објашњење, на основу многих аспеката војног и дипломатског развоја који је одмах уследио.

Немачка је, у ствари, покушала да Италију, која је била ангажована у Шпанији, прикључи Антикоминтерна пакту (15. новембар 1936), што се и десило 6.

новембра 1937. године. То је био увод, као што је познато, у приступање Тројном пакту 1940. и свему ономе што је из тога произишло. Према Паолетију, део италијанске дипломатије размишљао је да краткорочно користи ово приступање не само да би наметнули Лондону признавање Италијанске Етиопије, већ и да би добили од Париза „спорну територију” (стр. 17). Битно је имати у виду следеће: објасниће, у суштини, став Дучеа, и, индиректно, маршала Бадолџа, у вези са територијалном компензацијом која треба да буде добијена од Француске..

Антикоминтерна пакт је био само први корак за привлачење Италије у сферу немачког утицаја. Следећи је био Минхенска конференција (29. и 30. септембра 1938). Мусолини је добио очајнички позив од Чемберлена да постане посредник између Хитлера и западних сила, и на тренутак се чинило да су постојеће несугласице између Италије и западних сила остављене по страни, а самим тим и појава новог сукоба. Али то је била илузија. Мусолини је, са своје стране, знао да је судетско питање уско повезано са безбедношћу границе Бренера – Аншлус је закључен 13. марта – и на тој основи Паолети додаје: „од три европске силе победнице из прошлог рата, једина која би реаговала била је Италија; са немачке тачке гледишта она би

била неутрализована тако што би била прикључена савезу. И савез јој је био понуђен" (стр. 22). Посета министра спољних послова Рајха Јоакима фон Рибентропа свом италијанском колеги Галеацу Чану, 28. октобра 1938. године, требало је да буде добар знак. Међутим, њене последице биле су експлозивне. Записник са састанка између двојице министара наводи детаљ за који Паолети каже да је од фундаменталног значаја. Као што Чано бележи у свом чувеном дневнику, „Фирер је уверен да морамо [ми, Италијани] неизбежно да рачунамо на рат са западним демократијама за само неколико година, можда три или четири" (стр. 23).

С обзиром на ова уверавања, Мусолини је био далеко од ишчекивања рата у септембру 1939. године, већ пре 1941. и 1942, до када се требало поново наоружавати за рат, што је делом и урађено (стр. 24). Ако се томе додају огромни трошкови који су настали због рата у Етиопији, као и чињеница да је Дуче дао генералу Франку сва финансијска средстава за рат и тешко наоружање да би га подржао да дође на власт (стр. 45), а и јер је био велики издатак поново вратити их назад, долазимо до једне чињенице: фашистички режим није представљао тек „незнање“, „хвалисање“ и „неозбиљност“, о којима се причало и писало деценијама.

Упркос томе, немири који су настали у парламенту 30. новембра 1938. године били су фатални за режим. Током Ђановог говора, који је одржан тог дана у парламенту, око тридесет посланика узвикивало је „живела Ница“, „живела Савоја“, „живела Корзика“.

Кроз веома пажљиво поређење Ђанових, Ботаијевих и Ачербових мемоара, Паолети закључује да је ове немире подстакао лично Ђано. Управо је Ачербо, у ствари, пружио најискреније и најисцрпније објашњење. Мусолини је осудио овакав став свог министра спољних послова, али не скривајући многе друге територијалне претензије, иако различите од оних о којима се говорило у парламенту. У погледу тога Паолети указује на, краткорочно, „одржавање посебног статуса Италијана у Тунису, добијање места у управном одбору компаније Суецки канал и споразум у вези са Џибутијем, где се завршава једина постојећа железника пруга за Адис Абебу" (стр. 31). Тај став ће, на првој седници одржаној 26. јануара 1939, потврдити представници италијанског војног врха под председништвом маршала Бадолџа, где „иницијатива појединаца" (што се јасно односи на Ђана) по питању претензија не само да није имала подршку већ је била оцењена као штетна. У сваком случају,

догађај је имао кобне дипломатске последице.

Након конференције у Минхену нормализација италијанско-француских односа била је угрожена. Француски амбасадор у Риму Франсоа Понсе питао је, 2. децембра 1938, Ђана да ли немири који су се десили три дана раније показују јасан правац италијанске спољне политике према његовој земљи. Споразуми између Мусолинија и Лавала из 1935. године око граница између Либије и Чада и Еритреје и Џибутија били су суспендовани. Овај потез је, као исход, морао имати захтев да се прецизирају привилегије за контролу Суецког канала, што није било договорено.

На овом месту Паолети показује да није прекид, већ потреба за поновним преговорима око тих споразума, у складу са стеченим италијанским суверенитетом над Етиопијом, била у основи ових немира у парламенту. Након тога Италија је направила озбиљне грешке. Паолети их веома строго оцењује, квалификујући Мусолинија и Ђана као аматере у спољној политици. У покушају да застраши Француску, која је постала непријатељски настројена, Италија је, показујући да је потенцијално заштићена од Немачке, само деградирала своје место на међународној сцени (стр. 36). Добри дипломатски односи између Италије и Француске сва-

како би се пореметили и из других разлога. Чини се да је Италија, с пуним правом, у Француској, чак више него у Немачкој, видела директнију и непосреднију опасност. Француска је још од 1931. године припремала планове за инвазију на Италију, а од 1938. разрађивала је са Енглеском планове напада против Немачке и Јапана. Веома је била провокативна изјава генерала Жироа да би француска инвазија на Италију била „шетња дуж реке По“. Ипак, није реметио равнотежу моћи коју Паолети описује као симетрично организовану: Италија је гледала у Немачку, јер се бојала напада Француске, уз подршку Енглеске, која је није нападала из страха да ће бити нападнута од Немачке, која још увек није реаговала због страха од реакције Велике Британије и Француске, против којих јој је био потребан савез са Италијом, чија је војна сила – за коју се веровало да је велика – била цењена, јер се добро показала у Шпанији, као што је уосталом увек и чинила у сукобима у последњих двадесет седам година, и зато што би у сваком случају одвукла велике снаге са Рајне (стр. 34).

Ако је Немачка намеравала да се територијално и војно шири по Европи, морала је да пристане на изазов, из ког је морала изаћи достојанствено. Била је моћна, не свемогућа, нити ратоборнија од својих суседа, али са

веома опасним програмом ширења. Свака њена акција могла је изазвати реакцију непријатеља, иако још увек неспремног. Дакле, били су јој потребни савезници. Пошто су прекршени услови Минхенске конференције у марту 1939. године, Хитлер је одлучио да успостави протекторат над Чешком и Моравском, остављајући потом независну Словачку у рукама ревизионистичке Мађарске. У том тренутку Италија је предузела потребне мере припојивши Албанију (7–9. април 1939). Повећавајући свој утицај на Балкану, Немачка није дала чврсту гаранцију Италији за њену превласт на Медитерану. Због тога окупација острва Сасано и Валоне више није била довољна. Операција „*Oltre Mare Tirana*” била је успешна, али је показала да организација италијанске војске у то време није била баш добра најбоља (стр. 50). Управо на таквим елементима идеолошки подељени историчари заснивају свој негативни став не само о озбиљности фашистичког режима већ и о Италији откад постоји као јединствена држава. Паолети се овде уздржава од неопходних критика, наводећи само да би ове грешке требало исправити, иако се то није догодило. Дакле, наставило се дипломатско приближавање између Италије и Немачке. Мусолини је поново добио од фон Рибентропа гаранције „да му, у случају англо-

француског напада, леђа чува Немачка и да има још четири или пет година мира, тј. да има још времена да се наоружа до 1943. или 1944. године” (стр. 54). Само, Ђано је предвидео последице тога. Након што је, 13. маја, прочитао нацрт споразума о савезу са Немачком, он је у свом дневнику забележио: „Никада нисам прочитао такав пакт: то је права правцата бомба” (стр. 55). Челични пакт је потписан 22. маја 1939. године. Ступио је на снагу одмах након потписивања (члан VII Пакта) и, иако је предвиђао стриктну италијанско-немачку сарадњу у свим могућим околностима које се могу очекивати за време ратног стања, сваки италијански избор, када је у питању ратна стратегија, остављао је на милост и немилост немачких сугестија и потеза.

Виторио Емануеле III препознао је да ће се Немци ускоро понашати као „покварењаци какви и јесу”. Преамбула Челичног пакта указује на то да су италијански и немачки народ „уско повезани великом сличношћу погледа на живот и свеобухватном узајамном сарадњом од обоностраног интереса”. У Меморандуму Бизмарка Мацинију, у априлу 1868, две године након италијанско-пруског споразума од 8. априла 1866, а који је Хитлер Ђану намерно поменуо мало пре инвазије на Пољску, било је постављено следеће реторич-

но питање: „Француска да господари Медитераном? Француска са границом до Рајне? Не: Италија и Немачка то нипошто не смеју да дозволе. То је питање живота или смрти”. Добро су познате гаранције које ће Немачка и Аустроугарска сачувати за Италију приликом друге обнове споразума Тројног савеза (Берлин, 6. маја 1891), након оставке Бизмарка, а нарочито после опасне кризе у Фашоди: низ недоумица, са којима се Томазо Титони посебно добро носио. Краљ Виторио Емануеле је о свему томе имао посебне белешке, а Паолети је сматрао сувишним, и у великој мери разумним, да то помиње. Да се вратимо на 1939. годину. Рат је избио управо те године: три године „раније”. Пошто је Хитлер отказао састанак са Ђаном на Бренеру, што је био лош знак, Ђано се срео са фон Рибентропом у Салцбургу и Хитлером у Берхтесгадену.

Разговарало се о сукобу са Пољском због питања Гдањска и о преговорима са Совјетским Савезом око споразума који није био детаљно одређен. Поново је било потврђено да би Осовини биле довољне две или три године да побољша свој положај. Лакко је разумети узнемиреност Дучеа када је од фон Рибентропа чуо за предстојећи пакт о ненападању са Стаљином (23. август 1939. године). Немачка је прва прекршила правила апсолутне

транспарентности према свом савезнику, прецизирана Челичним пактом. У том тренутку Ђано и Дуче обавестили су Хитлера да Италија није спремна да уђе у рат, осим у случају да Немачка испоручи одједном 170 милиона тона муниције. Хитлер је то прихватио, али не пре Муневитог рата у Пољској и против Британаца и Француза.

О немачкој злонамерности, показује Паолети, сведочи како ово очигледно одлагање обавеза из Челичног пакта, тако и још један издајнички чин: пошто је, због лојалности, Мусолини тражио од Хитлера телеграм који би забележио да се од Италија не тражи да учествује у рату. Добио га је, али Deutsche Rundfunk о томе није давао никакве информације немачком народу. Дуче је ризиковао да буде сматран издајником и плашио се да би Немачка у будућности могла да наплати избор који Паолети оправдава наводећи, детаљно, податке о финансијском стању и стању ратне инфраструктуре у коме се Италија налазила: мањак у буџету од 2 милијарде и 245 милиона лира и 22 милијарде лира потребне за прву годину рата (стр. 70–71). Ситуација је била таква да би Италија поступила добро да остане неутрална. То није урадила, тврди Паолети, из врло јасног разлога: недостајале су јој „сировине, угаљ и нафта”.

Енглеска је 1. марта 1940. године објавила блокаду испоруке нафте Италији од Немачке и других земаља – САД, Ирака, Колумбије, Совјетског Савеза, Холандске Индије, Мексика – затварајући Суецки канал и Гибралтарски мореуз, где је осам дана 847 италијанских трговачких бродова било блокирано и контролисано, са случајевима одузимања робе која није била правилно сертификована. Разумљиво, то је додатно изазвало бес код Дучеа. Бес који се повећавао док Енглеска није предложила Италији срамну незакониту трговину: да јој обезбеди тачно половину годишњих потреба угља, а да Италија, у замену, обезбеди савезницима авионе, топове и тешко наоружање. Дуче је то одбио и наступила је тотална блокада. Само захваљујући отворености Швајцарске за транзит немачког угља кроз кантон Тичино и Ломбардију – нешто што се не помиње увек, а што је по Паолетију вредно помена – Италија је могла располагати њиме, зависећи још фаталније од воље Немачке (стр. 79–80). Стигла је и понуда за медијацију од председника Рузвелта, која је била у опасности да се претвори у лажно обећање: понуда је стигла у фебруару-марту 1940. године, а Рузвелт би, шест месеци касније, требало да се кандидује на изборима, у нади да ће добити свој трећи мандат – јединствен случај у америчкој

историји. Остаје чињеница да је, барем наизглед, то било много искреније и много мање подмукло од суптилне уцене изречене непосредно пре тога од Енглеске (стр. 88).

Немачка јавност је свакодневно оптуживала Дучеа за издају због његовог захтева за неутралношћу. Хитлерова љутња је постала евидентна када је, у писму које је добио од Дучеа 3. јануара 1940, прочитао да Немачка треба да успостави мир са савезницима напуштајући Пољску и да „Италија задржава право да уђе у рат у тренутку за који сматра да је најповољнији” (стр. 87). Да је Немачка напала Француску обновивши стратегију Шлифеновог плана, пре или касније она би сигурно напала и Италију, која јој је од 1938. године била суседна држава. А изговор је био Јужни Тирол, односно округ Болцано.

Захтеви за компензацију које је Сидни Сонино, министар спољних послова владе Саландра, 1915. године упутио свом аустроугарском колеги Иштвану Буриану не фокусирају се толико на Тренто и округ, већ и на Болцано. То је у складу са чувеним чланом VII споразума Тројног пакта из 1891. године. Сонино није издао Немачку и Аустроугарску, већ им је остао лојалан, баш као и његов претходник Антонио ди Сан Ђулиано. Али шта је био разлог за одбијање Буриана? Веома је једноставно: Трен-

тино је морао да буде уступљен Италији унутар Наполеонових граница, утврђених Уговором из Париза 28. фебруара 1810. године, мање-више истих као у Бечком споразуму, који је лишио тадашње Аустријско царство изласка на Јадранско море. Права пертурбација.

После Великог рата граница Трентина је потиснута до Бренера и до планине Вета д'Италија. Немачка претња из 1940. године било је нешто најнепожељније што се могло појавити пред римском владом.

Паолети указује на три посебне прилике када су Ђано и фон Рибентроп, пре 1940. године, разговарали о питању Јужног Тирола. Прва је била објава Хитлера, 11. марта 1938, по којој је граница Бренера била неприкосновена. Друга прилика била је Хитлерова наредна изјава, 7. маја 1938, на исту тему. Али већ тада ситуација је била у опасности да измакне контроли. Тако се, након потписивања Челичног пакта, 6. и 7. маја 1939. године, расправљало о могућности да се 10.000 јужнотиролских германована пресели на територију Рајха. Челичном пакту је касније додат само један мизеран пасус који се односио на неприкосновеност граница, али не и посебно на границу на Бренеру. Ђано је сматрао да је веома користан, али Паолети показује да није било тако. У ствари, 12. августа 1939. сазнао је од Хитле-

ра да је евакуација аутохтоног становништва Јужног Тирола задала тежак ударац угледу Рајха. Подразумева се да је тај углед морао бити враћен још већом бескомпромисношћу према Пољској (стр. 89–90).

Дакле, договор који је постигнут 18. октобра био је узалудан. Јужни Тирол је, у складу са национал-социјалистичком пропагандом – мада је архитекта Алберт Шпер у својим мемоарима испричао да је Хитлер говорио о целој северној Италији – морао бити враћен Немачкој, баш као и Судети.

Имајући то у виду, пораз Француске, који је повлачио за собом позивање генерала Вејганда из Сирије, кога је и Дуче ценио, који је као сведок присуствовао најкатастрофалнијем поразу француске војске свих времена – 1,2 милиона људи – донео је са собом једну предност и једну ману. Предност се састојала у уравнотежавању поморских снага на Медитерану између Италије и савезника, 1939. године било је четири оклопна брода Челичног пакта и осам оклопних бродова Савезника (стр. 83–85), али су крајем пролећа 1940. године додата и два италијанска оклопна брода. Мана је била та што је Немачка, након што је освојила Данску и Норвешку, постала врло опасна. Пангерманизам је постао чињеница. Одмазда за проглашење неутралности 1939. године, под

изговором Јужног Тирола, могла би чекати већ иза угла.

И сада долазимо до централне тачке Паолетијеве тезе, која се налази у поглављу 14 његовог рада – страх од Немаца.

Још једном, мемоари Ђакома Ачерба су тачка од које аутор полази да би доказао оправданост овакве менталне диспозиције Италијана. Ачербо пише да Мусолини није ни помислио да је помене „на војним састанцима и повременим разговорима у данима који су претходили интервенцији”, да је то почео да наговештава „тек касније, када се рат окреће ка нама [Италији] да би оправдао непоправљив корак који је направљен” (стр. 98–99). Нису потребна објашњења за овакав Дучеов став. Према Ђану, Мусолини је у пролеће 1939. године говорио да би коалиција свих европских сила, укључујући и Италију, тек зауставила немачку експанзију, која је тада стизала до Скандинавије, али је не би натерала на повлачење. Међутим, према Ботаију, Мусолини је у децембру исте године рекао: „Ако победи Енглеска, неће нам оставити ништа осим мора. Ако победи Немачка, неће нам оставити чак ни ваздух за дисање. Пожељно би било да се два лава растргну до краја. А ми ћемо, у крајњем случају, отићи да покупимо лешине” (стр. 101). Страх од Немаца помиње се у раду генерала Емилија Фалделе, са

три различите нијансе (стр. 104):

„Страх од немачке освете је временом растао. После Француске, једног дана могао би да дође ред на нас: а врхунац би био, након потписивања споразума који се зове челични, наћи се на страни наковња [Овде Фалдела узима белешку једне Дучеове мисли коју је записао Анфузо, шеф кабинета Министарства иностраних послова, и коју Ђано није забележио у свом Дневнику]; Што се више профилисала могућност немачке победе, то се Мусолини више плашио Хитлерове освете.”

На крају, постојало је јавно мњење, које је, супротно убеђењу, које је у суштини настало због непоколебљиве истине, тако да је морало да одражава смишљени оптимизам Дучеа – који је заправо био престрављен – када су у питању намере Немачке, делило исто осећања страха и стрепње, изражено у наведеним цитатима. То се наводи у извештају који је префект Гвидо Лето, шеф Одељења за политичку полицију, ОБРА, послао Дучеу одмах након уласка у рат. Наводећи то у целости у свом приказу, Паолети чини дело вредно хвале.

Италија је ушла у рат 10. јуна 1940. године, са 1.746.010 људи, укључујући и оне из колонија, са морнарицом која је била у добром стању, ваздухопловством у не тако добром стању, и

копненом војском која је, у одређеној мери, била запостављена. Било је издато наређење да се не пуца. Према Паолетијевом мишљењу, овај избор је мотивисан намером Дучеа да сачува италијанске војне снаге за сукоб са Немцима, којег се плашио (стр. 111–112). У рат је ушла не као савезник Рајха, нити у корист Рајха, већ на страни Рајха. Тако Паолети коментарише став увек тачног Ђакома Ачерба. То је био „паралелни рат”. Италија је од Француске стекла мали територијални добитак од преко 832 квадратних километара. Увек се веровало да се ова минимална накнада дугује различитим ратним намерама Немачке и Италије, и да је Италија добила од ње један бедни комад земље. Али Паолети поново открива нешто више, и изненађује. Рибентроп је 19. јуна 1940. године питао Ђана шта жели Италија. Ђано је одговорио: Ницу, Корзику, Тунис, Француску Сомалију, Алжир и Мароко; искључује Савоју јер се налази иза алпског лука. Хитлер, 20. јуна, признаје Италијанима Корзику, Тунис, Француску Сомалију, половину Алжира (с намером да другу половину остави Шпанији), да окупирају Француску до десне обале Роне „и да се прошире дуж швајцарске границе, да би изоловали Виши и да би се повезали са немачком окупационом зоном” (стр. 118–119).

Зашто се све ово није догодило? Одговор лежи у броју ита-

лијанских дивизија потребних да заузму само француске територије западно од Алпа: најмање 15 дивизија, што би Италију оставило без одбране (стр. 121). А италијанска војска је у том тренутку морала да се понаша дефанзивно; али против кога, ако у Северној Африци ситуација није била лоша, и ако се на истоку Африке учествовало у неким освајањима: делови Судана и Кеније до Родолфовог језера, Британска Сомалија? Очигледно против само једне силе, односно Немачке; и, заправо, не само да се пожурило са изградњом алпског бедема на Карнским и Јулијским Алпима, односно према граници са Аустријом, већ су оклопне јединице премештене у долину реке По како би се спречиле претње са североистока. Од кога? Југославије? Или Немачке? Требало је припремити још један освајачки поход: на Грчку. Између Италије и Грчке било је неколико дипломатских сукоба, који су били у току или су постојали у прошлости, и ако их Паолети врати у време системског англо-француског искључивања Италије приликом поделе Блиског истока 1918. године – мада су изглед били веома различити са споразумом из Сан Ђовани ди Мориане од 26. априла 1917. године – можда их је требало ретродатирати барем у зиму 1913–1914. године, у време спорова око независности северног Епира. Ако су у међурат-

ном периоду италијанско-грчки односи били прихватљиви, погоршали су се након што је Јоанис Метаксас дозволио британској медитеранској флоти да користи грчке луке: том приликом Мусолини је, у страху од медитеранске блокаде румунских нафтних залиха, размишљао да у случају британске поморске одмазде бомбардују базу у Наварину. Према томе, Италија је планирала напад на Грчку, уз гаранције Челичног пакта, али је то одложено након инвазије на Пољску. Паолети наводи многе друге релевантне податке о околностима које су претходиле операцијама преко Јадранског и Јонског мора, као и то да је пораз Француске 1940. године спречио слање француског армијског корпуса у Албанију. Изговор је, међутим, убрзо пронађен када је Метаксас наредио блокаду италијанских залиха у Додеканезу. Датум напада, не преко Албаније већ директно у Заливу Арта, познат је: 28. октобар 1940. године. Напад је оправдан и доласком немачке војне мисије у Букурешт 12. октобра. Совјетски сСавез се није либио да нападне Финску. Стаљин је припојио и део Румуније, несрећну Бесарабију, стварајући тако дипломатску катастрофу. Дакле, Паолети објашњава: „Као што се на окупацију Судета и распад Чехословачке одговорило узимајући Албанију, тако ће сада одговор на улаз Немаца у

Букурешт бити дат уласком Италијана у Атину” (стр 134). Италијански напад је био катастрофа зато што албанске луке нису дозвољавале истовар залиха и довољно људи који би учествовали, зато што се неколико италијанских јединица у Албанији налазило пред скоро целом грчком војском и посебно зато што се приближавала зима. Немци ће потом сићи у Грчку и рат се за Италију завршава пировом победом, коју су заправо извојевали Немци.

Паолети, по том питању, изгледа подразумева једну битну чињеницу. Често се каже да је војном походу у Грчкој, који је завршен у априлу 1941. године, ишло у прилог велико кашњење операције Барбароса: требало је да буде у пролеће, али је одложена до 22. јуна. Последице су познате. И, у светлу Паолетијеве реконструкције, назире се још један важан детаљ: одмах је решен спор око судбине Јужног Тирола. Овде је Мусолини показао све осим „незнања”, „неозбиљности” и „хвалисања”. Паолети је на маестралан начин изнео чињенице. Његов рад је све само не сиромашан. Прегнантан је, конкретан, заснован на чињеницама, не на бескорисним мишљењима. Стил писања је „борбени”: лишен је интелектуалног самозадовољства, посвећен културолошкој борби. Због тога се, понекад, препушта колоквијалном лингвистичком регистру,

али са драгоценим ефектима. Структура замисли и синтактички избори са апсолутном веродостојношћу рефлектују геометријску јасноћу из које се карактеришу мисаони процеси аутора. Ово, међутим, не чини читање лаким за нестручну публику. Досегнути степен аналитичке сложености, као и огромна количина изнетих података, такви су да поколебају лаичког читаоца који превише верује информацијама добијеним у једноставним неформалним разговорима. Паолети је, прећутно, вољан да понуди сваком читаоцу искрену и транспарентну интерпретацију теме којом се бави, али под једним условом: да му се верује.

На крају, може се сматрати да је штета што Паолети за своје истраживање, поред заобилажења штампе, није искористио барем и томе Осме серије италијанских дипломатских докумената. То би могло да поткрепи

информације које је пронашао код Ђана – министра спољних послова, који често није био детаљан у својим извештајима – Ботаија и Ачерба. Разлог за овај његов избор је веома јасан и већ га је аутор делимично изложио у уводу рада. Ако се у архивским документима не могу лако наћи одређени подаци, њихови штампани примерци могу бити цензурисани. Свака комисија за објављивање дипломатских докумената сваке земље на свету нема увек интерес да открије истине које би продрмале темеље структура створених од „лаика“ који нису научници, већ политичари. Због тога су радови попут Паолетијевих прилагођени више научницима, чак и ако су дилетанти, мање студентима, а још мање широј публици.

*Фабрицио Руди (Fabizio Rudi),
Sapienza – Универзитет у Риму
(са италијанског превела
Весна Петровић)*

**МИЛУТИН ЖИВКОВИЋ,
НДХ У СРБИЈИ. УСТАШКИ РЕЖИМ У ПРИБОЈУ,
ПРЕПОЉУ, НОВОЈ ВАРОШИ И СЈЕНИЦИ
(АПРИЛ-СЕПТЕМБАР 1941),
ДРУШТВО ИСТОРИЧАРА СРБИЈЕ
„СТОЈАН НОВАКОВИЋ”, БЕОГРАД 2018, 359 СТР.**

У српској историографији (и раније југословенској) занемарена су истраживања из историје Санџака у Другом светском рату. То важи и за прве месеце рата и окупације на овом простору и улози Независне Државе Хрватске. Међутим, недавно се у издању Друштва историчара Србије „Стојан Новаковић” појавила књига Милутина Живковића, која за предмет разматрања има управо поменути тему. Тиме је превазиђена њена вишедеценијска запостављеност. На њу је, што посебно треба истаћи, утицала политичка осетљивост коју је тема носила. Због тога, што је занимљиво, много више знамо о историји источног Срема и Земунa, који је, 1941. године, такође припојила Независна Држава Хрватска и које је држала током целог рата, док о историји усташке власти у Санџаку веома мало или нимало. Било је извесних покушаја да се та тема отвори. Они су били подстакнути политичким, а не научним разлозима. Тако је, на пример, почетком педесетих година Комунистичка

партија иницирала да се, због стотина тужби против појединаца за злочине, паљевине и уништавање имовине и сл., спроведе истрага. Створена је у те сврхе и партијска комисија на челу са Хилмијом Хасанагићем, чланом чувене беговске породице, поратним директором листа *Задруга*, чланом Факултетског савета Економског факултета и народним послаником Србије 1960. године. Комисију су чинили још и Војин Бојовић и Олга Девечерски из Београда, Радул Плазинић и Ахма Шеховић из Титовог Ужица. Она је обишла Прибојски и Милешевски срез, док је Сјенички срез послао извештај. Међутим, одлучено је да нема смисла покретати судске поступке за дела учињена у рату јер би се велики број људи нашао на оптуженичким клупама, а то би додатно продубило иначе велики јаз између Срба и муслимана и распламсало међусобну мржњу, створену у току рата. То је онемогућило и научно проучавање поменуте теме. Недостатак радова водио је и

недостатку знања. Због тога је било могуће и да се у јавности, пре свега широј, развију жучне расправе о појединим појавама или личностима из тог времена. И не само то. Дошло је и до злоупотреба, па су поједини догађаји добили велики публицитет и важну улогу у текућој политици, а да се о њима, њиховим узорцима или последицама мало зна. Ипак, са довољним протоком времена, од преко пола века, створени су услови да се озбиљније и рационалније истражује историја тог простора. Њихов плод је и поменута књига Милутина Живковића, чије резултате и домете желимо да прикажемо.

Милутин Живковић припада најмлађој генерацији историчара. Написао је, што треба посебно истаћи, прву књигу која се озбиљно бави историјом Санџака у Другом светском рату. Тематски она прати, као што је наговештено, настанак и функционисање усташке власти на простору Прибоја, Пријепоља, Нове Вароши и Сјенице. У хронолошком смислу она обухвата веома кратак временски период, од слома Краљевине Југославије до почетка септембра 1941. године. То је период који је богат догађајима и појавама чије су политичке последице видљиве не само у времену до краја рата већ и данас. Предуслов добрих резултата састоји се у пажљивом, темељном и педатном истраживању објављене и необјављене ар-

хивске грађе и литературе. То је присутно и у књизи Милутина Живковића. Аутор је завирио у готово сваки фонд и архив који је имао или је могао да има значаја за тему, а они су бројни. Истраживао је не само у централним архивима у Београду и локалним архивима већ и у архивима у Берлину, Риму, Загребу, Сарајеву, Тирани. То је захтевало време, посвећеност и преданост. У том сучељавању и укрштању бројних и разноврсних извора, њиховом проверавању и допуњавању, могла је да се спроведе и ваљана и објективна анализа и да се донесу исти такви закључци. Резултати истраживања изложени су, поред увода и закључка, у пет проблемских целина (*Идеолошка подлога ширења НДХ, Организација усташког режима, Устанак – између патриотских побуда, идеолошких тенденција и етничковерских сукоба, Крах управе НДХ у Старом Расу, Последице усташке управе НДХ и рецидиви њене политике према муслиманима у каснијим фазама рата*), које обрађују разноврсне аспекте присуства усташке власти на простору Санџака.

Већ од првих страна књиге аутор води рачуна да буде строго објективан и вредносно неутралан. Због тога се он већ у уводним странама ограђује од употребе термина Санџак. За тај простор је, по њему, много прикладнији термин Стари Рас, који

је и старији и мање вредносно проблематичан. Термин Санџак је имао идеолошко-политичку вредност. Његова употреба је, што аутор посебно наглашава, била део аустроуграске стратегије уперене на одвајање Србије и Црне Горе, а коју је током 1941. године прихватила и Независна Држава Хрватска. Ми ћемо овде употребљавати више термин Санџак, који је много познатији и фреквентнији у јавности.

Милутин Живковић је успео да покаже и прикаже готово до нијанси сваку од заинтересованих снага чији су се интереси сукобили на овом невеликом простору. Међу заинтересованим страна су Немачка, Италија, Независна Држава Хрватска, али и Албанци, локални муслимани, као и муслимани из Сарајева, односно из Независне Државе Хрватске и, наравно, локални Срби, односно Срби који су живели на простору Санџака. Можемо ићи и даље, па поменути и црногорске сепаратисте, али и установе, антиокупаторски расположене, који су имали различите националне и политичке тежње. У сваком случају, свака од тих снага желела је политичку контролу над простором Санџака из својих разлога и готово свака је у неком тренутку у овом кратком периоду деловала и практично. При томе аутор, трагајући за дубљим узорцима и мотивима понашања појединих снага, пре свега Независне Државе

Хрватске и локалних муслимана, прелази поменуте хронолошке оквире теме, одлазећи даље у прошлост, а неретко и у будућност, у време после рата, показујући последице. Тако он идентификује да су главне идеје које се односе на Санџак или Стари Рас, а које су уткане у политичко и војно ангажовање Независне Државе Хрватске, наслеђене из 19. века, да су их истакли и промовисали Еуген Кватерник, Анте Старчевић, Иво Пилар и Милан Шуфлај. Оне су подразумевале територијално ширење хрватске државе на простор од Алпа до Косова. Са обухватом Санџака биле би одвојене две српске државе Србија и Црна Гора, а створила би се заједничка граница са противницима Србије – Бугарском и Албанијом. На тај начин Милутин Живковић указује и на континуитет појединих политичких и идејних пројеката, али и покушаје њихове реализације. Осим тога, у књизи је присутно, што је важно опет са гледишта континуитета, често окретање окупационој пракси Аустроугарске у Првом светском рату на овом простору, на чије се идеје такође ослањала Независна Држава Хрватска. Наравно, само истраживање показује и недовољну снагу и важност Независне Државе Хрватске да у надметању са Италијом оствари трајније присуство.

Истраживање показује и то да су се мотиви и интереси Не-

зависне Државе Хрватске и локалне муслиманске елите умногосте подударали и преклапали. Међу бројним мотивима, које аутор пажљиво испитује, издвајамо следеће:

1. антисрпско расположење обе стране, које је неспорно; но, што се посебно наглашава, код локалне муслиманске елите видљива је и србофобичност, због чега је била и окренута према НДХ;
2. у вези са претходним је и већ одраније присутна усмереност локалних муслимана према Босни и Херцеговини и повезивање са муслиманима преко Дрине, који су се већ нашли у оквирима НДХ, а који су себе, уосталом као и власти НДХ, називали чак Хрватима муслиманске вероисповести;
3. обе стране су имале и економске разлоге за заједничко деловање – НДХ је указивала на привредне ресурсе које је имао Санџак и њихову важност за сопствену државу (пољопривредна и рударство, на пример), док је локална муслиманска елита била незадовољна економским положајем и губитком неких привилегија са укидањем феудалних односа у Краљевини Југославији и очекивала је да ће јој НДХ помоћи у повратку те економске моћи идт.

Посебно су важне странице на којима аутор анализира положај српског становништва под усташком управом, али и понашање локалних муслиманских представника унутар те управе. Приказује методе и начине обрачуна са присуством Срба на том простору, методе већ присутне на простору НДХ преко Дрине. Он прати како је изгледало то увођење шовинистичких закона у сваком од срезова, указује на њихове сличности и евентуалне разлике. Уведеним законима спроведено је отпуштање српских чиновника, а од оних који су евентуално задржани тражило се да полажу заклетву НДХ. Укинута је свуда ћирилица, брисани су називи писани ћирилицом са јавних зграда, трговачких и занатских радњи. Забрањена је, због ћирилице, чак и продаја новина које су стизале из Србије под немачком управом. Забрањено је било и ношење шајкача и опанака, марама, дакле традиционалне одеће, као израза националне припадности. Аутор бележи честе сцене у којима је управо одећа, као симбол националности, насилно одузима на улицама и сечена, а њени власници малтретирани, пребијани и хапшени. У исто време, приказује како је изведено задовољење економских интереса беговских по-

родица, које су подржавале усташки режим. Међу њима је посебно значајно враћање феудалних односа и увођење намета за Србе попут ушура/четвртине, познатог из времена Османског царства. Ради сламања конкуренције страдале су и српске радње и српски трговци и сл. Томе треба додати и свакодневно страдање Срба због разних разлога, често исказаних и као ремећење јавног реда и мира, под шта се могло свашта подвести. Чак је уведена и квота по којој се за смрт једног Хрвата тражило хапшење и стрељање педесет најугледнијих Срба итд. Међутим, како примећује Милутин Живковић, што је од нарочитог значаја, до јулског устанака у Црној Гори Немачка је обуздавала оштрију примену тих закона, у жељи да ипак одржи како-тако добре односе са српским становништвом, али је после устанка дошло до ескалације насиља. Тада су посебну улогу добили управо муслимани организовани у муслиманску милицију, градске страже и остале нерегуларне снаге, или пак у друге војне и полицијске органе усташке државе на простору Санцака. Управо је овај други период, све до повлачења органа усташке државе, почетком септембра 1941. године, због репресалија над српским становништвом, а

које су се огледале у убијању и паљењу читавих села, произвео последице и довео до продубљавања верског сукоба, касније освете српског становништва. Веома важно је и то што је Милутин Живковић прегледно (у облику табеле) изнео и биланс терора усташких снага НДХ у посматраном периоду. Он је чак избројао, поред убијених (628), и осакаћене, злостављане и словане (704 лица), што је веома тешко и ретко, али и сва остала страдања, попут ухапшених и расељених лица, уништене покретне и непокретне имовине. Мало је примера у нашој историографији да је неко успео да тако прецизно обухвати све врсте страдања. Ишао је чак дотле да је побројао и сву опљачкану стоку, па тако сазнајемо да је опљачкано 17.147 грла.

Аутор не заборавља да покаже како су се понашали локални муслимани после слома усташке власти и доласка Италијана. Он примећује да је део муслимана избегао у НДХ, али и да је други део одмах покушао да успостави сарадњу са Италијанима, па и да побољша односе са Србима. Идентификовао је и мотив таквог понашања – обезбеђење што повољнијег положаја под новим, италијанским окупатором и обуздавање, ако не и спречавање, српске одмазде. Међутим, Милутин Живковић се ту

не зауставља. Он испитује да ли су се и у којој мери одржале, и после слома, везе прохрватских оријентисаних муслимана и власти у НДХ. Пошто је прибележио готово узначајнију форму и садржај контакта, аутор закључује да су током целог окупационог периода постојале политичке везе и контакти у разним формама (на пример, сусрети и апели за помоћ), али и војно учешће локалних муслимана на страни усташа у борби против устаника и сл.

Могло би се рећи да аутор није изоставио ниједно иоле значајније питање или појаву која се тичала овог периода и улоге НДХ на простору Санџака. Тако су пропраћена или бар додирнута и питања односа владе Милана Недића према даљим хрватским аспирацијама према овом простору, улога и понашање црногорских сепаратиста и др Секуле Дрљевића, албанских представника итд.

Књига Милутина Живковића представља необично важно истраживање које попунило велику празнину у радовима и знању о историји Санџака у првим месецима окупације. Она је осветлила не само готово потпуно непознату тему, већ и пружила једну изнијансирану слику тог времена. Уз педантност и пажљивост, аутор је показао и критичку опрезност, посебно у деловима који се односе на политички и национално осетљива питања односа Срба и муслимана. Резултати његовог истраживања пружају увид и разумевање корена многих процеса и тенденција са којима се тај простор и уопште српско друштво суочавају и данас. Они, због тога, нису значајни само за стручну већ и ширу јавност.

Др Наташа Милићевић

In Memoriam

IN MEMORIAM

**Пуковник у пензији Митар Ђуришић, научни саветник
(Парци код Подгорице, 23. октобар 1923 – Београд, 29. април 2017)**

Похађао је Учитељску школу на Цетињу. Учесник је антифашистичке борбе 1941–1945. Завршио је Пешадијску официрску школу ЈА у Сарајеву и Високу војнополитичку школу ЈНА у Београду. Обављао је штапске дужности до 1950, а у Војноисторијском институту био је историчар до 1979. године, када је пензионисан у чину пуковника. Изабран је у звање научни саветник из области војне историје 1995. године.

Бавио се изучавањем историје балканских ратова, Првог и Другог светског рата у Србији и Црној Гори. Објавио је педесетак радова у часописима и зборницима радова, као и више књига: *Први балкански рат 1912–1913*, I–III, Београд 1959–1960, III, 1960, *Операције црногорске војске*; *Битка на Дрини 1914*, Београд 1969; *Седма црногорска омладинска бригада „Будо Томовић”*, Београд 1973; *Први светски рат*, књ. 2, *Општа историја*, Београд 1976; *Партизански одреди у Србији 1941*, Београд 1982; *Приморска оперативна група*, Београд 1997; *Ђенерал Радомир Вешовић*, Андријевица 2005; *Српска ескадрила у Скадарској операцији 1913*, Београд 2006; *Црна Гора у Другом балканском рату*, Београд 2007; *Србија у рату 1914*, Београд 2008. Као коаутор писао је веће делове студија: *Први балкански рат 1912–1913*, I–III, Београд 1959–1960, књ. I, 1959; *Србија и Црна Гора у балканским ратовима 1912–1913*, Београд 1972; *Кумановска битка и битка за ослобођење Косова и Метохије*, Београд 1998; *У биткама код Скадра, Једрена и Брегалнице 1912/1913*, Београд 1998; *Српска војска у великим биткама на Церу, Дрини и Колубари*, Београд 1998 (у оквиру едиције: *Знамените битке и бојеве српске и црногорске војске*, 1–6, Београд – Нови Сад 1998); *Љешњани у борби за слободу*, Подгорица 2004.

Пуковник Ђуришић спада у наше најистакнутије историчаре балканских ратова и Великог рата, а са несмањеним интензитетом, захваљујући и Војноисторијском институту, наставио је са писањем као пензионер, с тим да је у два књигама обрађивао НОР.

Вечна му слава и хвала!

др Велимир Иветић,
пуковник у пензији

IN MEMORIAM
проф. др Ђорђе Станковић
(1944–2017)

*Историчари су ближи науци и истини
ако су адвокати а не судије.*
Ђорђе Станковић¹

Дана 9. августа 2017. године напустио нас је наш колега и пријатељ Ђорђе Станковић, бивши професор Београдског универзитета и дугогодишњи (1990–2012) шеф катедре за историју Југославије, велики истраживач живота, мисли и дела најзначајније политичке личности независне Србије и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца Николе Пашића.

Рођен је 21. јануара 1944. године у мултиетничкој средини Славоније (село Слобоштина), у породици богате партизанске традиције, захваљујући којој се код њега од ране младости развио специфичан систем вредности који је укључивао и изузетно искрен однос према максими „братство и јединство“. То је оставило трага како на његово будуће научно опредељење, тако и на погледе на трагичне догађаје деведесетих година прошлог века, када је земља проучавању чије историје је посветио живот престала да постоји. На то су се надовезале и личне импресије. Наиме, готово сви његови рођаци који су живели у Славонији били су приморани да напусте родни крај и избегну у Србију. Потпуно природно, губитак родне „Златне долине“² у њему је створио јак осећај горчине и разочараности, које је носио у себи до краја живота.

Након завршетка основне школе и гимназије у родном крају, 1962. године Ђ. Станковић уписао је Филозофски факултет Београдског универзитета (Одељење за историју), почевши да се бави савременом историјом Југославије и Балкана. Дипломирао је 1966, магистарску тезу одбранио 1969, а докторску дисертацију на тему „Никола Пашић и стварање југословенске државе (1914–1921)“

¹ Ђорђе Станковић, *Никола Пашић и Југословенско питање* (Београд: БИГЗ, 1985), књ. 1, 27.

² Ђ. Станковић, Егзодус Срба „Златне долине“, *Изазови нове историје* (Београд: НИУ „Војска“, 1994), књ. 2, 11–170.

1979. године. Прошавши сва предвиђена наставно-научна звања, 1990. године изабран је за редовног професора и истовремено постављен за шефа Катедре.³ Према рачуну његовог наследника на том месту и дописног члана САНУ професора Љубодрага Димића, професор Станковић извео је 212 дипломаца, 23 магистра и 19 доктор наука, који су се при томе „професионално формирали у атмосфери потпуне слободе мисли и у духу научне толеранције”, што је одувек чинило главну карактеристику његовог педагошког приступа.

Поред педагошког рада Ђ. Станковић се активно бавио и науком (и то широким спектром тема), појавивши се на научној сцени Југославије још крајем шездесетих година прошлог века. Поново ћемо се ослонити на прорачуне професора Љ. Димића. Према њима, у току каријере овај научник објавио је седам књига (у девет томова) посвећених Николи Пашићу и његовој историјској улози, три књиге о процесу стварања Југославије и улози Србије у њему, пет књига о теорији и методологији историјске науке и историји савремене историографије и, на крају, пет томова докумената о историји Београдског универзитета и савременог студентског покрета. Његове многобројне научне радове мањег формата овде ћемо тек поменути. Дубина и јасност теоријско-методолошког приступа, сјајно познавање иностране литературе (професор Станковић провео је више од две године на студијским боравцима у европским земљама) и ретка научна фундираност његових радова која се може сматрати њиховим „заштитним знаком”, до данас их чини изузетно актуелним и траженим како на научном, тако и на образовном пољу у Србији.

* * *

Из истраживачког опуса Ђ. Станковића нарочито бисмо издвојили она посвећена различитим аспектима живота и рада Николе Пашића, што је и разумљиво имајући у виду наша истоветна истраживачка интересовања. Он је био први и до самог краја живота остао најзначајнији експерт за ту тему, који је први пришао проучавању личности Николе Пашића као „издвојеном историјском проблему”⁴, што је у методолошком смислу представљало очигледну иновацију. Уопштено говорећи, до појаве његових радова Пашић није имао среће са историографијом. У међуратном периоду (о

³ Енциклопедија српске историографије (Београд: Knowledge, 1997), 647–648.

⁴ Ђ. Станковић, Никола Пашић и југословенско питање, књ. 1, 29.

озбиљној науци било је још рано да се говори, јер кључни догађаји из недавне прошлости још увек нису прешли у историографију, док су старе ране биле још увек свеже) сударила су се два приступа: глобификација преко сваке мере и ништа мање жестоке критике. Након доласка на власт Титових комуниста, за Пашића је, као „најистакнутијег представника конзервативне српске буржоазије“, према речима Васа Чубриловића,⁵ за дуго било резервисано место на маргинама историје. Тек Ђ. Станковић је, да још једном истакнемо, отворио фазу реалног проучавања целокупне вишеслојне личности тог великог прегаоца независне Србије и прве Југославије.

Први који је желео да напише биографију Николе Пашића био је ипак други велики српски историчар (дописни члан САНУ) Андреј Митровић, који је чак у вези с тим успео да склопи и уговор са угледном београдском издавачком кућом „Српска књижевна задруга“. Међутим, то му није пошло за руком. Према речима Радоша Љушића, „то је била једина књига коју је планирао да напише, али је није написао“.⁶ И заиста, по нама је логичније било да се тога посла прихвати баш Ђ. Станковић, који је у том тренутку тек одбранио докторску дисертацију о „балканском Черчилу“. Тако је и било, и као резултат његовог рада 1984. појавила се прва научна монографија о њему – „Никола Пашић, савезници и стварање Југославије“.⁷ Одмах затим појавили су се један за другим други радови овог врсног znalца Пашића (послужићемо се и овде истраживањем Љ. Димића): две монографије (у три тома),⁸ три зборника докумената (у четири тома)⁹ и један тематски зборник радова.¹⁰

⁵ Васа Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XX века* (Београд: Просвета, 1958), 453.

⁶ Радош Љушић, „Апостол српске историографије Андреј Митровић (1937–2013). Сећање на професора и колегу“, *Годишњак за друштвену историју*, 2 (2013), 122; Исти, *Ангажована историографија*, књ. 3 (Београд: Центар за српске студије, 2016), 163.

⁷ Ђ. Станковић, *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије* (Београд: Нолит, 1984). Друго проширено и допуњено издање – Зајечар, 1995.

⁸ Исти, *Никола Пашић и Југословенско питање*, књ. 1–2; исти, *Никола Пашић и Хрвати* (Београд: БИГЗ, 1995).

⁹ Никола Пашић, *Слога Србо-Хрвата*, приредио Ђ. Станковић (Београд: Време књиге, 1995); *Никола Пашић у Народној скупштини*, књ. 4, приредио Ђ. Станковић (Београд: Службени лист СРЈ, 1997); *Сто говора Николе Пашића. Вештина говорништва државника*, књ. 1–2, приредио Ђ. Станковић (Београд: Рад, 2007).

Велики значај радова професора Станковића о Пашићу био је и у томе што је у њима представљен јасан и до танчина обрађен методолошки арсенал, уз чију помоћ се у току истраживања личност његовог главног јунака приказује у потпуно новом светлу. Одмах на почетку били су идентификовани сви параметри Пашићеве личности: „Према ономе, што је допринео историјском развоју, какав је траг оставио иза себе и колико је велики обим података који су се о њему сачували, Никола Пашић више је сличио једној друштвеној институцији него појединачној историјској појави”.¹¹ А затим следи коначан закључак: „Као личност, Никола Пашић представља научни изазов који ретко може да нађе примера и у развијеним земљама и историографијама”.¹² То је било сазнање на микро (тј. на индивидуалном) нивоу, а затим аутор прелази на макро (типолошко-универзални) ниво: „У неразвијеним аграрним друштвима као што су била у Србији и Југославији, улога појединаца који стоје на челу политичких покрета и партија на укупан друштвени развој је значајнија (у далеко већој размјери) него у развијеном грађанском друштву”.¹³ Ти 'путокази' које је изнео Ђ. Станковић дају његовим тумачењима мисли и дела Н. Пашића такву дубину и систематичност која до тада није виђена.

Радећи на сопственим текстовима о „заједничком” јунаку, ми смо се са захвалношћу користили резултатима нашег старијег колеге, уверивши се више пута у њихову неприкосновеност.

На крају, изузетно познавање општег контекста и снажна историчарска интуиција дозвољавали су професору Станковићу да изводи закључке (поново на нивоу аксиома) који су након озбиљних емпиријских истраживања у потпуности били доказани. Тако је, на пример, иако из познатих разлога није имао приступа руским изворима, ипак успео да у русофилству Николе Пашића види нешто што нико пре њега није приметио: „Тражење ослонаца у Русији имало је за Пашића много дубљи смисао, него што је то био случај са његовим претходницима”.¹⁴ Ми смо више пута истраживали мотиве

¹⁰ Ђ. Станковић, *Никола Пашић. Прилози за биографију*. (Београд: Плато, 2006).

¹¹ Исти, *Искушења југословенске историографије* (Београд: Рад, 1988), 245.

¹² Исти, „Никола Пашић и парламентаризам у Србији и Југославији”, *Историја 20. века*, 2 (1996), 11.

¹³ Исти, *Никола Пашић и југословенско питање*, књ. 1, 25.

¹⁴ Исто.

дубоког проруског опредељења нашег „заједничког” јунака, користећи како српске, тако и руске изворе. По нама је истовремено са чисто политичком нужношћу, која одмах свима пада у очи (помоћ у одбрани независности Србије и у перспективи у процесу „сабирања” свих још неослобођених српских земаља), русофилство Пашића одликовала још једна изузетно важна компонента – изузетно снажна цивилизацијска повезаност са Русијом,¹⁵ што се лако може доказати и његовим речима: „У непрестаној борби Запада са Истоком српски народ се одувек налазио на страни Истока!”

* * *

„Помоћ је два пута вреднија када се пружи на време” – стара је народна мудрост. Професор Ђ. Станковић добро је знао када треба помоћи, тако да помоћ има највећи ефекат. Упознали смо се 1989. године, када сам се налазио у Београду на полугодишњем студијском боравку ради писања магистарског рада. Његове револуционарне књиге одјекивале су тада у српској научној јавности, мењајући умногоме представе о Пашићу и његовој улози у процесу стварања Југославије. Примео ме је крајње благонаклоно, дајући ми масу драгоцених савета, поклонивши ми своје књиге, што ми је све омогућило да не губим време на припремна истраживања. Већ смо раније истакли да је његов однос према млађим колегама био благонаклон и пријатељски, при чему није волео научни егоизам, док му је страно било свако монополисање знања. Њему се отворено допадала, и помало му чак и ласкала чињеница, да се један млади историчар из иностранства бавио истим тим Пашићем, и то прилично заинтересовано и упорно, што уопште није било тешко приметити.

Убрзо потом, након свега неколико дана, он ме је позвао да заједно пођемо у Архив Србије. Док смо пили најбољу кафу у Београду (за сточићем испод главног степеништа), управник депоа и изузетан познавалац архивских фондова Љубодраг Поповић доносио је неке кутије из депоа у читаоницу. Испоставило се да су неколико година раније колеге Станковић и Поповић нашли у подруму виле Николе Пашића (ул. Француска 7) две вреће његових рукописа. Грађа је била пренета у Архив Србије (смештена у баш тих осам кутија), али, наравно, измешана, без икаквог реда, архивистички необрађена.

¹⁵ Видети више: Андреи Л. Шемякин, «Никола Пашич и Россия: из истории взаимоотношений», *Istraživanja* бр. 27 (2016), 200–224.

на и без пагинације. У таквом облику она се није могла давати на коришћење истраживачима. Професор Станковић, као човек који је први пронашао то благо, користио се наравно тим материјалом у својим првим књигама. Други корисник, мимо свих званичних процедура, био сам ја. Љ. Поповић ми је на молбу Ђ. Станковића дозволио да прегледам најсвежија Пашићева документа за буквално два дана. Ја сам за то кратко време успео да покупим кајмак користивши ексклузивни материјал, па су текст дисертације, а затим и књиге написане на основу ње, били обogaћени изворима које нико раније није видео.

Наши срдачни и пријатељски односи наставили су се и касније, све док ме није потресла тужна вест да је професор Ђорђе Станковић изненада преминуо... Тренутно настављам са радом на монографији «Балканский детектив. Никола Пашич в эмиграции: Болгария, Румыния, Россия (1883–1889)» (Балкански детектив: Никола Пашић у емиграцији, Бугарска, Румунија, Русија (1883–1889)), коју намеравам да посветим баш њему, мом старијем колеги који више није међу нама.

др *Андреј Л. Шемјакин*
са руског превео др *Далибор Денда*, потпуковник

IN MEMORIAM

Пуковник у пензији др Петар Опачић
(Плавно код Книна, 20. април 1927 – Београд, 25. новембар 2015)

Учесник је Народноослободилачког рата од лета 1941. Завршио је Пешадијску официрску школу у Сарајеву и службовао као активни официр у јединицама ЈА и ЈНА. Затим је постао војни новинар, уредник армијског гласила и дописник са Синајског полуострва код Југословенског одреда ОУН. У Београду је довршио гимназију, дипломирао историју на Филозофском факултету, где је магистрирао и докторирао тезом „Савезничка солунска офанзива 1918. године”. Предавао је војну историју на Вишој војној академији у Београду. У Одељењу за научноистраживачки рад Војноисторијског института радио је до пензионисања 1985. године. У звање научни саветник изабран је 1995.

Изучавао је ратну историју Србије од устанка 1804. до 1918. године, посебно улогу Србије и српске војске у победи савезника против Централних сила у Првом светском рату, стварању југословенске државе и заштити југословенског етничког простора до закључења мировних уговора са суседним државама. Пред крај живота објављивао је и прилоге о мартовским догађајима и устанку у Југославији 1941. године. Аутор је више од сто чланака, студија и расправа у часописима и зборницима радова и реферата на домаћим и међународним научним скуповима, писац предговора и др. На последњем наступу као припадник Војноисторијског института (Светски конгрес историчара, војна конференција, Штутгарт 1985) поднео је два реферата. Издајамо књиге: *Солунски фронт – Зејтинлик*, Београд 1978, 2014, 2017, као и издање на француском језику *Le front de Salonique: Zeitinlik*, Београд 1979; *Солунска офанзива 1918. године. Српска војска у завршном периоду Првог светског рата*, Београд 1980; *Србија и Солунски фронт*, Београд 1984; *Србија, Солунски фронт и уједињење 1918. године*, Београд 1990; *Војвода Живојин Мишић од Јавора до Целовца*, Београд 1996; *Војвода Живојин Мишић*, Београд 2002, 2007–2009; *Кумановска битка*, Београд 2005; *Ослободилачки рат Србије против Турске 1876. године*, Београд 2006; *Србија између Атанте и Централних сила 1915–1917*, Београд 2009; *Од Бео-*

града до Крфа 1915–1916, Нови Сад – Београд 2015; са Савом Скоком: *Војвода Степа Степановић у ратовима Србије 1876–1918*, 1–2, Београд, шест издања 1974–1990; *Српско-турски ратови 1876–1878*, Београд 1981; *Церска битка и војвода Степа Степановић*, Београд 1989, 1996, 1997; са групом аутора: *Србија и Црна Гора у Првом светском рату*, Цетиње 1976; *Геноцид над Србима у двадесетом веку*, Београд 1992; *Битке и бојеви у Српско-турском и Црногорско-турском рату 1876–1878. и Српско-бугарском рату 1885*, Београд – Нови Сад, 1998; *У биткама код Београда 1915, Мојковца, Кајмакчалане и Доброг Поља*, Београд 1998 (из едиција *Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске*, књ. 1–6, Београд – Нови Сад 1998); *Меморијали ослободилачких ратова Србије*, књ. 1, т. II, Београд 2006.

Као припадник тада млађе генерације историчара, који су долазили у Војноисторијски институт око 1980. године, сведочим да нам је била част и задовољство што смо заједно били са др Опачићем у „Научном” одељењу. Давао нам је изванредне савете. Предлагао нам је да изучавамо српску војску почев од њених битака. Међутим, нама су задаване теме у вези са Народноослободилачком војском Југославије: напади ноћу, инфилтрације, партизанске базе и др. Време је показало колико је био у праву.

Вечна му слава и хвала!

др Велимир Иветић,
пуковник у пензији

IN MEMORIAM

**др Андреј Леонидович Шемјакин,
научни саветник Института за славистику РАН
(Тула, 5. мај 1960 – Тула, 8. март 2018)**

Дана 8. марта 2018. године напустио нас је колега и инострани сарадник Одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања др Андреј Леонидович Шемјакин. Андреј Шемјакин је у руској и српској научној јавности био познат као пасионирани истраживач и зналац живота и дела великог српског државника Николе Пашића (1845–1926), којем је и посветио највећи део свог стваралачког опуса.

А. Л. Шемјакин дипломирао је на Историјском факултету Московског државног универзитета „М. Ј. Ломоносов“ 1986. године. У периоду од 1986. до 1989. године на истом факултету похађао је постдипломске студије и 1990. одбранио кандидатску (магистарску, PhD) дисертацију под насловом *Образование Радикальной партии в Сербии в 1881–1883 годах (Формирање Радикалне странке у Србији 1881–1883)*. У Институту за славистику Руске академије наука запослио се 1989. као истраживач у Одељењу за историју словенских народа у периоду светских ратова. Ту је прошао кроз сва истраживачка и научна звања, вршећи дужност начелника одељења и заменика директора института. Докторску дисертацију са хабилизацијом одбранио је 1998. године на Институту за славистику Руске академије наука монографијом *Идеология Николая Пашича. Формирование и эволюция (1868–1891) (Идеологија Николе Пашића. Настајак и еволуција (1868–1891))*. Поред две поменуте монографије, и највећи део Шемјакиновог стваралачког опуса био је посвећен Николи Пашићу и историји Радикалне странке у Србији. А. Л. Шемјакин је био аутор чак 39 мањих радова или приређених докумената на руском и српском језику на ове теме.

Др Андреј Шемјакин био је водећи руски експерт за нововековну историју Србије и Балкана, као и велики познавалац руско-српских веза и односа. У круг његових интересовања улазила је и историја Првог светског рата. Од 2000. године активно је проучавао историју модернизацијских процеса у балканским земљама. Био је један од руководиоца пројекта „Человек на Балканах в процессе

модернизацији”, у оквиру кога је од 2002. до 2011. године публиковано шест тематских зборника. Његов рад на овом пројекту карактерисао је мултидисциплинарни прилаз проблематици коју је проучавао. Значајан део опуса посветио је и историји руског добровољачког покрета у српско-турском рату 1876. и везама његових учесника са руском литерарном традицијом. Као резултат рада на тим темама појавила се једна књига (*Смерть графа Вронского*, Москва, 2002, Санкт Петербург, 2007), која је исте године преведена и на српски језик (*Смрт грофа Вронског*, Завет, Београд, 2002), као и једанаест мањих радова на српском и руском језику.

Био је уредник већег броја монографија и зборника радова те аутор поглавља у колективним радовима, од којих су најзначајнији: *Европейское социалистическое движение. 1914–1917. Разрубить или развязать узлы*, Москва, 1994; *На путях к Югославии: за и против. Очерки истории национальных идеологий югославянских народов (конец XVIII – начало XX в.)*, Москва, 1997; *История Балкан. Век восемнадцатый*, Москва, 2004; *Югославия в XX веке. Очерки политической истории*, Москва, 2011.

У Србији је објавио већи број научних чланака и расправа у часописима *Годишњак за друштвену историју* (1995; 2000; 2003), *Историјски часопис* (1995), *Токови историје* (1995; 1997; 2009; 2012), *Историјски гласник* (1996), *Српска политичка мисао* (1997), *Настава историје* из Новог Сада (2001), *Развитак* из Зајечара (2002), *Зборник Историјског музеја Србије* (2002), *Расински анали* из Крушевца (2005) и *Српске студије* (2014). На српском језику штампана су му и два рада у *Историјским записима* из Подгорице (2005; 2012).

Од значаја за истраживаче српско-руских веза свакако су и његова критичка издања *Балканских успомена* В. Н. Штрандмана (В. Н. Штрандман, *Балканские воспоминания*, Москва, 2014) и два зборника докумената *Русские о Сербии и сербах* (том I, Санкт Петербург, 2006. и том II, Москва, 2014) и *Москва – Сербия, Белград – Россия* (Сборник документов и материалов, том III, Общественно-политические и культурные связи. 1878-1917. Москва, 2014).

Интензивна сарадња др Андреја Шемјакина са Одељењем за војну историју ИСИ почела је 2010. године, када је у нашем часопису *Војноисторијски гласник* број 2/2010 објављен његов рад „Како је убијен у Београду носилац руског ордена Светог Ђорђа (прилог за историју Мајског преврата 1903. године)”. Др А. Шемјакин био је члан редакцијског одбора два међународна научна скупа које су за-

једно организовали Одељење за војну историју ИСИ и Историјски институт из Београда (*Балкански ратови 1912–1913: нова виђења и тумачења* и *Први светски рат, Србија, Балкан и Велике силе*) и једног у којем се у организацији двома поменутим институцијама придружила и Матица српска из Новог Сада (*Добровољци у Великом рату 1914–1918*). У тематским зборницима радова који су настали на основу саопштења поднетих на тим научним скуповима, др А. Шемјакин био је присутан са два рада („Лав Троцки о Србији и Србима током балканских ратова (1912–1913)”, *Балкански ратови 1912–1913: нова виђења и тумачења* (ур. М. Милкић и С. Рудић), Београд, 2013, 111–124. и „Са Крфа у Русију: Никола Пашић у Петрограду и Москви 1916. године”, *Први светски рат, Србија, Балкан и Велике силе* (ур. С. Рудић и М. Милкић), Београд, 2015, 197–205). Захваљујући др А. Шемјакину и његовом преводилачком труду у зборник радова Института за славистику РАН *Первая мировая война и судьбы народов Центральной и Юго-Восточной Европы: Очерки истории*, Москва, 2015. уврштен је и чланак тада мајора мр Далибора Денде („Сербский офицерский корпус в годы Первой мировой войны”, 98–115), док је у нашем часопису објављен вредан прилог сарадника Института за славистику РАН Никите Гусева „Руски фронт борбе за Македонију: Срби и Бугари у Петербургу 1912–1913” (*Војноисторијски гласник* 2/2015, 77–95). Од 2017. године др Андреј Шемјакин био је изабран за иностраног члана редакције часописа *Војноисторијски гласник*. Последњи прилог који је припремао за наш часопис био је некролог проф. др Ђорђу Станковићу, највећем српском зналцу живота и дела Николе Пашића. Његовим прераним одласком Одељење за војну историју изгубило је вредног сарадника, а његови припадници велики научни ауторитет и искреног пријатеља на којег смо се увек могли ослонити.

др Далибор Денда,
потпуковник

Информације

**XVIII ГОДИШЊА КОНФЕРЕНЦИЈА
ЕВРОАТЛАНТСКЕ РАДНЕ ГРУПЕ ЗА СТУДИЈЕ
КОНФЛИКТА: „ALLIANCE PLANNING AND
COALITION WARFARE: HISTORICAL AND
CONTEMPORARY APPROACHES”,
БЕОГРАД, 16–20. АПРИЛ 2018. ГОДИНЕ**

У Београду је у организацији Института за стратегијска истраживања Универзитета одбране Министарства одбране Републике Србије и Војног музеја Министарства одбране и спорта Републике Аустрије одржана XVIII годишња конференција Евроатлантске радне групе за студије конфликта. Тема конференције била је „Планирање савеза и коалицијско ратовање: историјски и савремени приступи”. Радни језик конференције био је енглески. На конференцији су учествовала 44 научна радника из Србије, Аустрије, САД, Русије, Немачке, Француске, Пољске, Словачке, Мађарске, Словеније, Бугарске, Грчке, Израела, Турске, Шведске, Холандије, Данске, Чешке, Румуније, Грузије и Македоније. На скупу су били присутни представници следећих званичних институција: ПЗМ Конзорцијум Војних академија и Института за стратегијска истраживања (НАТО), Институт за стратегијска истраживања СПО МО (Србија), Војни музеј (Аустрија), Војноисторијско одељење Здруженог Генералштаба ОС САД (Вашингтон), Војноисторијско одељење Команде Оружаних снага САД у Европи (Висбаден), Руски институт за међународне односе МГИМО (Русија), Центар за војноисторијска истраживања и друштвене науке МО (Немачка), Војноисторијска служба МО (Француска), Институт за политичке студије одбране и војну историју МО (Румунија), Војноисторијски институт из Прага (Чешка), Истраживачки центар ГШ (Мађарска), Војноисторијски институт из Братиславе (Словачка), Институт политичких наука (Пољска), Центар за војну историју и поуке из праксе ШНО „Г. С. Раковски” (Бугарска), холандски Војноисторијски институт, Школа националне одбране Краљевине Данске, Школа националне одбране Краљевине Шведске, Директорат за војну историју ГШ (Грчка), Војни музеј Словеначке војске, Институт за савремену историју и Филозофски факултет из Љубљане (Словенија), Војни музеј Армије Републике Македоније, Универзитет у Тел Авиву (Израел), Башкент Универзитет из Анкаре (Турска) и Одељење за политику одбране и раз-

вој МО Грузије, те представници грчке, холандске, данске и бугарске националне комисије за војну историју. Радни део конференције био је подељен у пет панела у два радна дана (17. и 19. априла), који су одржани у просторијама Централног дома Војске Србије. У току конференције изнето је 25 саопштења, која ће у финалној верзији бити штампана у зборнику радова током 2019. године. Највећи број радова односио се на историјско искуство појединих земаља у вези са стварањем савеза и коалиционим ратовањем. Већина саопштења која су се односила на савремена искуства коалиција и коалиционог ратовања била су концентрисана у последња два панела, од којих посебно истичемо радове др Џона Хола из САД („Common Defense, Common Sense: Violent Extremism and the transformation of coalition Campaigning”) и др Владлене Тихове из Русије („Role of Collective Security Treaty Organization in maintaining the stability in the region”). Од представника МО РС на конференцији су са саопштењем узели учешћа др Јованка Шарановић и др Бранкица Поткоњак Лукић („Engagement in coalitions for fighting global security treats as an option for a military neutral state”), др Татјана Милошевић („Balkan pact 1953/54 as an example of coalition planning”) и пп др Вељко Благојевић („The impact of non membership in alliance on National Doctrine Development”) из Института за стратегијска истраживања УО МО. Завршетак сваког панела пратила је дискусија. Конференција је значајно допринела продубљивању знања и искустава у вези са историјским и савременим искуствима о функционисању коалиција и коалиционом ратовању, што је био и њен главни циљ. Она је пружила прилику да се за истим столом нађу научници из Руске Федерације, НАТО и неутралних европских земаља. Иако учесници конференције нису увек били сагласни око свих интерпретација, дискусија се одвијала на изузетно високом стручном нивоу и без непотребних тензија, тако да 18. годишња конференција Евроатлантске радне групе за студије конфликта „Alliance planning and coalition warfare: historical and contemporary approaches” свакако представља допринос дијалогу међу експертима са различитих страна света и бољем разумевању стратегијских проблема савеза међу државама и коалиционог ратовања. Одржавање конференције у Београду представљало је и део сарадње МО Републике Србије у оквирима програма ПЗМ.

др Далибор Денда,
потпуковник

**МЕЂУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА
„100 ЛЕТ ТОМУ НАЗАД: ЗАВЕРШЕНИЕ
ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ В СТАРОМ
СВЕТЕ”, РЈАЗАЊ (РУСКА ФЕДЕРАЦИЈА),
23–27. МАЈ 2018.**

Потпуковник др Миљан Милкић, научни сарадник, и потпуковник др Далибор Денда, научни сарадник, из Одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања, учествовали су на међународној научној конференцији „100 Years Ago: the End of the First World War in the Old World” која је одржана од 23. до 27. маја 2018. у граду Рјазањ у Руској Федерацији. Организатор конференције био је Рјазањски државни универзитет „С. А. Јесењин”.

Први радни дан конференције био је четвртак 24. мај. Отварање конференције било је у сали наставно-научног већа Рјазањског државног универзитета. На отварању конференције говорили су Николај Љубимов, губернатор Рјазањске области, Наталија Гришина, председница Јавне коморе Рјазањске области, др Пјотр Акушин, професор Рјазањског државног универзитета и председник Рјазањског историјског друштва и др Григори Шкундин, потпредседник Руске асоцијације за проучавање Првог светског рата. Након поздравних речи и отварања конференције, отворен је пленарни део конференције у оквиру кога су своја излагања представили др Пјотр Акушин; др Владимир Морозан, професор Санкт-Петербуршког универзитета; др Роман Јурковски, професор Универзитета Вармиа и Мазуру, Пољска; потпуковник др Миљан Милкић, из Института за стратегијска истраживања и др Чаба Катона, из Историјског института Мађарске академије наука у Будимпешти. Након завршетка излагања у пленарном делу, учесници конференције су подељени у пет панела, који су истовремено започели рад у различитим просторијама. У оквиру панела „Армије и војске у епохи промена” своје излагање представио је и потпуковник др Далибор Денда. Он је говорио о српској војсци 1918. године, са посебним освртом на период након пробоја Солунског фронта. На конференцији је презентовано 38 саопштења истраживача из научних института и универзитет-

ских професора из Руске Федерације (30), Србије (2), Мађарске (2), Пољске (2), Белорусије (1).

На крају конференције, у оквиру закључних разматрања, учесницима конференције у име домаћина обратио се др Пјотр Акушин, који је конференцију оценио успешном, указао на потребу заједничког проучавања војне историје и захвалио учесницима конференције. За све учеснике конференције 25. маја била је организована посета Музеју Сергеја Јесењина у селу Константиново. Учесници конференције су током путовања обишли и споменик који се налази у близини Рјазња и који је посвећен заједничкој совјетско-пољској борби против фашизма, као и споменик посвећен формирању прве Пољске дивизије у пролеће 1943. године. Четвртог дана у Универзитетској библиотеци у Рјазњу организован је округли сто на тему „1918. година: обновљена Европа између рата и мира“, на ком су говорили представници Рјазањског државног универзитета „С. А. Јесењин“ (др Пјотр Акушин и др Игор Гребјонкин), др Олег Ајрапетов (Московски државни универзитет), потпуковник др Далибор Денда, потпуковник др Миљан Милкић из Института за стратегијска истраживања, др Роман Јурковски и др Јарослав Рубаха са Универзитета Вармиа и Мазуру у Пољској.

др *Миљан Милкић*,
потпуковник

**МЕЂУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА:
ГОДИНЕ КОЈЕ СУ ПРОМЕНИЛЕ СВЕТ:
ПРВИ СВЕТСКИ РАТ У ИСТОРИЈИ И
ИСТОРИОГРАФИЈИ,
АНДРИЋГРАД – ВИШЕГРАД, 29. ЈУН – 1. ЈУЛ 2018.**

У Андрићграду у Вишеграду у организацији Андрићевог института од 29. јуна до 1. јула 2018. године одржана је међународна научна конференција „Године које су промениле свет: Први светски рат у историји и историографији”. Рад конференције био је организован у пет панела, у три радна дана. Радни језици били су српски, руски и енглески. У оквиру првог панела под насловом *Пут у рат – почетак рата* своја саопштења изложили су Брус В. Менинг из САД (*Додатна размишљања о Јулској кризи 1914*), Олег Р. Ајрапетов (*Почетак Првог светског рата: реакција руског друштва*) и Фјодор Гајда (*Руски радикални либерали и руски циљеви у Првом светском рату*) из Русије, Јован Заметица из Велике Британије (*„Немирни сусед”: историчари и балкански узроци Првог светског рата*) и домаћи историчари Миле С. Бјелајац (*Где је било буре барута: аустроугарски план за случај да Србија прихвати ултиматум од 23. јула 1914*) и Мирослав Перишић (*Атентат у Сарајеву: отворена питања*). У другом панелу под насловом *Први светски рат на Балкану и у Југоисточној Европи* реферате су представили Шон Брејди из Велике Британије (*Велики рат у Југоисточној Европи из другог угла: случај Сицилије 1914–1918*), Алексеј Тимофејев (*Балкан и руско-српски односи у Првом светском рату 1914–1917*) и Горан Милорадовић из Београда (*Српска војска 1916–1918. и добровољачко питање: мотивација, очекивања, допринос, последице*) и Марвин Бенџамин Фрид из Велике Британије (*Аустроугарски ратни циљеви на Балкану*). Трећи панел био је посвећен окупацији, цивилним жртвама, ратним заробљеницима и разарањима. У том панелу реферате су изложили Алан Каминг из Велике Британије (*Хуманост и снага: Улога Болнице шкотских жена у Србији 1914–1919*), Гордана Илић Марковић из Аустрије (*Српски ратни заробљеници и интернирци у Аустроугарској и аустроугарски ратни заробљеници у Краљевини Србији у Пр-*

вом светском рату), Радослав Распоповић из Црне Горе (*О аустроугарској окупационој власти у Црној Гори*), као и представник Института за стратегијска истраживања УО МО Далибор Денда (*Српски ратни заробљеници у Бугарској 1915–1918*). Панел је завршен рефератима Велибора Видића из Ваљева (*Ваљевска болница 1914–1915*) и Дмитра Тасића (*Краљевина Србија и имовина поданика непријатељских држава током Првог светског рата*). У оквиру четвртог панела под насловом *Крај рата, последице Версајске конференције, поуке историје* реферате су представили Миле Бјелајац (*Версај и тзв. вештачке државе*), Боривоје Милошевић из Бање Луке (*Босна и Херцеговина у вријеме завршетка Првог свјетског рата и стварања југословенске државе*), Љубодраг Димић (*Албанци и Југославија 1918–1921*), Војислав Павловић (*Исход Великог рата на југословенском простору и могућа алтернативна државна и територијална решења*) и Светозар Рајак из Велике Британије (*Век Првог светског рата: поуке и упозорења историје*). Последњи, пети панел био је посвећен представама Првог светског рата у историографији, кинематографији и књижевности. У оквиру овог панела излагања су поднели Милош Ковић (*Гаврило Принцип: скица за портрет*), Предраг Лажетић (*Вредновање традиција Првог светског рата у збиркама и на поставкама Војног музеја у Београду 1918–2018*), Јован Делић (*Књижевност и Први светски рат*), Александра Вранеш (*Књига у Првом светском рату*) и Бојан Јовић (*Први светски рат – неки естетички и поетички аспекти*). Завршетак сваког панела пратила је веома интензивна дискусија, која је давала могућност за сучељавања ставова између истраживача са српског говорног подручја и из иностранства и била је веома плодотворна. Ту отворену дискусију сматрамо једним од највреднијих достигнућа ове конференције. Зборник радова појавиће се у издању Андрићевог института у току 2019. године. Скуп је такође показао да је и након сто година Први светски рат још увек присутна тема у историографији, која даје доста простора за нова истраживања и интерпретације.

др Далибор Денда,
потпуковник

КОРЕКТУРА

Одељење за војну историју ИСИ

КОМПЈУТЕРСКА ОБРАДА

Marija Марић

ЈЕЗИЧКИ РЕДАКТОР

Мр Наташа Николић

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

355/359+93/94

ВОЈНО-историски гласник = Military Historical Review = Военно-исторический журнал = Revue Historique militaire = Militärgeschichtliche Zeitschrift / одговорни уредник Далибор Денда.
- Год. 1, бр. 1 (1950)- . - Београд : Институт за стратегијска истраживања - Одељење за војну историју Министарства одбране Републике Србије, 1950- (Београд : Војна штампарија). - 24 cm

Полугодишње.

ISSN 0042-8442 = Војноисторијски гласник

COBISS.SR-ID 11409154

Тираж: 100

Штампа:

Војна штампарија „Београд”